

T.C.
ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ ZAMANINDA
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU
TİCARETŞEHİRLERİ
Onur AYDIN
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN
2022
(HerHakkıSaklıdır)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ ZAMANINDA DOĞU
VE GÜNEYDOĞU ANADOLU TİCARET ŞEHİRLERİ

ONUR AYDIN
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. YAŞAR BEDİRHAN

OCAK-2022

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “ **Anadolu Selçuklu Devleti Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ticaret Şehirleri**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

14.01.2022

Onur AYDIN

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ÖNSÖZ.....	IX
KURAMSAL TEMELLER.....	X
MATERYAL VE YÖNTEM.....	X
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	11
ANADOLU SELÇUKLULARININ EKONOMİK POLİTİKALARI.....	11
1.1. Selçuklular Öncesi Anadolu'daki Ekonomik Durum	11
1.2. Anadolu Selçuklularının İç ve Dış Ekonomik Politikaları	13
1.2.1. Dış politika.....	13
1.2.2. İç Politika.....	16
1.2.2.1. Ahilik.....	21
DOĞU ANADOLU TİCARET ŞEHİRLERİ	24
2.1. Erzincan	24
2.1.1. Ticaret.....	26
2.1.2. Sanayi.....	34
2.1.3. Madencilik	36
2.1.4. Tarım.....	39
2.1.5. Hayvancılık.....	41
2.2. Erzurum	43
2.2.1. Ticaret.....	44
2.2.2. Sanayi.....	51
2.2.3. Madencilik	53
2.2.4. Tarım.....	54

2.3.5. Hayvancılık.....	55
2.3. Malatya.....	56
2.3.1. Ticaret	58
2.3.2. Sanayi.....	64
2.3.3. Tarım.....	67
2.4. Harput	69
2.4.1. Ticaret	70
2.4.2. Sanayi.....	73
2.4.3. Madencilik	75
2.4.4. Tarım.....	76
2.4.5. Hayvancılık.....	77
2.5. Bitlis	77
2.5.1. Ticaret	79
2.5.2. Sanayi.....	84
2.5.3. Madencilik	86
2.5.4. Tarım.....	86
2.5.5. Hayvancılık.....	87
2.6. Ahlat	88
2.6.1. Ticaret	89
2.6.2. Sanayi.....	94
2.6.3. Madencilik	95
2.6.4. Tarım.....	95
2.6.5. Hayvancılık.....	96
GÜNEYDOĞU ANADOLU TİCARET ŞEHİRLERİ.....	98
3.1. Diyarbakır	98
3.1.1. Ticaret	100

3.1.2. Sanayi.....	106
3.1.3. Madencilik	109
3.1.4. Tarım.....	113
3.1.5. Hayvancılık.....	115
3.2. Mardin	116
3.2.1. Ticaret	119
3.2.2. Sanayi.....	124
3.2.3. Tarım.....	128
3.2.4. Hayvancılık.....	129
3.3. Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe).....	130
3.3.1. Ticaret	131
3.3.2. Tarım.....	136
3.4. Meyyafarikin (Silvan)	137
3.4.1. Ticaret	139
3.4.2. Sanayi.....	143
3.4.3. Tarım.....	143
3.5. Urfa	145
3.5.1. Ticaret	148
3.5.2. Sanayi.....	153
3.5.3. Tarım.....	155
3.5.4. Hayvancılık.....	156
SONUÇ	158
KAYNAKÇA	162
ÖZGEÇMİŞ.....	189

ÖZET

Büyük Selçuklular1040 yılında DandanakanSavaşı'nda Gaznelileri yenerek devletlerinin kurduktan sonra fetih politikalarına devam etmiştir. Sultan Alp Aslan'ın 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda Bizans İmparatorluğunu ağır yenilgiye uğratarak Anadolu'nun kapılarını Türklere açmasıyla birlikte Anadolu'da sultana bağlı kalmak şartıyla birçok Türk beylikleri kurulmuştur.

Selçuklu hanedanı ailesinden olan Kutalmışoğlu Süleymanşah, Anadolu Selçuklu Devleti'nin temellerini 1078 yılında İznik'te atmıştır. Anadolu'da askeri ve siyasi mücadeleler sonucu siyasi birliği sağlayan Türkiye Selçukluları, savaşımlardan dolayı ekonominin durma noktasına geldiği Anadolu'da ekonominin kalkınması için çalışmalar başlatmıştı. Ticareti canlandırmak için yabancı tüccarları teşvik edici kararlar almıştı. Ticaretin kesintiye uğramaması ve tüccarların mağdur olmaması için Akdeniz ve Karadeniz liman şehirlerinin fetihleri gerçekleştirilmişti.

Anadolu'nun coğrafi olarak önemli ticaret yollarının geçiş noktasında olması ve şehirlerinin çoğu ticaret yolları üzerinde kurulması nedeniyle Selçuklular dönemi bu şehirlerden bazıları büyük ticaret merkezi haline gelmiş ve iktisadi olarak gelişmiştir. Türkiye Selçukluları zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerinden geçen ticaret yolları bölgedeki şehirlerin ticari ve ekonomik olarak kalkınmasını sağlamıştır.

Ticaret yolları üzerinde bulunan önemli şehirlerde uluslararası pazarlar kurularak dünyanın dört bir tarafından gelen tüccarlar bu pazarlarda buluşurdu. Ayrıca ahilerinde etkisiyle şehirlerde kurulan meslek örgütleri şehirlerin ekonomik olarak kalkınmasına katkı sağlamıştır. Anadolu'nun iklim şartlarından dolayı tarım ve hayvancılığa elverişli olması ticaret ile beraber sanayi, tarım, hayvancılık ve madencilikte bölge şehirlerinin ekonomik olarak gelişmesine katkı sağlamıştır. Erzurum, Erzincan, Diyarbakır, Mardin, Düneysir, Malatya, Urfa ve Harput gibi şehirler Türkiye Selçukluları zamanında doğu bölgesinin en büyük ticaret merkezlerindendi.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçukluları, Anadolu, Ticaret, Ekonomi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ticaret şehirleri.

ABSTRACT

MASTER THESIS

TRADE CITIES OF EASTERN AND SOUTHEASTERN ANATOLIA IN PERIOD OF TURKEY SELJUKS

Onur AYDIN

Advisor: Assoc. Doç. Dr.Yaşar BEDİRHAN

2022 Page: X + 204

Jury:Doç Dr. Yaşar BEDİRHAN

Assoc. Doç. Dr. Sefa YILDIRIM

Assoc. Dr.Kadir TUĞ

Great Seljuks formed an independent state after the Dandanakan War in 1040 against the Ghaznavids and they continued their conquest policies. Many Turkish Principalities were established in Anatolia on the condition of remaining loyal to the Sultan when Sultan Alparslan severely defeated the Byzantine Empire in the Battle of Manzikert in 1071, in conjunction with opened the doors of Anatolia to the Turks.

Kutalmışoğlu Süleyman Shah who is a member of the Seljuk dynasty laid the foundations of the Anatolian (Turkey) Seljuk Sultanate at İznik in 1078. Turkey Seljuks provided political unity as a result of the military and political struggle in Anatolia. Turkey Seljuks started work for the development of the economy in Anatolia because of it came to a standstill due to the war. He made incentive investment to revive trade for foreign traders. The conquests of the Mediterranean and Black Sea port cities were come true so that trade was not interrupted and merchants were not suffer.

Some cities were become trade centers and were developed economically due to the fact that Anatolia is at the crossing point on the important trade routes geographically and establishment of Anatolian cities on trade routes. Trade routes passing through East and Southeast Anatolian cities provided commercial and economic development in region cities in the period of Turkey Seljuks. International markets were established in important centers on trade routes and merchants met all of from world in

these markets. In addition, professional organizations which were established in cities with the influence of ahi community contributed to the economic development of the cities. Being suitable for agriculture and husbandry due to the climatic conditions of Anatolia contributed to the economic development of the cities of region in industry, agriculture, husbandry and mining along with trade. Cities such as Erzurum, Erzincan, Diyarbakir, Mardin. Düneysir and Harput were the great trade centers in Eastern Turkey in the period of the Seljuks.

Keywords: Turkey Seljuks, Anatolia, Trade, Economy, Eastern and Southeastern Anatolia trade cities.

ÖNSÖZ

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da kurulan Türkiye Selçuklu Devleti Bizans ve Anadolu beylikleri ile verdiği mücadele sonucu ülkede siyasi birliği sağladıktan sonra ticari faaliyetleri canlandırmaya başlamıştır. Türkiye Selçukluları, Anadolu'nun devamlı ticaret merkezi konumunda olması için yabancı tüccarlara kolaylıklar sağlamış ve önemli yatırımlar yapmıştır. Ülkede ticareti olmazsa olmaz koşulu kabul eden Selçuklu Sultanları fetih politikalarını da bu yönde belirlemişlerdir.

Çalışmamızda Türkiye Selçuklu Devleti zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerinin ticari faaliyetleri ve o devirde yaptıkları üretim faaliyetleri ve geçim kaynakları değerlendirilmiştir. Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Selçukluların kökeni, nasıl devlet kurdukları, Anadolu'ya nasıl geldikleri ve Türkiye Selçuklularının kuruluşu yine Anadolu'da verdiği mücadeleler ele alınmıştır.

Birinci bölümde, Anadolu'nun Selçuklu öncesi ekonomik durumu, Selçukluların ekonomiyi canlandırmak için uyguladığı iç ve dış ekonomik politikalar ve ahilik teşkilatı hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde, Doğu Anadolu ticaret şehirleri ve bu şehirlerin Selçuklu dönemi ticari faaliyetleri değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde, Güneydoğu Anadolu ticaret şehirleri ve Selçuklular dönemi ticari faaliyetleri değerlendirilmiştir.

Böyle bir çalışma yapmamızın asıl sebebi, Türkiye Selçukluları zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerinin ticari ve ekonomik yapısı hakkında genel çerçevede bir çalışmanın olmamasıdır.

Konu seçiminde ve tez aşaması süresince istifade etmiş olduğum tez danışman hocam Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN' a saygılarımı sunar ve sonsuz teşekkür ederim.

Ağrı 2022

Onur AYDIN

KURAMSAL TEMELLER

Çalışmanın Amacı

Çalıştığımız şehirlerin tarihi süreç içinde yaşadığı siyasi olaylardan hariç, ticaret alanında farklı kalemlerde sahip olduğu ticaret hacmine ve iktisadi yapısının nasıl oluştu sorusuna cevap verilmeye çalışıldı. Çünkü şehirler kendilerine has farklı özelliklere sahiptir. Her iki bölge şehirlerinin Selçuklular çağı Anadolu'sunda ve Selçuklu ticaret havzasında yer alan Artuklularında kendi bölgelerinde gösterdiği ticaret hacmi dikkat çekicidir. Selçukluların şehirlerde ticaret kapasitesini artırmak için yapılan çalışmalara atıfta bulunuldu. Çalışma Anadolu Selçukluları dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi ticaret şehirleri olarak sınırlandırıldı. Bahsi geçen şehirlerin sahip olduğu tüm misyonları ortaya koyulmaya çalışıldı. Anadolu'da ortaya konulan başarılı ticaret politikalarıyla şehirlerde bilimsel ve kültürel yaşantıyı destekleyen mimari eserlerin yapılması ekonomik olarak bu konuların üzerine yoğunlaşmamızı sağladı. Selçukluların adı geçen şehirlerde ortaya koyduğu ticaret unsurları çalışıldı.

Özgün Değer

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin ticaretle ünlenen şehirleridir. Kuruldukları bölgede ticaret merkezleri olarak öne çıkan şehirler, Selçuklular zamanında iktisadi olarak yükselişini bölgede vücuda getirdikleri ticaret sisteminden almaktadır. Lakin bölgede siyasi tarih olarak yapılan çalışmalara rağmen ticaret olarak sistematik bir çalışmanın yapılmamış olması veya belli bir noktadan sonra sınırlı kalması şehirlerin ticaret çalışmaları açısından yetersizdi. Şehirlerin ticaret yapısının nasıl oluştuğu ortaya konuldu. Kültürel ve ticaret bakımından önemli olan bölge şehirlerinin ayrıntılı olarak ticari açıdan sistemli bir şekilde incelenmesi ve değerlendirilmesi şehir ticaret tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.

MATERYAL VE YÖNTEM

Kaynaklar

Tez hazırlanırken konu çerçevesinde öncelikle ilgili seyyahların eserlerinden ve Selçuklu tarihi ile ilgili yazılan kitaplardan faydalanılmıştır. Yine bu eserlere ek olarak

konu ile alakalı çalışılmış tezler ve şehir sempozyumlarından yararlanılmıştır. Konuyla ilgili olarak bilimsel makaleler ve kütüphane araştırması yapılarak ilgili konular tespit edilip incelenerek faydalanılmıştır.

Halil İbrahim Hançabay, İbnü'l Erzak'ın eseri hakkında kaleme aldığı makalesinde verdiği bilgilere göre, *İbnü'l-Ezrak el-Fârîkî'nin* (ö.577/ 1181'den) sonra kitabı 372-478 (983-1085) yılları arasında Meyyâfarîkin (Silvan) merkez olmak üzere Diyarbakır ve çevresinde hüküm süren (495-812) Mervaniler ile yine aynı bölgeye hakim olan Artukluların(1102-1409)Mardin kolu erken dönemi açısından önemli bir eserdir. Üç ciltten oluşan kitabın ilk iki cildi günümüze kadar ulaşmamıştır. Birinci cilt yaradılıştan Hz. Peygamber zamanına kadar, ikinci cilt Peygamber dönemi, üçüncü cilt ise Hulefa-yı Râşidin döneminden başlayıp müellifin yaşadığı döneme kadar zamanı kapsamaktadır. Bu eserin Mervaniler ile ilgili kısmını içeren ilk neşri Bedevi Abdüllatif Avad tarafından gerçekleştirilmiş ve *Tarihu'l-Farîkî:ed Devletü'l-Mervaniyye*,adıyla yayınlanmıştır. Kahire 1959. Ahmet Savran'da eserin Artuklularla ilgili kısmını *Tarihu Meyyafarîkin ve Amid: Kısmü'l-Artukîyyin*,adıyla doktora tezi olarak yazmıştır. Erzurum 1987.*İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 42, (2019)

GregoryAbû'l-Farac,*Abû'l Farac Tarihi*, iki ciltten oluşmaktadır.Bu eseri Süryaniceden İngilizceye Ernest A. Wallis Budge tarafından çevrilmiştir.MalatyalıAbû'l Farac,kaleme aldığı eserinde Hz. Adem'den Moğol Hükümdarı Geyhatu'ya kadar bilgi vermektedir. Irak, Suriye, Mısır, Kudüs, el-Cezire, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarında kurulan krallıklardan, devletlerden, beyliklerdenve yaşanan farklı siyasi olaylardan ayrıntılı bahseden müellif siyasi olaylardan hariç bölgelerde ve şehirlerde meydana gelen veticaret, yoksulluğu olumsuz yönde etkileyen mevsimlerden, depremlerden, bulaşıcı hastalıklardan,kıtlık ve kuraklıktan da ayrıntılı bahsetmektedir. (İng Çev. Ömer Rıza Doğrul) Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

İbn Havkal,*Sûrat el-Arz (Yerin Haritası)*,eserin tercümesi olan *10. Asırda İslam Coğrafyası*, adlı kitapKuzey Afrika, İran, Horasan, Maveraünnehir, İslam ülkeleri Anadolu coğrafyası ve şehirleri hakkında bilgi verir.Coğrafya kitabından ziyade bir seyahatname de sayılan bu eserde,Anadolu'da Mardin, Malatya, Diyarbakır gibi şehirlerde iklimine bağlı olarak yetiştirilen tarım ürünlerinden ayrıca Ahlat ve Düneysir'de yapılan ticaretten bahsetmiştir. Konumuz olan ticaret şehirleri içerisinde

bahsi geçen bu şehirlerde yetişen tarım ürünlerinin ticari ve ekonomik boyutu değerlendirilmiştir. (Trcm. Ramazan Şeşen)Yeditepe Yayınevi İstanbul 2017.

Ruy Gonzales de Clavijo,*Anadolu, Orta Asya ve Timur*, adlı eserinde Kastilya Kralının Timur'a gönderdiği elçilik heyeti içinde devam ettiği yolculuğu anlatan eserinde Trabzon Limanı'ndanAnadolu'ya giriş yaptıktan sonra Erzincan üzerinde Emir Timur'un sarayına kadar ulaşmıştır. Geçtiği Anadolu şehirlerinden gördüğü beylikleri, kaleleri, köyleri ve doğal ortamı anlatan yazar, halkın ihtiyaçlar doğrultusunda ürettiği ve ticaretini yaptığı tekstil ve tarım ürünlerinden bahsetmiştir. Yazar, ayrıca Anadolu dışında uğradığı İran ve Orta Asya şehirlerinde de kaldığı kalelerden siyasi olaylardan ve şehirlerin kültürel yapılarından bahsetmiştir.(Trc. Ömer Rıza Doğrul), Ses yayınları, İstanbul 1993.

Ebû Abdullah Muhammed İbni Batuta Tanci,*İbni Batuta Seyahatnamesi*, isimli eserinde gezdiği birçok ülkenin toplumsal yaşantısından, giyim kuşamından, örf ve adetlerinden, halkın milliyeti ve inançlarında bahsetmiştir.Devlet adamlarından, ülkelerin coğrafyasından ve ekonomik yapılarından bilgiler aktaran müellif, Anadolu coğrafyasında kaldığı şehirlerin ticaret yapısından, ahilikten ve şehirlerde üretimi yapılan çok sayıda dokumalardan bilgi vermiştir. (Çev. Sait Aykut), Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2013.

İbn-i Batuta, *İbn-i Batuta' ya göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahilik*,adlı eserde dönemin Anadolu şehirlerinin coğrafi özellikleri, sosyal ve kültürel hayatından kısaca bahsetmekle beraber iktisadi durum ve ahilikte bahsetmiştir. Bu eserde konumuz olan şehirlerdenErzurumşehrinin kısaca görünümünden bahsederken Sivasve Erzincan şehirlerinin çarşı-pazar konusuna değinilmiştir (Çev. Mehmet Şeker),1993.

Mehmet Suat Bal, hazırlamış olduğu, *Türkiye Selçuklularında Ticari Hayat (1220-1277)*, yüksek lisan tezinde Selçuklu sultanlarının ticareti ülkelerine çekmek için güttükleri iç ve dış ticaret politikalarından veticaret amaçlı Anadolu şehirlerinde yapılan alt yapı çalışmalarınaaçıklarken bazı Anadolu şehirlerinin; sanayi, tarım ve ticareti hakkında kısaca bilgiler vermiştir. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1998.

Osman Turan'ın, *Türkiye Selçukluları Hakkındaki Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme*

ve Araştırmalar), adlı eserinde Selçuklular dönemi Kıbrıs, Venedik ve Cenevizliler ile yapılan dış ticaret ve yaptığı anlaşmalar hakkında bilgiler vermiştir. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Osman Köksal, “Erzincan’dan Erzurum’a Yol gider,” Clavijo’dan Evliya Çelebi’ye Seyyahların Penceresinden Şehrin Sosyo-İktisadi Panoraması,” (Ed. Hüsrev Akın), *Erzincan Üniversitesi Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, C.1, Yazar, kendi bölümünde Erzincan’da bakır madenciliği ve işletmeciliği hakkında bilgi vermiştir. Erzincan, 2016.

Salim Koca, “Türkiye Selçuklu Hükümdarlarının Temel İç ve Dış Politikaları ve Bu Politikalardan Güttükleri Amaçlar” adlı makalesinde ticaretin Anadolu’da toplanması için yaptığı çalışmalardan bahsetmiştir. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmalar Dergisi*, Sayı.1, (2016).

Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C.1, Tercüman 1001 Temel Eser, Kitabında Büyük Ermenistan diye bahsettiği Doğu Anadolu’nun geniş platolarından, ovalarından ve hayvancılığa uygun olan meraları hakkında bilgi verirken yine Sivas, Mardin, Erzincan gibi bazı Anadolu şehirlerinde gördüğü tarım, sanayi ve buralarda yaşayan Türkmenlerin hayvancılık ile uğraştıklarını ve at yetiştirildiğinin bilgisini vermektedir. (Hazırlayan. Filiz Dokuman), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1972.

Gökçe Günel, “Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu’da İpek Yolu- Kervansaraylar- Köprüler” makalesinde yapılan kervansaray ve köprüler hakkında bilgi vermekle birlikte İpek Yolu’nun Anadolu üzerindeki tarihçesi ve Anadolu’dan geçtiği şehirlerden bahsetmiştir. *Kebikeç Dergisi*, S. 29, (2010).

İsmet Kayaoglu, “Anadolu Selçuklu Devrinde Ticari Hayat” isimli makalesinde devletin gerçekleştirdiği ticaret politikalarına bağlı olarak yapılan ticari anlaşmalardan ve bazı Anadolu şehirlerinde gerçekleştirilen sanayi, tarım ve madenciliği hakkında kısaca bilgi vermiştir. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, (1981).

Yaşar Bedirhan, Onur Aydın, “Artuklu’dan Selçuklu’ya Diyarbakır’da İktisadi ve Siyasi Hayat” adlı makalesinde, Artuklulardan itibaren Diyarbakır bölgesinde ticaret amaçlı gerçekleştirilen ekonomik yatırımlara ve halkın ihtiyaçlar doğrultusunda tarım, sanayi ve ticaret gibi farklı alanlarda bulunduğu faaliyetlere değinilmiştir. Bölgede Selçuklularında egemen olmasıyla Artuklu ticari sistemi ile bütünleşen Selçuklu ticareti

ve ticaret yolları hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. *InternationalSmart Journal*, Sayı 41, (18.02.2021).

Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, adlı eserinde, Ahlat'ın menşei ve tarihi süreçleri hakkında bilgiler verirken siyasi-sosyal ve kültürel olarak şehirde yaşanan değişikliklere değinmiştir. Şehrin Coğrafi durumu, yetişen tarım ürünleri ve ekonomisi hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, adlı eserinde Eski Çağlardan Osmanlı devletine kadar geçen zaman zarfında Harput siyasi tarihi hakkında bilgiler verilen eserde şehirde kurulan kültürel eserlerden ve şehir ticaretini ilgilendiren çarşı pazarlarına ve satılan ticari mallara değinmiştir. Harput Turizm Derneği Yayınları, No.1, İstanbul 1964.

. Osman Turan'ın, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, eserinde Büyük Selçuklulardan itibaren Selçukluların menşei, nasıl devlet kurdukları, yaşanan siyasi olaylar, Anadolu'nun Büyük Selçuklular tarafından fethedilme sürecinden bahsedilmiştir. Anadolu Selçukluları hakkında Anadolu'da gerçekleştirdiği siyasi olaylar ve ticaret açısından şehirlerde ve kervan yolu güvenliği amaçlı yapılan çalışmalar ile bazı şehirlerin geçim kaynakları hakkında bilgiler vermiştir. Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Doğu ve Güneydoğu şehirlerinde üretilen bazı mallara değinilmiştir. Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu Fethi

“Ok” ve Türkçe çoğul eki anlamına gelen “Z” ile beraber okunan Oğuz kelimesi toplumsal bir kavramı ifade etmektedir.¹Oğuz Kağan Destanı’ndan önce yazılmış olan Kaşkarlı Mahmud’un Divan-ı Lügat-it-Türk’te “ağuz” ilk süt anlamına gelmektedir. Oğuz Kağan Destanı’nda bahsi geçen ilk süt manasındaki Oğuz’un bir yazım hatası sonrası böyle şekil aldığı kabul edilmektedir.²Selçuklu sülalesinin 24 Oğuz boyunun “Kınık” boyundan olduğu bütün kaynaklarda teyit edilmiş ve kesinliği kabul edilmiştir.

Kaşkarlı Mahmud’un Oğuz töresine ters düşecek şekilde Selçukluları son sıralardan üst sıralara taşıması Selçukluların önemli bir boy olduğunu anlatmak istemiştir. Selçukluların bilinen ilk atasının Dukak Bey olduğu ve Dukak Bey’den önceki ataları hakkında elde mevcut bilgilerin olmadığı bilinmektedir.³Selçuk Bey’in babası Dukak Bey başarılı bir komutan⁴ olması nedeniyle Oğuz Devleti içinde etkin kişilerden biriydi.⁵ Selçuk Beyde babası gibi güçlü kişiliğe ve askeri dehaya sahipti. Oğuz yabgusunu yeterli bulmuyor ve kendisi devletin başına geçmek istiyordu.⁶

Bu durumu fark eden Oğuz yabgusu ve ailesi Selçuk Bey’e karşı tavır almaya başlamıştı. İçinde bulunduğu vaziyetin farkında olan Selçuk Bey⁷ aşireti ile yine Oğuz Yabgu Devleti’nin hâkimiyetinde bulunan ancak devletin merkezine uzak olan Cend bölgesine göç etmişti.⁸Cend bölgesine gelen Selçuklular burada İslam dininin yayılması nedeniyle yeni dinin üstünlüğünü ve sağlayacağı imkânları çok iyi görmüştü.⁹ Selçuk Bey aşiret beyleriyle içinde bulunduğu vaziyeti değerlendirdikten sonra “Yaşamak arzusunda bulunduğumuz bu bölgede halkın dinine (İslamiyet’e) girmezsek kimse bize

¹ Mehmet Ersan, Mustafa Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s.23.

² Hümeysra Özyurt, *Kırman Selçuklularının Büyük Selçuklular, Melikler ve Atabeyliklerle Olan Münasebetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı 2017, s.1

³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 21 Basım, İstanbul 2017, s.54, 56.

⁴ Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,” *Türkler*, C.4, s. 1021. 1022.

⁵ M.Altan Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara 2017, s.27.

⁶ M.Altan Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.28.

⁷ Salim Koca, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler),” *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 932.

⁸ İlhan Şahin, “Anadolu’da Oğuzlar,” *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 400., M.Altan Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.29.

⁹ O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s. 66.

katılmaz ve yalnız bir cemaat halinde kalmağa mahkûm oluruz” dedi. Fakat Müslümanların tepkisini çekmemek için İslamiyet’i benimsemenin uygun olacağını belirtmiştir.¹⁰ Aşireti ile aldığı kararla Müslümanlığı kabul eden Selçuk Bey, Buhara’nın kuzeyinde bulunan Zandak şehrine haberci göndererek¹¹İslamiyet’i kabul ettiklerini ve validen kendilerine İslamiyet’i öğretecek din adamları göndermesini istemiştir.

Selçukluların, din değiştirme konusu siyasi fikirle beraber Gök Tanrı inancı ile İslam dini arasındaki benzerlik ve bölgede bulunan Âlimlerin ve Müslüman tüccarların etkisiyle İslam dinini benimsemeleri kolay olmuştur.¹²Selçuk Bey ölmeden önce oğulları Aşağı Türkistan bölgesine inmişlerdi. Samani Devleti toprakları olan Buhara yakınlarına gelen Selçuklular, burada uç bölgelere yerleşmişlerdi.¹³

Selçuk Bey ise 107 yaşında Cend’de vefat etmişti. Buhara’nın, Karahanlı Hakanı İlig Nasr Han tarafından işgal edilmesi ile Samanoğulları Devleti 999 yılında ortadan kalkmıştı.¹⁴Selçuk Bey öldükten sonra aile büyüğü olanİsrail Arslan,“*Yabgu*” unvanı alarak Türkmen aşiretler ile Buhara bölgesinde yaşamaya devam etmiştir.¹⁵ Samanoğulları Devleti ortadan kalkınca Karahanlı sülalesinden olan Ali Tegin Buhara’da devlet kurunca Selçuklular Ali Tegin ile dostluk kurmaya başlamıştı. Samani topraklarında gözü olan Gazneliler ve Karahanlılar Ali Tegin’i ortadan kaldırmak için anlaşmışlardı.¹⁶

Samani Devleti’nin ortadan kalkması ile Karahanlı ve Gazneli devletlerinin arasında kalan Selçuklu Oğuzları, Gazneliler tarafından baskılara maruz kaldığı için kendilerine yurt aramak mecburiyetinde kalmışlardı.¹⁷Karahanlı ve Gazneli Devleti’nin anlaşmalarını haber alan Ali Tegin ile İsrail Arslan, güçlerinin yetersiz olduğunun

¹⁰S. Koca, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler),”*Türkler*, C.4, s. 932.

¹¹ O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s. 67, 68., M.Altan Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.29, 30.

¹²Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,” *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1021.

¹³Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,” *Türkler*, C.4, s. 1022.

¹⁴S. Koca, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler),” *Türkler*, C.4, s. 933, 934. Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,” *Türkler*, C.4, s. 1023.

¹⁵Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,” *Türkler*, C.4, s.1023.

¹⁶ Yaşar Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, Nobel Akademik Yayıncılık, 1.Basım, Ankara 2012, s.176, 177., O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s.90. , H. Özyurt, *Kirman Selçuklularının Büyük Selçuklular, Melikler ve Atabeyliklerle Olan Münasebetleri*, s.5,7.,

¹⁷ Mustafa Kafalı, *Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi*, Berikan Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2015, s.19.

farkındaydılar savaş riskine girmeden çöllere çekilmeye karar verdiler.¹⁸ İki devletin güç birliğinden korkan Ali Tegin'in geri adım atması nedeniyle Sultan Mahmut Selçuklularla görüşmek için elçi göndermişti. Aile büyüğü olan Arslan Yabgu, Sultan Mahmut ile görüşmeyi kabul etmiştir.¹⁹ Sultan Mahmut daha önceden planladığı gibi Semerkant'ta huzuruna çağırttığı İsrail Arslan Yabgu'yu esir aldı. Oğuz obalarını yağmalattı ve Oğuzları Horasan bölgesine sürgün etti. Arslan Yabgu'yu ise Hindistan'a götürerek Kalincer Kalesine hapsedirdi.²⁰

Vuku bulan bu olaylardan sonra Oğuzlar ile Gaznelilerin artık geri dönülmez bir düşmanlığı ve uzun yıllar sürecek mücadelesi başlamıştı.²¹ Arslan Yabgu'nun tutuklanması ile başsız kalan Türkmenler, Tuğrul ve Çağrı kardeşler liderliğinde toplanarak kendilerine yeni yurtlar bulmak için keşif seferlerine başladılar. Tuğrul Bey, Karahanlılardan ya da Gaznelilerden kendilerine gelecek herhangi bir saldırıya maruz kalmamak için daha korunaklı yerlere çekilmişti.

İran'dan geçerek Azerbaycan'a gelen Çağrı Bey²² ise daha önceden buraya gaza için gelmiş olan süvarilerinde kendisine katılmasıyla batı istikametine yönelerek (1018) Van Gölü yakınlarına kadar gelmişti. Burada Ermeni Krallığı ile yaptığı savaşı kazanarak kuzeydoğuya (Kars'a) doğru yönelmiş kendisini durdurmak isteyen Ani Kralını da ağır yenilgiye uğratarak büyük ganimetler elde etmişti.²³

Çağrı Bey, Anadolu'dan topladığı ganimetlerle Maverünnehir bölgesine Gaznelilere yakalanmadan tüccar kılığında girmeyi başarmıştı.²⁴ Çağrı Bey'in verdiği bilgilere göre keşfettiği topraklarda kendilerine karşı koyacak hiçbir güce rastlamadığını "*Horasan ve Arminya'ya*" gidilebileceğini kardeşi Tuğrul'a anlatmıştı.²⁵ Anadolu

¹⁸ Cem Tüysüz, "Türkmenler," *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 971.

¹⁹ O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s. 90.

²⁰ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi," *Türkler*, C.4, s.1024.

²¹ İbrahim Kafaesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, 2. Basım, İstanbul 2014, s. 19., O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s.91., M. Ersan, M. Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, s. 33.

²² Erol Kürkçüoğlu, "Başlangıcından Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri," *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1157,1158., Cem Tüysüz, "Türkmenler," *Türkler*, C.4, S. Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)," *Türkler*, C.4, s.935.

²³ Ahmet Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları," *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1134., İ.Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.20., Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi," *Türkler*, C.4, s.1023.

²⁴ M.Ersan, M.Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, s. 32,33.

²⁵ Gregory Abü'l-Farac, *Abü'l Farac Tarihi*, (1945), (Çev. Ömer Rıza Doğruel), 1.Cilt, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s.293.

topraklarından başarı ile dönen Çağrı Bey'in ve kardeşi Tuğrul'un Türkmenler arasındaki itibarı yükselmişti. Amcaları Musa'yı, yabgu olarak seçseler de aslında kendilerini Türkmenlerin reisi olarak görüyorlardı.²⁶

Ali Tegin, Gaznelilerin ve Karahanlıların Buhara'dan geri çekilmesiyle Buhara'daki hâkimiyetini yeniden sağladı. Selçuklulara elçi göndererek kendisine tabi olunmasını istedi. Aynı amcaları Aslan Yabgu zamanında olduğu gibi kendilerine yurt vereceklerini vaat ederek davette bulundu.²⁷ Bu durumun bir hile olduğunu sezen Selçuklular bu teklife pek sıcak bakmadılar. Çünkü amcalarını Sultan Mahmut aynı şekilde kandırıp esir almıştı. Aynı duruma düşmekten çekinen Selçuklular bu teklifi kabul etmediler. Selçukluları bu tavrından dolayı tehdit olarak gören Ali Tegin, Selçukluları savaşarak egemenliği altına almak istiyordu.²⁸

Ali Tegin, Selçukluların üstüne Alp Kara komutasında bir ordu gönderdi. Çıkan çarpışma sırasında Tuğrul ve Çağrı Bey'in amcası Yusuf Yınal ile birçok Selçuklu askeri öldürüldü. Selçuklular kısa sürede toparlanıp karşılık vererek Alp Kara'yı ve çok sayıda askerlerini öldürüp intikamlarını aldılar. Ali Tegin'in tekrar saldırı yapması sonucu ağır kayıplar veren Selçuklular (1032) Harezm bölgesine çekildiler.²⁹

Burada kendilerine, Gazne valisi tarafından verilen topraklara yerleştiler. Fakat eskiden beri Selçuklular ile kanlı düşman olan Cend emiri Şah Melik, beklenmeyen bir anda Selçuklulara saldırarak ağır darbe vurdu.³⁰ Bu durum karşısında Selçuklular bulunduğu topraklardan Gazne Devleti'nden izin almadan göç etmek zorunda kaldılar. Başlıboş Türkmenlerinde kendilerine katılmasıyla sayıları giderek artan Selçuklular(1035) Horasan bölgesine göç ettiler.³¹

Cend'den, Maverâünnehir'e, Harezm'den, Horasan'a kadar dört kez yurt değiştirmek mecburiyetinde kalan Selçuklular son olarak Gazne toprakları olan Horasan bölgesine yerleştiler. Selçuklu reisleri hemen Gazne Devleti hükümdarı Sultan Mesut'a

²⁶ İ. Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 20, 21.

²⁷ S. Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)," *Türkler*, C.4, s. 935.

²⁸ İ. Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 21, M. Ersan, M. Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, s. 34.

²⁹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s. 93., Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi," *Türkler*, C.4, s. 1024.

³⁰ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s. 93, 94., İ. Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 21, 22.

³¹ İ. Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 24. E. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi," *Türkler*, C.4, s. 1024, 1025.

mektup yazarak kendilerine askeri hizmette bulunacaklarını ve gidecek başka yerlerinin olmadığını beyan ederek topraklarında kalmalarını istemiştir. Fakat Sultan Mesut daha önce babası Sultan Mahmut tarafından Horasan topraklarına getirilen Türkmenlerin buralarda ne gibi sıkıntılar çıkardığını iyi bildiği için bu mektuba ret cevabı vermiştir.³²

Sultan Mesut, Selçukluları topraklarından atmak için Bey Doğdu emrinde bir ordu Selçukluların üzerlerine gönderdi. İlk başlarda Bey Doğdu başarı elde etse de sonunda Selçuklular bu savaştan (1035 Nesa Savaşı)galip gelerek büyük miktarda ganimet elde ettiler. Selçuklular, Sultan Mesut’a tekrardan haberci göndererek toprak talep etmiş ve nefsi müdafaa için savaştıklarını belirterek özür dilemişler.³³

Sultan Mesut Türkmenlerin rahat durmayacaklarının farkında olduğu için tehdit yöntemlerine başvurarak durumu idare etmeye çalışmıştır. Bir süre sakin kalan Oğuz Türkmenleri yeni gelen Türkmen akınları ile halkı rahatsız etmeye başlamıştı. Bu durumu haber alan Sultan Mesut Horasan ilinin tehlikede olduğunu belirterek hemen tedbirlerin alınması ve Türkmenlerin üzerine ordu gönderilmesini emretmişti.

Gazneli kuvvetler ile Selçuklu askerleri1038 (Serahs Savaşı) yılında Nişabur yakınlarında giriştiği mücadeleden Selçuklular galip gelerek Nişabur şehrine girdi.³⁴Birkaç gün sonra Nişabur’a gelen Tuğrul Bey sultan gibi davranarak şehrin ileri gelenlerini huzuruna kabuletti. Halkın şikâyetlerini dinledi ve kendisine bağlılık sözü alarak burada Selçuklu Devleti’nin temellerini attı.³⁵Nişabur’un Selçukluların eline geçtiğini duyan Sultan Mesut Nişabur’daki kadıya mektup göndererek hemen askeri faaliyete geçeceğini ve Horasan’ı Türkmenlerden tamamen temizlemeden Gazne’ye geri dönmeyeceğini bildirmişti.³⁶

Ramazan ayının ortalarında (Haziran 1039) üç yüze yakın düşman atlıları (Selçuklu öncü birlikleri) Telhab yakınlarında görünmesi üzerine³⁷Sultan Mesut savaş meydanına gelerek, askerlerini savaş düzenine soktukten sonra kendisi de yüksekçe bir

³² O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s.94, 95.

³³ M. Ersan, M. Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, s.36.

³⁴ Mustafa Akkuş, İzzetullah Zeki, “Tarihi Beyhakiye Göre Selçuklu-Gazneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı” *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, (Ocak 2016), s.191,194.

³⁵ O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s. 98.

³⁶ Mehmet Altan Köymen, “ Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu III”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 3-4, (Eylül-Aralık 1958), s. 1.

³⁷ Ebul-Fazl Muhammed B.Hüseyin-İ Beyhaki, *Tarihi Beyhaki*,(2019), (Çev. Necati Lügal),TürkTarih Kurumu, Ankara 2019, s.537.

tepeye çıktı. Çöl tarafından gelen Selçuklular ile Gazneli ordusu savaşmaya başladı. Sultan'ın kendisinde yanındaki gulamlar ile hücumu geçerek 1039 (Telhab Savaşı) yılında Selçukluları bozguna uğrattı.³⁸

Fazla dayanamayan Selçuklular tamamen savaştan geri ekilmektense çöle çekilmeyi tercih etti. Çünkü Gazne ordusunun çöllerde savaşma tecrübesi yoktu. Sultan Mesut ise sıcak havaların geçmesini beklemek için Herat'a çekilmişti. Kısa bir ateşkesin ardından her iki tarafta birbirine güvenmediği için savaş hazırlıklarına başlamışlardı.³⁹ Selçukluların vur kaç taktiği ile Gazne ordusu iyice yıpranmıştı. Sultan Mesut'un sıcak hava nedeniyle geri çekilmesinden dolayı bu fırsatı iyi değerlendiren Selçuklular, Gazne Devleti'nin topraklarına yerleştiler ve aralarında pay ettiler.⁴⁰

Bu vaziyeti gören Gazneliler ordusunu çöl şartlarında savaşacak şekilde hazırlamaya başlamıştı. Selçuklular daha önce yaptıkları gibi vur kaç taktiğini devam ettiriyordu. Her iki tarafta yaptıkları hazırlıktan sonra Merv yakınlarındaki Dandanakan civarında üç gün süren savaşa girdiler. Sonunda Selçuklular, Gaznelileri ağır yenilgiye uğratarak⁴¹1040 (Dandanakan Savaşı) yılında yıkılma sürecini başlattı ve kendi devletlerini kurdular.⁴²Tuęrul Bey sultan ilan edildi. Komşu hükümdarlara ve Bağdat'ta- ki Halifeye fetihnameler yollandı. Selçuklular uzun yıllardan beri verdikleri mücadeleyi kazanmışlardı.⁴³

Tuğrul Bey liderliğindeki Selçuklular, Gaznelileri yenerek devlet olma hayallerini artık gerçekleştirmişti. Selçuklular, Abbasi Halifesine kendilerinin meşrutiyetini tanınması için mektup gönderdikten sonra eski Türk geleneğine göre devleti merkeze bağlı kalmak şartıyla hanedan üyeleri arasında paylaşıldılar. Tuğrul Bey devletin başkenti olarak belirlediği Rey şehrine yerleşti.⁴⁴Gaznelilerin topraklarından

³⁸ M.Altan Köymen, " Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu III", s.6,7.

³⁹ O. Turan,*Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s. 104.

⁴⁰ Abdurrahman İbnül-Cezvi, *El-Muntazam Fi Tarihil-Ümem'de Selçuklular*, (2014),(eviren. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.7.

⁴¹S. Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)," *Türkler*, C.4, s. 947.,Cem Tüysüz, "Türkmenler," *Türkler*, C.4, s.974.

⁴²Oktay Aslanapa, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat," *Türkler*, C.6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.24.

⁴³ İ.Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 26, 27.

⁴⁴Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi," *Türkler*, C.4, s.1029. , Y. Bedirhan, *Orta ağ Tarihi*, s. 181, 183.

Anadolu'ya geçmesine izin vermediği Türkmenler, artık gruplar halinde Maverâünnehir bölgesini boşaltarak Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgelerine doğru yöneldiler.⁴⁵

Tuğrul Bey ise askeri güç olarak yetersiz ve devlet vasfını fiilen yitirmiş olan Abbasileri⁴⁶(1055) Şii Büveyhoğulları'nın baskısından kurtararak⁴⁷Hilafet makamının İslam ülkelerindeki itibarını geri kazandırdı.⁴⁸Tuğrul Bey, Halife tarafından İslam devletlerinin yeni sultanı olarak ilan edildi.⁴⁹Çocuğu olmayan Tuğrul Bey,(1063)Rey'de ölünce yerine⁵⁰üvey oğlu Süleyman'ın geçmesini vasiyet etmişti.⁵¹Ancak Alparslan, sultanlık iddia eden rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra Rey'de kendisinin sultan olduğunu duyurdu. Sultan Alpaslan ismiyle camilerde hutbeler okutuldu.⁵²

Alparslan, devlet işlerini tamamladıktan sonra batı seferine yönelerek Ermeni ve Gürcü krallıklarının üstüne yaptığı seferler sonucunda bu krallıkları itaati altına alarak yıllık vergiye bağladı.⁵³Sultan vakit kaybetmeden Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Kapı'sı ve ana yollar üzerinde bulunan ayrıca Bizans'ın önemli garnizon kalelerinden olan Ani Kalesine doğru yola çıktı. Kalenin kuşatılmasıyla çıkan kanlı ve şiddetli çarpışmadan sonra “Alınamaz” denilen Ani Kalesi 16 Ağustos 1064 yılında fethedildi.⁵⁴

Burada bulunan Katedral hemen Cami'ye çevrilerek “Fethiyye-Camii” adıyla İslam mabedi yapıldı. Ani'nin fethedilmesi İslam alemin de çok büyük heyecan yarattı.⁵⁵Her yere fetih nameler gönderildi. Özellikle Halife, Sultan Alparslan'ın başarısını öven bir bildiri yazarak “Abu'l Fath” unvanını verdi.⁵⁶Alparslan'ı nasıl niyeti

⁴⁵E. Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,” *Türkler*, C.4, s. 1030.

⁴⁶Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, 2. Baskı, (2009), (Çev. Nur Arslantaş), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s.2.

⁴⁷Süleyman Genç, “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbasi İlişkileri,” *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1097. , Cem Tüysüz, “Türkmenler,” *Türkler*, C.4, s. 976.

⁴⁸Süleyman Genç, “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbasi İlişkileri,” *Türkler*, C.4, s. 1099.

⁴⁹M. Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, s.20, 21., Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,” *Türkler*, C.4, s. 1034.

⁵⁰Abdurrahman İbnül-Cezvi, *Fi Tarihil El-Muntazam-Ümem'de*, *Selçuklular*, s.82, 83.

⁵¹İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi (İslam Tarihi)*, C.10, (1991), (Çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s.43

⁵²O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, s. 147, 148, 149.

⁵³Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 50,51.

⁵⁴Fahrettin Kırzioğlu, “ Selçukluların Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri,” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, (1970), TTK Basımevi, Ankara 1971, s.111., Y. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 2. Baskı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2014, s.130, 131

⁵⁵İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't- Tarih Tercümesi (İslam Tarihi)*, C.10, s. 51,52.

⁵⁶İ. Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 37.

Bizans İmparatorluğuna bağlı doğudaki önemli güçleri olan Ermeni ve Gürcü krallıklarını ortadan kaldırarak Anadolu'nun fethini kolaylaştırmaktı.⁵⁷

Malazgirt Zaferi ve Anadolu'nun Fethi

Anadolu topraklarını yurt edinmeyi politika olarak benimseyen Selçuklular, Bizans ile ilk ciddi savaşını Pasinler Ovası'nda (Pasinler savaşı) 1048 yılında yapmıştı.⁵⁸ Alparslan'ın Kafkaslarda yaptığı fetihlerini ve Türklerin Anadolu'ya akınlarını durdurmak isteyen Bizans İmparatorluğu doğuya Türklerin üzerine sefer düzenledi.⁵⁹ Alparslan Mısır'a Şii Fatimi Devleti'nin üzerine yaptığı sefer sırasında Bizans İmparatoru'nun doğuya sefere çıktığını duyunca hemen Mısır seferinden vazgeçerek Anadolu'ya yöneldi.⁶⁰

Muş'un Malazgirt Ovası'nda karşı karşıya gelen iki ordunun (1071 Malazgirt Savaşı)şiddetli çarpışma sonucu Selçuklular galip gelerek Bizans İmparatorunu esir aldı.⁶¹ Mısır'a sefer yapmakta kararlı olan Sultan Alparslan Bizans ile aynı anda savaş yapmak istemiyordu. Ancak Bizans'ın askeri harekâtı sonucu savaş kaçınılmaz olmuştu.⁶² Bu savaş, tarihte imkânları ayrıntılı bir şekilde incelenmeye ve araştırılmaya değecek kadar önemli bir olaydır.⁶³

Malazgirt Savaşı'nı sonucu Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında güvenlik sorunu ortaya çıktı. Anadolu savunmasız hale geldi. Bizans'ın, Selçuklulara karşı Fatımiler ile yapmaya çalıştığı işbirliği de gerçekleştirilmeden sonlanmış oldu.⁶⁴ Malazgirt Meydan Savaşı'nın en mühim sonucu Anadolu'nun artık Türkleşme sürecine girmesidir.⁶⁵

⁵⁷ Y. Bedirhan, *Orta Çağ Tarihi*, s. 196, 197.

⁵⁸ Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt Zafere Giden Yol*, 2.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s.71, 87

⁵⁹ Y. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.140.

⁶⁰ Cem Tüysüz, "Türkmenler," *Türkler*, C.4, s. 979.

⁶¹ Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt Zafere Giden Yol*, s.71, 87.

⁶² Robert Irwin, *Cambridge Resimli İslam Ülkeleri Tarihi*, (2005), (Ed. Francis Robinson), (Çev. Zülal Kılıç), 1.Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 81

⁶³ Claude Cahen, "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı," *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 325.

⁶⁴ Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubad'a 1071-1220)*, Berikan Yayınevi, 2.Baskı, Ankara 2019, s. 45.

⁶⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu, Türkiye Selçukluları İle İlgili Makaleler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S, 10-11, (1979-1980), s.1.

Türklerin, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya akın akın gelmesiyle⁶⁶ Anadolu'nun siyasi ve demografik yapısında Türklerin lehine değişimler oldu.⁶⁷ Böylece Anadolu coğrafyası Oğuz Türkmenlerinin uzun yıllar boyu yaşayacakları Türk yurtları haline geldi.⁶⁸ Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans'ın Anadolu'da hükmü pek kalmamış ve Anadolu'nun kapısı Türklere tamamen açılmıştı. Türk ve İslam âlemine büyük sevinç yaşatan bu zaferden sonra Sultan Alparslan tarafından görevlendirilen komutanlar ve aşiret beyleri Anadolu'da Türk-İslam için yeni bir iskân politikası başlatmıştı. Anadolu'ya aşiretleri ve başıboş Türkmenler ile yerleşen Türk komutanlar Sultana bağlı kalmak şartıyla Anadolu'nun belli başlı bölgelerinde kendi beyliklerini kurdular.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

Osman Turan'ın verdiği bilgiye göre Kutalmış, Alparslan'la girdiği sultanlık mücadelesi sonucu öldürülmüş ve çocukları Bizans sınırlarına sürgün edilmişti. Alpaslan'ın ölümü üzerine Anadolu'da bulunan Büyük Selçuklu'ya bağlı Türkmen beyi olan Artuk Bey'in merkeze çağrılmasıyla ortaya çıkan⁶⁹ Kutalmışoğlu Süleymanşah, Anadolu'da etrafındaki Türkmenler ile birleşerek Marmara Denizi'ne kadar geldi.⁷⁰

Burada İstanbul'a yakın tarihi ve dönemin büyük kentlerinden olan İznik şehrini fethederek(1078) devletin temelini attı.⁷¹ Bizans toprakları olan Anadolu'da başlayan fetih hareketlerinin Türk ve dünya siyasi tarihi açısından en mühim olayı burada Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmuş olmasıdır. Çünkü bin yıllık bir imparatorluğun topraklarında devlet olarak vücut bulan Türkmenler son dönemlerde siyasi ve iktisadi çöküntü içinde olan Anadolu topraklarına ekonomi, ticari ve kültürel olarak en parlak

⁶⁶ Ahmet Karadoğan, “Ad Bilimi Perspektifinden Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecine Farklı Bir Bakış,” *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 463.

⁶⁷ Fatih Aksoy, “XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri”, *Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1,(Haziran 2019), s.192.

⁶⁸ Remzi Kılıç, “Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmenler Tarafından Kuruluşu Faaliyetleri ve Türkmenistan'ın Stratejik Önemi”, *Türkmen Halkının Kemale Gelmesi ve Dünya Medeniyeti'ne Çıkış Tarihi 1. Uluslararası Bilim Konferansı Bildiri Özeti*, AşkabatTürkmenistan 2011, s.7.

⁶⁹ O.Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Ötüken Neşriyat, 11. Baskı, İstanbul 2018, s. 54.

⁷⁰ Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 26

⁷¹ Tamara Talbot Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, (2015), (Çev. Tuna Kağan Taştan), 1. Basım, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015, s. 43, 46. ,Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s.26.

dönemini yaşatmıştır.⁷²Anadolu’da; Süleymanşah, 1. Kılıç Aslan, Şahinşah (Melikşah) ve 1.Mesut,⁷³başta Bizans olmak üzere Haçlılarla ve diğer Türkmen beyleri ile mücadele ederek devletin kurulup teşkilatlanmasını sağlamışlardır. Ayrıca bu sultanlara Anadolu Selçuklu Devleti’nin kurucu sultanları da denilebilir.⁷⁴Anadolu Selçuklu Devleti⁷⁵II.Kılıç Aslan ile birlikte(1156-1192) askeri, ekonomik ve diğer alanlarda gelişme göstermeye başlamıştı.⁷⁶

Bu gelişmeyi aralıksız devam ettirmek isteyen ve ekonominin sürekliliği için deniz ticaretine ihtiyaç olduğunu öngören Sultan I.Gıyasettin Keyhüsrev (1205-1211) Antalya’yı fethederek kara sınırını Akdeniz kıyısına ulaştırmıştı. Selçuklular artık sadece kara devleti değil, deniz kıyılarında limanları olan bir devlet olmuştu.⁷⁷ I.Keykavus (1211-1220)ve I.Alâeddin Keykubad (1220-1237) zamanlarında kara ve denizlerde fetihler yapılmış, birçok alanda yapılan ilerlemeler sonucu devlet gücünün zirvesine çıkmıştı.⁷⁸

Anadolu, Türkiye Selçuklu Devleti ile yeniden milletlerarası ticaret köprüsü haline gelmiş ve ekonomik olarak refah seviyesine ulaşmıştı.⁷⁹Alâeddin Keykubad öldükten sonra II.Gıyaseddin Keyhüsrev devlet yönetiminde etkili olamaması ve ileri gelen önemli devlet adamlarının iftiralarla öldürülmesi sonucu devletin siyasi ve askeri olarak teknik açıdan yetersizliği yüzünden Moğol istilasına maruz kalması siyasi ve ekonomik olarak çöküşünü hızlandırdı. 1243 Köse Dağ Savaşı’ndan sonra tamamen Moğolların etkisi altında yönetilen Selçuklu Devleti 1308 yılında yıkılmıştır.⁸⁰

⁷²Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayıncılık, 10. Baskı İstanbul 2005. s.18.

⁷³Erdoğan Merçil, “Türkiye Selçukluları,” *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.872.

⁷⁴ Hilal Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kırıkkale 2018, s. 2.

⁷⁵Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 3.

⁷⁶Mustafa Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti’nde Dış Ticaret*,(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya 2004, s.12,13.

⁷⁷İbn Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye* (Selçuk Name) I, (1996), (Haz. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 117, 118,119.

⁷⁸ Mustafa Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti’nde Dış Ticaret*, s.12,13.

⁷⁹H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 9

⁸⁰İbn Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye* (Selçuk Name) II, (1996), (Haz. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 68,69, 70,71. ,Y.Bedirhan,*Orta Çağ Tarihi*, s. 300.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLULARININ EKONOMİK POLİTİKALARI

1.1. Selçuklular Öncesi Anadolu'daki Ekonomik Durum

Ticaret, malların değiş tokuş anlamında olup Eski Çağlarda olduğu gibi Orta Çağda da insanların ihtiyaçlarını temin etmesi açısından önem arz etmektedir.⁸¹ Ticaret, insanlık ile başlamış ve insanlık tarihi ile beraber her dönemde ilerleme göstermiştir.⁸² Coğrafi yapısı gereği Eski Çağlardan beri Asya, Avrupa ve Afrika'yı birbirine bağlayan Anadolu özellikle İpek Yolu ticaretinde dünyanın ticaret köprüsü görevi üstlenmiştir.⁸³

Orta Çağın ilk başlarında Anadolu'ya hâkim olmaya başlayan Bizans İmparatorluğu, VIII. yüzyılın ilk başlarından itibaren Arap saldırılarına maruz kalmış ve Mısır'ında elden çıkmasıyla Akdeniz ticaretinde büyük darbe yemişti. Bizans'ın Araplar ile verdiği mücadele sonucu Anadolu'da otorite boşluğu oluşmuş, kargaşalar çıkmış yağma ve ayaklanmalar baş göstererek hayat durma noktasına gelmişti.⁸⁴

Arapların Akdeniz'de etkili olmasıyla Bizans İmparatorluğu'nun ticaret yollarında bazı değişiklikler olmuştu. XI. yüzyıla kadar ticaretini kara yolu ile sağlamış batıdan gelen malları Harezm bölgesinden ve İran üzerinden İslam coğrafyasına dağıtabilmişti. Araplardan önce Bizans ve Sasani savaşları nedeniyle Anadolu ticaret yolları tüccarlar için tehlikeli olmaya başlamış ve bir süre önemini kaybetmişti.⁸⁵

Bu olumsuzluklar yüzünden çok sayıda insan yerinden oldu. Anadolu'da tarım ve ticaret durma noktasına geldi. Bu siyasi kargaşalardan faydalanan Bizans tekfurlarının kendi başlarına hareket etmeye başlaması, halktan ağır vergiler toplaması ve asker olan köylüleri vergi mükellefi haline getirmesi vergi veren köylü askerlerin askerlikten muaf tutulması yüzünden Bizans ordusunun zayıflamasında etkili oldu. Tekfurlar toplanan

⁸¹ Ekrem Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanlarının Ticaret Politikaları" *Avrasya Etütleri Dergisi*, S.1, C.45, (Ocak 2014), s.45.

⁸² Sezgin Güçlüay, "Orta Çağ da Ticari Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.2, (2001), s.296.

⁸³ İsmail Çiftçioğlu, "Türkiye Selçuklu Devleti İktisat Tarihine Genel Bir Bakış" *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, (1998), s. 137.

⁸⁴ Önder Kaya, "Türkiye Selçuklularında Ticari ve Ekonomik Hayat", *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Şehir Kültür Sanat Dergisi*, S.11, (Kasım 2017), s. 41.

⁸⁵ Doğan Demirci, *Gelen Dost Ertokuş Kervansarayı*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı İslam Tarihi, Isparta 2006, s. 9, 10.

vergileri devlete vermekten kaçmaları yüzünden Bizans'ın vergi sisteminin çökmesine⁸⁶ neden olmuştu. Selçuklu Türkleri⁸⁷ Anadolu'ya geldikleri zaman Bizans Devleti'nin ve tekfurların kendi halkına uyguladığı yanlış ekonomik politikalar ve yüklediği ağır vergiler yüzünden ekonomisi çökmüştü.⁸⁸

Böyle bir zamanda Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi bölge halkı tarafından da hoş karşılanmış bölgede ekonomik ve sosyal olarak olumlu etkiler yaratmış ve Bizans'ın halk üzerindeki baskıları son bulmuştu.⁸⁹ Selçuklular, Anadolu'ya geldikleri zaman Bizanslılardan kalma eski köprü, yol, kervansaray ve hanları tahrip etmeyip aksine bunları yeniden inşa etmişlerdi.⁹⁰ Eski Türk devletleri geleneği olan halkı tam manasıyla ekonomik açıdan refaha ulaştırmak ve huzurlu kılmak, Selçukluların Anadolu'da uygulamaya çalıştığı ve devlet politikası haline getirdiği görülmektedir.⁹¹

Anadolu Selçuklu Devleti Anadolu'da kurulmasıyla bozulan huzur yeniden sağlanmış ve ülkenin bayındır hale getirilmesi için çalışmalar başlamıştı.⁹² Selçukluların Anadolu'da Amasya, Sivas, Konya, Niğde, Kayseri gibi şehirlerde yaptırdığı medreseler, camiler, şifahaneler hala günümüzde o ihtişamlı mimari eser özelliğinin bir kısmını uzun yıllar geçmesine rağmen muhafaza etmektedir.⁹³

Selçuklular, Anadolu'nun Müslüman Türkler ve Hristiyan devletleri arasında köprü olarak kullanılması ve eski dünya ticaret yollarının özellikle İpek Yolu'nun doğu-batı yönlü yeniden canlanması, Karadeniz ticaretinin kesintiye uğramaması için siyasi ve askeri önlemleri ön planda tutmuştur.⁹⁴ Genel olarak bakıldığında zaman Türk akınları Anadolu'nun kaderini olumlu yönde etkilemiştir. Anadolu'ya hayvan sürüleri

⁸⁶ Mehmet Şeker, "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi," *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 438, 439.

⁸⁷ Mesûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, (2018), (Çev. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2018, s. 134.

⁸⁸ Selvihan Uskun, *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu'da Ticaret ve Ticaret Yolları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Anabilim Dalı, Aksaray 2018, s. 13.

⁸⁹ Mehmet Şeker, "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi," *Türkler*, C. 6, s. 439. , H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 8.

⁹⁰ N. Korkmaz, "Anadolu Selçuklu Kervan Sarayları" *Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi*, S.453, (Ocak 2009), s. 40.

⁹¹ Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar", (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler*, C.VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 345.

⁹² Sezgin Güçlüay, "Anadolu Selçuklu Devletinin Ticaret Politikası", (Ed. H.C. Güzel, K.Çiçek, S.Koca), *Türkler*, C.VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 365.

⁹³ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. 3, (2002), (Çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2002. s. 34.

⁹⁴ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 77, 78.

ile gelen Türkmenler, Anadolu'nun bozulmuş siyasi düzenini ve ticaretini bir süre sonra yeniden düzelmesini sağlamıştır.⁹⁵

1.2. Anadolu Selçuklularının İç ve Dış Ekonomik Politikaları

1.2.1. Dış politika

Anadolu, denizlerde dahil dört bir taraftan gelen ticaret yollarını birbirine bağlayan uluslararası önemli ticaret geçiş yolları üzerinde bir köprü konumundaydı. Selçuklu sultanları Türkiye'nin bu stratejik konumunu çok iyi kavramışlardı.⁹⁶ Ancak karadan devam eden ticaret özellikle Akdeniz'de kesintiye uğramaktaydı. Çünkü I. Haçlı seferleri nedeniyle (1096) sahiller Selçuklular için ticari olarak işlevsiz hale gelmişti. Bu yüzden Anadolu içlerine çekilmek zorunda kalan Selçuklular, komşu ülkeler ile sorun yaşadığı zaman ticaret ülke içinde tamamen sıkışıp kalıyordu.⁹⁷

Ticaretin sorunsuz bir şekilde devam etmesi için Akdeniz ve Karadeniz limanlarının Selçukluların eline geçmesi gerekiyordu.⁹⁸ Selçuklular, Anadolu'da siyasi üstünlük elde etmek ve deniz aşırı devletler ile ticari ilişkiler kurmayı sağlayacak çözümler aramaya başlamışlardı.⁹⁹ Bu amaca ulaşmak ve ekonomik sıkıntıları giderebilmek için Selçuklu sultanları Anadolu ekonomisinin dış dünya ya açılmasını ve dünya ticareti ile entegre içinde olunması gerektiğini düşünerek bu amaçta politikalar belirlediler.¹⁰⁰

Karadeniz üzerinden gelen yol denizden ve karadan Trabzon Kralı tarafından kesilince tüccarlar Sivas'ta sıkışıp kalıyorlardı. Bu durum uluslararası ticareti ve Selçuklu ekonomisini olumsuz etkiliyordu. I. Gıyaseddin Keyhüsrev hemen harekete geçerek 1206 yılında Samsun'u fethederek Selçuklu topraklarına katmış ve uluslararası

⁹⁵ Ahmet Nurullah Özdal, *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 86. , Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İctimai ve İktisadi Tarihi 1243-1453*, Tekin Yayınevi C.L, 3.Baskı, İstanbul 1979, s. 431,432.

⁹⁶ Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar," *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 521

⁹⁷ Salim Koca, "Türkiye Selçukluların da Ekonomik Politika ", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, C.8, S.23, (Ocak 1996), s.466.

⁹⁸ S. Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar," *Türkler*, C.7, s.521. ,S. Koca, "Türkiye Selçukluların da Ekonomik Politika ", s. 467.

⁹⁹ İsmet Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.24, S.1, (Ağustos 1981), s.360.

¹⁰⁰ S. Koca, "Türkiye Selçuklu Hükümdarlarının Temel İç ve Dış Politikaları ve Bu Politikalarından Güttükleri Amaçlar", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmalar Dergisi*, S.1, (Aralık 2016), s. 23.

deniz ticaret geçiş yolunu güvenlik altına almıştı.¹⁰¹ I.Gıyaseddin Keyhüsrev ticaret yollarının ehemmiyeti ile ilgilendiğinden dolayı seferlerini genellikle ticaret yollarının güvenliğı için yapmıştır. I.Gıyaseddin Keyhüsrev 1207 yılında Antalya'yı fethettikten sonra halktan bazı vergileri almamış, zarara uğrayan tüccarların zararlarını karşılamış ve ticaretin gelişmesi için gerekli önlemleri almıştır.¹⁰²

Antalya'nın fethinden sonra ekonomik gelişmelere hız veren Selçuklular, Haçlılar ve Kıbrıs Krallığı ile ilk kez ticari anlaşmalar imzalamıştır.¹⁰³ Antalya'nın, Selçuklular tarafından fethedilmesiyle Akdeniz ticaret yolları açılmış, artık karada değil denizler üzerinde de ticarete söz sahibi olmuşlardı.¹⁰⁴ Akdeniz'in güvenliğı sağlandıktan sonra İznik ve Trabzon hükümdarlarının kıyı kesimlerde devamlı birbirleriyle sorunlar yaşaması nedeniyle Karadeniz ticaret yolları tıkanıyor ve Türkiye için sorun teşkil ediyordu.¹⁰⁵

Karadeniz ticaret yollarının kesintisiz devam etmesi için Sinop'un fethedilmesi gerekiyordu. I.İzzettin Keykavus 1214 yılında Sinop'u fethederek hem ticaret güvenliğini sağlamış hem de Sinop'ta büyük bir Türk donanması kurmuştur.¹⁰⁶ Sinop'un fethinden sonra Kıbrıs Kralı, I.İzzettin Keykavus'a mektup yazarak devam eden dostluğunu belirterek, Türk tüccarların hiçbir endişe etmeden kendi krallığının içinde rahatça dolaşabileceklerini belirtmiştir.¹⁰⁷

Kekavus'ta Kıbrıs Kralına mektup göndererek Kıbrıslı tacirlerin gümrük vergisini vermek kaydı ile Selçuklu topraklarına girip çıkmalarını ve mallarının korunmasının garantisini vermiştir.¹⁰⁸ Sultan Alâeddin Keykubad¹⁰⁹ zamanında Selçuklu Devleti'ni rahatsız eden diğer bir husus da Kırım'a bağlı Suğdak şehridir. Buradan Anadolu'ya gelen tüccarların malları Moğol ve yerel eşkıyalar tarafında gasp

¹⁰¹ H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s.10,11.

¹⁰² Mehmet Suat Bal, *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat*(1220-1277), (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1998, s. 13.

¹⁰³ S. Uskun, *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu'da Ticaret ve Ticaret Yolları*, s. 16.

¹⁰⁴ Y. Bedirhan, Zeki Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, 3. Baskı, Konya 2016, s. 159.

¹⁰⁵ M. Suat Bal, *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat* (1220-1277), s. 14.

¹⁰⁶ H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 11,12.

¹⁰⁷ O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 2014, s. 110-111.

¹⁰⁸ O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 113.

¹⁰⁹ Minhac-İ Sirac El-Cüzcani, *Tabakat-I Nasırı Gazneliler, Selçuklular, Atabeylikler ve Harezmşahlar*, (2015), (Çev. Erkan Göksu), 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s.100.

ediliyordu. Ayrıca Suğdak Liman'ı Asya kıtasının Karadeniz'e açılan deniz ticaret kapısı sayılırdı. Asyalı çok sayıda tüccar bu liman üzerinden Avrupa'ya ve Anadolu üzeri Akdeniz ülkelerine ulaşırdı. Yine Anadolu'dan giden malları Kafkasların daha uzak bölgelerine ve Rus topraklarına ulaştırılması bu limandan sağlamaktaydı.¹¹⁰ Bu şehrin ticari açıdan ne kadar önemli olduğunu ve Karadeniz ticaretine hakim olmak isteyen Sultan Alâeddin Keykubad dönemin önde gelen ticaret merkezi sayılan Kırım bölgesinin fethedilmesi gerektiğini düşünerek 1227 yılında Emir Hüsameddin Çoban komutasında asker göndererek Suğdak şehri fethedilmiştir.¹¹¹ Bu seferin diğer bir ayrı önemi de Selçukluların ilk deniz aşırı seferi olmasıdır.¹¹²

Günümüzde stratejik özelliğini muhafaza eden ve hâlen Rusya-Ukrayna arasında sorun olan Kırım, daha öncesinde Rusların sıcak denizlere inme politikası neticesinde Osmanlı-Rus çatışmalarının yaşanmasına neden olmuştu. I. Alâeddin Keykubad Kırım seferinden önce 1221 yılında Alanya'yı fethetmiş¹¹³ ve burada tersane kurdurarak Türkiye kıyılarında faaliyet gösteren tüccarların can ve mal güvenliğini koruma altına almıştır.¹¹⁴

Alâeddin Keykubad, kendinden önceki Sultanlar gibi Kıbrıs ve Latinler ile olan ticari anlaşmaları devam ettirmiş ve Venedikliler ile ticareti güvence altına alacak anlaşmalar yapmıştır. Mart 1220 tarihinde Venedik elçisi J. Teopulo ile imzalanan anlaşma belgesinde tüccarların can ve mal güvenliği maddeler arasında belirtilmiştir.¹¹⁵ Venedikliler Anadolu'da ticaret yaptığı zaman sadece yüzde iki oranında vergi alınacak ayrıca değerli taşlar, inciler, işlenmiş veya ham olan altın, gümüş ve tahıldan gümrük vergisi alınmayacaktı.¹¹⁶ Burada Selçukluların ticari ve ekonomik faaliyetleri artırmaları için farklı yöntemler ile tüccarları koruyucu ve teşvik

¹¹⁰ Önder Güler, *Orta Çağda Karadeniz Tarihi ve Coğrafyası*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2018, s.213.

¹¹¹ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye* (Selçuk Name) I, s. 327, 328, 336.

¹¹² Ö. Güler, *Orta Çağda Karadeniz Tarihi ve Coğrafyası*, s. 213, 214.

¹¹³ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye* (Selçuk Name) I, s. 261, 262. , Hüseyin Algül, "Türkiye Selçukluları Devrinde Akeniz Siyasetine Genel Bir Bakış," *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1127.

¹¹⁴ H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s.12.

¹¹⁵ Altan Çetin, "XIII.-XV. Yüzyıllarda Yakın Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar," *Türkler*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 852, 853.

¹¹⁶ Emine Uyumaz, " Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237), *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1021,1022.

edici yollara başvurduğu görülmektedir.¹¹⁷ Osman Turan’a göre Selçuklular, ülkede ticaretin sürekliliğini sağlamak ve tüccarları ülkeye çekmek için yaptığı ticari anlaşmalar ile bir nevi tüccarlar ve malları için günümüzde sigortacılık dediğimiz sistemi uygulamıştır.¹¹⁸

1.2.2.İç Politika

Selçuklu Anadolu’sunda ihtişamlı ve muazzam zenginliğin kaynağı ticaret imparatorluğuna dayanıyordu.¹¹⁹ Anadolu Selçuklularında ekonomi ve ticaret devletin en önemli konularının başında gelmekteydi.¹²⁰ Anadolu Selçukluları XI. ve XII.yüzyıllarda el-Cezire ve Anadolu’nun en işlek ticaret yol güzergâhlarına sahipti. Selçuklular, Anadolu’yu dört bir taraftan gelen ticaret yolları üzerine yaptırdığı kervansaraylar ile adeta bir örümcek ağı gibi sarmıştı.¹²¹ Selçuklularda ekonomik faaliyetler ticaretten hariç tarım ve hayvancılığa da bağlıydı.¹²²

Anadolu’da farklı ekonomik kolların oluşmasında ve gelişme göstermesinde en önemli etken yerleşik hayata geçmekle beraber iklim de önemli unsurdur.¹²³ Anadolu ,bulunduğu konum gereği Selçuklulardan önce de tarih boyunca eski medeniyetlerin kullandığı önemli ticaret yollarının başında geliyordu.¹²⁴ Anadolu’nun bu özelliğinden faydalanan Selçuklu sultanları, doğu-batı, kuzey-güney¹²⁵ yönlü Anadolu’dan geçen uluslararası ticaret yollarını yeniden canlandırmak için siyasi ve ticari alt yapıya büyük önem vermişler ve çeşitli faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu faaliyetlerden biriside yollar üzerine yapılan kervansaraylardır.¹²⁶ Türklerde en eski kervansaray mimarisine Karahanlılar da rastlanmaktadır. Bu dönemde kervansaraylara Ribat’ta denilmektedir.

¹¹⁷ O. Turan, “Selçuklu Kervansarayları,” *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1156.

¹¹⁸ O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 120, 121, 122. , Emine Uyumaz, “Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237),” *Türkler*, C.6, s.1022.

¹¹⁹ Yılmaz Öztuna, “Selçuklular”, *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi Yayınları, C.28, Ankara 1980, s. 326.

¹²⁰ Y. Bedirhan, Zeki Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, s. 158.

¹²¹ Bahattin Keleş, “Memlüklerde Ticaret,” *Türkler*, C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.833.

¹²² Nihat Akbıyık, “Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde İşletmelerin Yapısı”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.9, (Eylül 2018), s. 206.

¹²³ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat,” *Türkler*, C.3, Ankara 2002, s. 18.

¹²⁴ Murat Keçiş, “XIII. XIV. Yüzyıl Bizans ve İslam Kaynaklarına Göre Kuzeybatı Anadolu Yol Ağları”, *Belleten*, C. LXXVII, S. 280, (Aralık 2013), s. 850.

¹²⁵ Mehmet Ali Bozkuş, “Orta Çağ Alanya’sında Ticaret ve Ticari Yollar”, *Disiplinler Arası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, S.2, (Ekim 2016), s. 210.

¹²⁶ S. Koca, “Türkiye Selçukluların da Ekonomik Politika”, s. 466. Altan Çetin, “XIII.-XV. Yüzyıllarda Yakın Doğu’nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar,” *Türkler*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 852.

Ticari amaçlı kervansaray yaptırma geleneği Karahanlılardan sonra diğer Türk devletleri ile Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar zamanında da devam etmiştir.¹²⁷ Anadolu Selçukluları uluslararası ticaret kervanlarının güvenliği için yollar üzerinde yaptırdıkları kervansaraylar¹²⁸ ile tüccarların can ve mal güvenliğini sağlamakla beraber yiyecek içecek ve sağlık sorunları gibi birçok ihtiyaçlarını da üç gün boyunca bedava karşılamışlardır. Aynı şekilde tüccarların kervan kafilesinde bulunan hayvanların (At-Deve, katır.vb) bakımı ve her türlü ihtiyaçları yine kervansaray tarafından bedava karşılanmıştır.¹²⁹

Kervansarayların, Selçuklu Türkiye'sinde ekonominin kalkınmasında ve ticari hayatın devamlılığında önemli rolleri olmuştur. Şehirlerarası uzak mesafelerde inşa edilen bu yapıların arası menzil 30-40 kilometredir. Sağlam olarak inşa edilen kervansaraylar savaş sırasında kale görevi de görmektedir.¹³⁰

Konya ile Aksaray arasında Sultan I. Alâeddin'in yaptırdığı Sultan Hanı'na sığınan Selçuklu komutanı İlyas burada Moğollara karşı iki ay gibi bir süre derenmiş ancak burayı düşüremeyeceğini anlayan Moğol komutanı kuşatmayı kaldırarak geri çekilmiştir.¹³¹ Ayrıca Kayseri yakınlarında bulunan Karatay Kervansarayı'nı da olduğu gibi büyük kervansaraylarda hastahaneler de bulunurdu. Bu hastanelerde din, dil, ırk ayrımı gözetmeksizin başta gelen tüccarlar olmak üzere herkes tedavi olabiliyordu.¹³²

Ticari amaçla yapılan kervansarayların üstlendiği farklı rolleri göz önünde bulundurursak hizmet ve hayır yapma anlayışıyla sosyal bir kurum olarak Türk kültürünü yansıttığını da görmekteyiz. Yine tarihimize baktığımız zaman Türk devletlerinde Hunlardan günümüze kadar devam eden sosyal devlet anlayışı II. Göktürk Devleti zamanında dikilen Orhun Abideleri'nde ifade edildiği gibi aç olan doyurulacak, çıplak olan giydirilecektir söylemiyle halkın refahının önemsendiği açıkça

¹²⁷Oktay Aslanapa, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat," *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 16, 17

¹²⁸Gönül Çantay, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar," *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 113.

¹²⁹O.Turan, "Selçuklu Kervansarayları," *Türkler*, C.7, s.1155

¹³⁰O.Turan, "Selçuklu Kervansarayları," *Türkler*, C.7, s. 1155. , Muhammet Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında İktisadi Müesseseler ve Eserler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.1, S.4, (Aralık 2014), s.17.

¹³¹Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar," *Türkler*, C.7, s.522.

¹³²Faruk Sümer, *Yabanlı Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s.3.

ortadadır.¹³³ Ticaret yolları üzerinde kervanların güvenli seyahat etmesi amacıyla inşa edilen kervansaraylar sultanlar, sultan hanımları ile çocukları, vezirler¹³⁴ ve çeşitli devlet adamları tarafından yaptırılmıştır. Bu kervansaraylar genellikle vakıf olarak kurulmuşlardır.¹³⁵

Yollar üzerinde çok sayıda yapılan kervansaraylar, Selçuklu Türklerinin ülke içi ve uluslararası alanda önemli ticaret sembollerinden bir unsur olarak tarihi kayıtlara geçmiştir. Kervansaraylar kurulduğu bölgede ekonominin canlanmasını sağlamakla beraber yanında ticaret pazarlarının kurulmasına neden olmuştur.¹³⁶ Ülkede ekonominin geliştirilmesi ve ticaret yollarının güvenliği Selçuklular için önemli iç politik konuların başında gelirdi.¹³⁷ Anadolu Selçuklularının da II. Kılıç Aslan (1155-1192) ve I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) devirlerinde kervansaray yapımları önemli derecede artmış ve bu yapıların devamı için çeşitli vakıflar kurularak destek sağlanmıştır.¹³⁸

Anadolu'da uluslararası ticaret yollarının güvenli işleyişi Selçuklu Devleti'nin kurmuş olduğu kervansaraylar sistemi ile daha aktif hale getirilmiştir.¹³⁹ Bu kervansaraylarda devletin görevlendirdiği idareci “*Kervansalar, Tutkavullar*” kervanların güvenliğini sağlamakla sorumluydu.¹⁴⁰ Kervanların geçtiği ve konakladığı şehirler ticaret merkezleri haline gelmiştir.¹⁴¹ Selçuklular, ticaret yollarının kolaylıkla geçilebilmesi ve kervanların geçişlerinde sıkıntı yaşanmaması için dere, nehir, çay gibi yerlere köprüler inşa etmişlerdir. 13. yüzyılın başlarında Türkiye Selçukluları tarafından

¹³³ Hülya Yiğit, “Sosyal Hizmetler açısından Selçuklu Kervansarayları,” *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.448, 449.

¹³⁴ İsmail Aytaç, “Selçuklu Kervansarayları,” *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 1279.

¹³⁵ Stefanos Yerasimos, “Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,” *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar/Belgeler*, III Cilt Bir Arada, (Paris Üniversitesi Doktora Tezi), (Fransızcadan Çev. Babür Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 92. , Faruk Sümer, *Yabanlı Pazarı*, s. 3.,

¹³⁶ İbrahim H. Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri; Siyasi, İdari, Fikri, İktisadi, Hayat; İlmi ve İctimai Müesseseler; Halk ve Toprak*, TTK Yayınları, 8.Baskı, Ankara 1937, s.104.

¹³⁷ Sadi S. Kucuk, (Selçuklular Mad.) “Anadolu Selçukluları (1075-1308)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 36, İstanbul 2009, s. 384.

¹³⁸ O.Turan, “Selçuklu Kervansarayları,” *Türkler*, C.7, s. 1156. , M. Kemaloğlu, “Türkiye Selçuklularında İctimai Müesseseler ve Eserler”, s. 18.

¹³⁹ Gulnare Kanbarova, Alaettin Güneri, “Batıyı Doğu İle Birleştiren Dünya Ticaret Yollarında Selçuklu Kervansaraylarının Önemi” (Ed. Hakan Yalab) *1.Uluslararası İpek Yolu Akademik Çalışmaları Sempozyum Bildirileri Kitabı*, Nevşehir 2017, s.87.

¹⁴⁰ Murat Boz, *XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentliler*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kırklareli 2014, s. 80.

¹⁴¹ E. Emine Naza Dönmez, “Anadolu Selçuklu Ticaret Yollarının Tanıkları: Kervansaraylar ve Köprüler (Harita Üzerinde Bir Deneme)”, *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, C.1, Glabus Dünya Basımevi, İstanbul 2003, s.128.

Anadolu’da ticaret yollarının güvenliği tamamen kontrol altına alınınca İpek Yolu ticaret kolları Anadolu’nun her tarafına kılcal damarlar gibi ulaşmıştı.¹⁴²Çin’den başlayan Orta Asya, İran ve Kafkaslar üzeri devam ederek batıya ulaşan İpek Yolu ticaretinin bir kolu İran üzeri Anadolu topraklarına girmektedir.¹⁴³İpek Yolu’na Türklerin ne kadar önem verdiğini Özbeklerin söylediği şu atasözüyleanlaşılmaktadır. *Kâinatta iki yol vardır: Gökyüzünde Samanyolu Yeryüzünde İpek Yolu*”ile önemini belirtmiştir.¹⁴⁴

İpeğin Çin’den başlayan macerası İtalya, Fransa ve İngiltere’ye kadar ulaşmıştır. Türk tarihindeticari olarak önemli bir yeri olan ipeğin Orta Asya üzeri Akdeniz limanlarına kadar taşınması yol güzergâhındaki Türk ülkelerininzenginleşip güçlenmesine büyük katkı sağlamıştır. İpek, XIII ve XVIII. yüzyıllar arasındadoğu-batı yönlü yoğun olarak ticareti yapılan malların başında gelirdi. İpek yolunu sadece ticari bir proje olarak düşünmek yanlış olur doğu-batı kültür sentezi oluşturmasıyla beraber uluslararası siyasi ilişkilerde kuran önemli bir medeniyet köprüsü olarak kabul etmek mümkündür.¹⁴⁵

Ticaretin yanında tarım işletmelerinede önem veren Selçuklular,¹⁴⁶ele geçirdikleri toprakları “*Miri Toprak*” şeklinde işlemeye başlamışlardı. Bu toprakları işlemesi için Türkler ile¹⁴⁷beraber yerleşik olan ve tarımdan daha iyi anlayan gayrimüslim halklara da toprak, tarım araç gereçleri verilerek tarım teşvik edilmiş ve bazı vergilerden muaftutmuşlardır.¹⁴⁸ Özellikle savaş yüzünden boşalmış tarıma

¹⁴² Gökçe Günel, “Anadolu Selçuklu Dönemin de Anadolu’da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler”, *Kebikeç Dergisi*, S. 29, (2010), s.143.

¹⁴³ Boris Ya. Stavisky, “İpek Yolu ve İnsanlık tarihindeki Önemi,” *Türkler*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 401,402.

¹⁴⁴ Elbrus İsayev, Mustafa Özdemir, “Büyük İpek Yolu ve Türk Dünyası”, *Zeitschrift Für Die Welf Der Türken*, C.3, S.1, (2011), s.112.

¹⁴⁵ Hüseyin Çınar, Mehmet Bulut, İlker Yiğit, “Tarihi İpek Yolu’nun Kezey Anadolu Güzergâhı,” *Medeniyetler Güzergâhı İpekYolu’nun Yeniden Doğuşu*, (Ed. Mehmet Bulut), Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 124.

¹⁴⁶ Mehmet Tezcan, “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C.3, S.1, (Nisan 2014), s. 118.

¹⁴⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadiTarihi 1500-1914*, s.18. , Fatih Aksoy, “XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu’nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri”, *Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, (Haziran 2019), s.193.

¹⁴⁸ Koray Özcan, Zekiye Yenen, “Anadolu-Türk Kent Tarihine Katkı: Anadolu Selçuklu Kenti (XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna dek)”, *Megaron Dergisi*, C.5, S.2, (Eylül 2010), s. 58. Hamza Kancura, *Türkiye Selçuklu Devletindeki Siyasi ve Ticari Gelişmeler*(1192-1220), (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi),Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,Van 2006, s.21.

elverişli bölgelere çiftçilikle uğraşan insanlar gönderilirdi. Böylece hem boş kalmış topraklar şenleniyor hem de tarım üretimi sağlanıyordu. Türkiye topraklarında o dönemlerde tahıl ürünlerinden en fazla buğday, meyvelerden ise en fazla kayısı üretiliyordu. İhtiyaç fazlası buğdayın ihracatından hariç, Sultanlar tarafından buğday bağışolarakta verilirdi.¹⁴⁹Tarım alt yapısının geliştirilmesiyle birlikte tarıma bağlı ürün artışının etkisiyle Selçuklu ticaretinde tarım ürünlerinde artış görülmüştür.¹⁵⁰

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kontrolündeki Anadolu toprakları, uluslararası ticaret ve ulaşım ağının en işlek olduğu dönemdir. Bu dönemde şehirlerin dışında kurulan pazar ve panayır¹⁵¹ Anadolu'da, uluslararası ticaretin gelişmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu pazarlargaenellikle kervan yolları üzerine ve yabancı tüccarlarında kolay gelip gideceği yerlere kurulmuştur.“*Kayseri- Elbistan arası Yabanlu Pazarı, Mardin-Kızıltepe (Duneysir) Pazarı ve Kırşehir-Kayseri arasında kurulan Ziyaret Pazarı*”Anadolu'nun başlıca uluslararası pazarlarından¹⁵²

Türklerde madencilik önemli ekonomik kaynakların başında gelmekteydi. Demircilik zanaatkârlığı oldukça gelişmişti. Türkler, demirden yaptıklarısilahları ve çeşitli eşyaları komşularına satarlardı. Karşılığında giyecek, pirinç ve kuru bakliyat alırlardı.¹⁵³Türklerde eski maden işleme geleneğiniTürkiye SelçuklularıAnadolu'da devam ettirerek madencilikte hem üretimde hemde işletmecilikte üst seviyeye ulaştırmıştı.¹⁵⁴

Altın ve gümüş kolyelerden yapılan takılardahalk ekonomik ve sosyal durumlarına göre kolye, kol bantları ve kemer tokalarınıdeğerli taşlarla süslerdi.¹⁵⁵ Selçuklu Anadolu'sunda, şehirlerin birçoğun da ihraç mallarının arasında bulunan bakır, şap ve demir hammaddelerinin işlendiği imalathaneler kurulmuştur.¹⁵⁶ Anadolu Selçuklu

¹⁴⁹S. Koca, “Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar,” *Türkler*, C.7, s.524.

¹⁵⁰ Ahmet Kala, *Ahi Kümelenme Modeline Göre Anadolu Sanayi Devrimi*, Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s.127.

¹⁵¹ Koray Özcan, Zekiye Yenen, “Anadolu-Türk Kent Tarihine Katkı: Anadolu Selçuklu Kenti (XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna dek)” s. 60.

¹⁵² İsmet Kayaoğlu, “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, s.371.

¹⁵³ İsmail Hakkı Mercan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 3.Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s. 91.

¹⁵⁴ Fahrettin Tızlak, “Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik”, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ansiklopedisi*, C.VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 411.

¹⁵⁵ Özden Süslü, “Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklularında Giyim ve Kuşam,” *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1177.

¹⁵⁶ Salim Koca, Türkiye Selçukluların da Ekonomik Politika,” s. 473.

Türklerinin¹⁵⁷ en önemli ekonomik unsurlarından biride hayvancılıktır. Eski tarihlerden beri Türklerin yaşamlarında hayvancılık geçim kaynağı olarak başta gelirdi. Orta Asya’da Türklerin büyük oranda at ve koyun sahibi olduklarını biliyoruz.¹⁵⁸ Anadolu Türklerinde iseözellikle küçükbaş hayvancılık daha yaygındır. Çünkü bu hayvanların besin değerlerinden hariç yünü ve derisi de sanayide işlenerek halı, deri, keçe, sahtiyan, kilim, çuval gibi ürünler elde edilerek hemhalkın kendi ihtiyaçları karşılanıyor hem de ürün fazlasıihraç ediliyordu.¹⁵⁹

Anadolu’da hayvan yetiştirilen bazı yerlerde, yerleşik insanlar kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çiftlikler kurmuşlardı. Kurulan çiftliklerde genellikle büyükbaş hayvan yetiştirilirdi. Yine TürklerdeKaşkarlı Mahmud’un “*Divan-ı Lügat-it Türk*”te belirttiği Türk’ün kanadı olan“at” meşhur olduğu içinAnadolu’da at yetiştiriciliği de çok fazladır. Yetiştirilen cins atlar, başka ülkelere çok iyi fiyatlara satılıyordu. “*Türkî*” adıyla ünlenen bu atlar değerli hediye olarak da kabul görmüştür. Günümüzde Türk devletleri arasında en yaygın at yetiştiriciliği Türkmenistan’dayapılmaktadır. Burada yetiştirilen Ahalteke atları halen dünyanın en iyi atları arasında gösterilmektedir.¹⁶⁰

1.2.2.1. Ahilik

Ahilik, İbn-i Batuta’ya göre “*Ahiyye*” “*nin müfredi “ah”kelimesine mütekellim yâ, sı ilave olarakahi*” biçiminde konuşulmuş şeklidir.¹⁶¹ Arapça “*Kardeşim*” anlamına gelen ahiliğin, İslam’ın ilk başlarında görülen meslek guruplarının bir araya gelmesiyle oluşan “*fütüvvet*,” anlayışının sürekliliğinin bir devamı olduğuda belirtilmektedir.¹⁶²Türkçede ki “*akı*” kelimesinin ise “*Divan-ı Lügat-it Türk*”teki anlamı cömert, yiğitlik anlamları içermektedir.¹⁶³Ahilik,1200’lü yılların başlarında Anadolu’dasivil teşkilatlanma olarak örgütlemiştir. İnsanlara sadece meslek öğretmekle iş imkânı sağlamaklayetinmemişerdemli, ahlaklı, düzgün bireylerde yetiştirmek ahi

¹⁵⁷ Bahaddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*, Kültür Bakanlığı Yayınları, C.1, 3. Baskı, Ankara 1991, s.75.

¹⁵⁸ Hülya Yiğit, “Sosyal Hizmetler açısından Selçuklu Kervansarayları,” *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 450.

¹⁵⁹ M. Suat. Bal, *Türkiye Selçukluları’nda Ticari Hayat(1220-1277)*, s. 48.

¹⁶⁰ Salim Koca, “Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar,” *Türkler*, C.7, s.523., M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti’nde Dış Ticaret*, s. 123.

¹⁶¹ İbn-İ Batuta, *İbn-İ Batuta’ya Göre Anadolu’nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı İle Ahilik*, (1993), (Çev. Mehmet Şeker), Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları:195, Ankara 1993, s.71.

¹⁶² H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 40

¹⁶³ Neşet Çağatay, “Anadolu Türklerinin Ekonomik Yaşamları Üzerine Gözlemler(Bu Alanda Ahiliğin Etkileri),” *Belleten*. C. LII, S.203, (Ağustos 1988) s. 490.

teşkilatının temel amaçlarından biri olmuştur.¹⁶⁴ Moğolların baskısıyla yaşadığı topraklardan Anadolu'ya gelen birçoğu esnaf olan binlerce Türk, yeni geldiği bu topraklarda ahilik geleneğini yaygınlaştırarak kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve Moğol baskıları nedeniyle yerlerinden edilip işsiz kalan insanları meslek sahibi ederek, kendi kendilerini geçindirme imkânı sağlamışlardır.¹⁶⁵

1200 yılların ortalarında Anadolu'ya gelen göçebe Türklerin bir kısmının yerleşik hayata geçtikleri görülmektedir. Bunun en önemli etkeni ahilik teşkilatı olmuştur. Bu teşkilat meslek sahibi olmak isteyen kişileri yetiştirerek yerleşik hayata alışmasına ön ayak olmuştur.¹⁶⁶ Ahi teşkilatının en önemli özelliklerinden biride dini temele dayanmaktır. Her lonca bazı günlerde toplanarak kendi tekkelerinde sorunlarını tartıştığı ve bu toplantılara gayrimüslimlerin davet edilmemesi Türk-Müslüman meslek sahiplerine bu grupta ayrıcalık sağlamıştır.¹⁶⁷

Anadolu Selçukluları zamanında sanayi devrimi Ahi Evren'in 11.yüzyılın başlarında “*fütüvveti*” anlatmak için Anadolu'ya gelişi ile başlamıştır. Meslek çeşitlerini sanayi ve ticaret biçiminde örgütleyerek sanayiye dayanan sanayi, ticaret ve tarımkollarının baştan düzenlemesini yaparak, kümelenme modelini uygulamıştır.¹⁶⁸ Ahi Evren'in, Bîrûnî'nin yeni ekonomik anlayışını bir üretim sistemi ve iktisat haline dönüştürmesi Anadolu'da tam anlamıyla bir devrim yaratmıştır. “*Ahi Evren, Bîrûnî'nin insan-ihtiyaçlar medeniyetler ilişkisine dayalı medeniyet teorisini kümelenme ile daha da geliştirerek Anadolu'da uygulamıştır.*”¹⁶⁹

Selçuklu Devleti, ahi teşkilatına büyük destek vererek ülkede sanayi üretimini artırmayı amaçlamış ve Anadolu'nun büyük şehirlerinde çeşitli sanayiler kurmuşlardır.¹⁷⁰ Ahi Evren'in uyguladığı kümelenme sistemi içinde geliştirdiği bölgesel ihtiyaçları karşılamak için bölgesel kaynakları kullanmak ve yapılan üretimi öncelikle bulunduğu bölgede tüketmek, fazlasını ise diğer bölgelere ihraç etmek politikasını

¹⁶⁴ Y. Bedirhan, Zeki Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, s. 163.

¹⁶⁵ N. Çağatay, “Anadolu Türklerinin Ekonomik Yaşamları Üzerine Gözlemler (Bu Alanda Ahiliğin Etkileri)”, s.493.

¹⁶⁶ F. Aksoy, “XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri”, s.195.

¹⁶⁷ İ. Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 100.

¹⁶⁸ Ahmet Kala, *Ahi Kümelenme Modeline Göre Anadolu Sanayi Devrimi*, Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 159,160. Altan Çetin, “XIII.-XV. Yüzyıllarda Yakın Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar,” *Türkler*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 853.

¹⁶⁹ A. Kala, *Ahi Kümelenme Modeline Göre Anadolu Sanayi Devrimi*, s.165.

¹⁷⁰ M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 25.

Selçuklulardan sonra Osmanlılarda kullanmışlardır. Ahi Evren'in uyguladığı fikirlerive oluşturduğu yeni ekonomi sistemi Anadolu insanları tarafından ahilik olarak tanımlanmıştır.¹⁷¹ İlk başlarda Anadolu'da dini dernekler olarak görülen bir süre sonra ekonomik ve sosyal alanlara tesir eden ahilik, ticari olarak kurduğu sistem ile tüccarlar arasında işbirliği oluşturarak rekabeti deortadan kaldırmıştır. Bu dönemlerde farklı isimleri olsa da hem Avrupa'da hem de Ortadoğu coğrafyasında ahiliktigibi faaliyet gösteren birçok oluşumlar, ekonomik olarak gösterdiği başarıları ile beraber sosyal hayatta da etkili olmuştur.¹⁷²

Edebin, terbiyenin, ilmin, sanatın ve misafirperverliğin sentezini oluşturan ahilik teşkilatını Anadolu'da kuran Ahi Evren, sanatkârlığının ve birçok özelliğinin yanında tıp ilmi ile de meşgul olmuştur. Bu konu ile alakalı araştırma yapan Mikail Bayram, Ahi Evren'in "*Tabsiratü'l-mübtedi ve tezkiretü'l-müntehi*" (Tasavvufi Düşüncenin Esasları) eserinde yılan zehirlerinden panzehir yaptığı diğer bir eserinde ise yine yılan ve akreplerden bahsettiğini bildirmektedir.¹⁷³

Mikail Bayram, Cevahir-name adlı eserin Ahi Evren'e ait olduğunu şu şekilde açıklamaktadır: Cevahir-name adlı eserde büyük yılanların olduğu bölgeler ve yakalanma teknikleri ile alakalı ayrıntılar bulunmaktadır. Yılan konusu Ahi Evren'in uzmanlık alanı olduğunu ve bu eserin, "*Tusi'ye değil Ahi Evren'e*" ait olduğunu yine Ahi Evren yılanavladığı için Mevlana, bu avcılıktan dolayı Ahi Evren ile dalga geçtiğini vurgulamaktadır.¹⁷⁴ Anadolu Selçuklu Devleti öncesi Anadolu'nun ekonomik durumu, sonra Anadolu'da uygulanan siyasi ve ekonomik politikalar, Anadolu'nun geçim kaynakları ve ticareti yapılan sanayi ve tarım ürünleri yine Anadolu coğrafyasında ticareti geliştirmek için çeşitli ülkeler ile yapılan ticari anlaşmalardan, ahilikten, iç ve dış politikalardan, kısaca bahsedilmiştir. Bundan sonra tez çalışmamızda asıl konumuz olan Anadolu Selçuklu devleti zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu ticaret şehirlerinden bahsedilecektir.

¹⁷¹ A. Kala, *Ahi Kümelenme Modeline Göre Anadolu Sanayi Devrimi*, s. 161,165.

¹⁷² Sezgin Güçlüay, "Orta Çağda Ticari Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.2, (2001), s. 301, 302. Altan Çetin, "XIII.-XV. Yüzyıllarda Yakın Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar," *Türkler*, C.5, s. 853.

¹⁷³ Arif H.Köken, Nüket Ö. Büken, "Ahi Evran (1171-1261) ve Ahilik ile Hekimlik Ahlakı Üzerine Bir Değerlendirme" *Lokman Hekim Dergisi*, C.8, S.1, (Ocak 2017), s. 55,56. , SS. 54-70.

¹⁷⁴ Arif H.Köken, Nüket Ö. Büken, "Ahi Evran (1171-1261) ve Ahilik ile Hekimlik Ahlakı Üzerine Bir Değerlendirme", s. 55, 56.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU TİCARET ŞEHİRLERİ

2.1. Erzincan

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında Fırat Nehri'nin yukarı havzasında kendisi ile aynı isimde anılan ovanın merkezinde yer alır. Erzincan isminin Strabon'un İlk Çağda bu bölgede olduğunu belirttiği “*Eriza*” şehrinden geldiği de söylenir. Aynı zamanda bölge hakkında bilgi veren Grek kaynaklarında “*Oziris*” ismiyle bilinen şehrin Erzincan olduğu belirtilmektedir.

Şehrin adının Ermeni kaynaklarında “*Erez, Erzng ve Erzga*”, Bizans kaynaklarında “*Aringam, Arsingan, Erzingan*” ve Arap kaynaklarında “*Erzencân*”, olarak geçer. Türklerin bölgeyi ele geçirmesinden sonra şehrin adı “*Erzingân, Ezirgân*” olarak zikredilmiş sonra günümüzdeki ismini almıştır.¹⁷⁵ Şehrin Eski Çağ tarihi hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla beraber bölgede hüküm süren uygarlıklara ait bulunan bilgilerden faydalanılarak şehir hakkında bilgiler elde edilmiştir.¹⁷⁶

Tarihin en büyükticaret yolu olan İpek Yolu'nun üzerinde kurulan Erzincan şehri yüzyıllar boyunca tarihi ve kültürel yönleriyle varlığını devam ettirmiştir. “*Cennet Ülkesi, İrem Bağı, Belkıs Şehri, Gül-i Gülistan ve Bağ u Bostan*” isimleri ile adlandırılan şehirde Tunç Çağı'ndan beri yerleşim emarelerinin bulunduğu ve Urartu, Med, Pers, Helen, Roma devletlerinin egemenliğinde varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.¹⁷⁷

Tarihin farklı dönemlerinde ticari ve askeri gaye ile kullanılan Kuzeydoğu Anadolu yol güzergâhında, Anadolu'da ticaret yapan Asurlu tüccarların, doğuda ticaret kolonilerinin faaliyet gösterdiği bölge içerisinde Erzincan şehirde yer almaktadır.¹⁷⁸ Şehri ticari olarak ayakta tutan İpek Yolu'ndan kısaca bahsetmekte fayda vardır. Yaklaşık 2000 yıllık bir geçmişi olan bu yolun ilk defa M.Ö II. yüzyılın son zamanlarında faaliyete geçtiği belirtilmektedir.

¹⁷⁵ İsmet Miroğlu, “Erzincan” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1995, s. 318.

¹⁷⁶ Besim Darkot, “Erzincan, Arzincan”, *İA.Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyografya Lugatı*, 29.Cüz, 3.Baskı Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1977, s.338.

¹⁷⁷ Ruhi Kara, “Erzincan Adı Üzerine”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ed. Hüsrev Akın), Erzincan 2016, C.1, s.563

¹⁷⁸ Duygu Canan, *Eski Çağ'da Erzincan'ın ulaşım Ağları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisan Tezi) Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzincan 2019, s. 69.

İpek Yolu'nundoğuda üretilen ipek ve ipek ürünü mallara pazar aramasıyine batı tarafının doğuda üretilen bu malları elde etmek için faaliyetlerde bulunması sonucu ortaya çıkan bir yoldur. Aslında doğunun mallarını satmaktan ziyade batılı devletlerinde ihtiyaçları göz önüne alınacak olursa bu yol her iki tarafında çabaları sonucu faaliyete geçmiştir.¹⁷⁹Bu yol için coğrafyacı ve jeolog olan Alman Ferdinand Von Richthofen ilk defa XIX. yüzyılda “İpek Yolu” terimini kullanmıştır.¹⁸⁰

Kervanların doğu-batı yönlü karşılıklı gidip gelmeleri dolayısıyla bu yola ayrıca “Kervan Yolu” da denilmiştir. Zamana ve şartlara göre İpek Yolu'na bağlanan ikinci dereceden ticaret yolları ile bu yolun uzunluğu 64.000 km uzunluğunda ticaret yol ağına dönüşmüştür. İpek Yolu, ilk başlangıç yeriolan Çin'den yola çıkarak Afganistan, İran, Anadolu üzeri Akdeniz veya İstanbul'dan Avrupa'ya ulaşırdı. Hazar'ın kuzeyinden ayrılan başka bir kolu da Karadeniz üzeri Tuna, Volga, Don ve Dinyeper nehirleri ile Avrupa içlerine ve İngiltere'ye kadar giderdi.¹⁸¹

İki koldan batıya ulaşan bu yoldan zamanla sadece¹⁸² Çin malları değil, Hindistan'ın baharat ve elbise ürünleri ağaç mamulleri, metal, kil ve ticareti yapılan hayvanlar ile yolun devam ettiği diğer devletlerden batıya birçok ticari mallar taşınmıştır.¹⁸³Yolun ticari hacmi hiçbir devletin göz ardı etmeyeceği derecede değerliydi. Ticaret ihtisamı ile çok sayıda ülkenin ele geçirme hayallerini kurduğu bu yol için yapılan savaşlarda birçok devletin yok olmasına neden olmuştur.¹⁸⁴Buradan taşınan ipek Avrupa pazarlarında altın değeri görmekteydi İpeğin bu denli değerli olması İpek Yolu üzerinde bulunan Asya devletlerini savaşlara sürüklemiş Orta Doğu ve Akdeniz

¹⁷⁹Yuriy F. Buryakov, “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri,” *Türkler*, C.3, Ankara 2002, s.421., Mehmet Tezcan, “İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi,” s. 97. , Hüsyin Çınar, Mehmet Bulut, İlker Yiğit, “İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu Güzergâhı,” Ed. Mehmet Bulut), *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolu'nun Yeniden Doğuşu*, Zaim Üniversitesi İstanbul 2014, s. 125.

¹⁸⁰Anna A. Leruslinskaya, “İpek Yolunda Kafkaslar,” *Türkler*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. s. 436. , Boris Ya. Stavisky, “İpek Yolu ve İnsanlık tarihindeki Önemi,” *Türkler*, C.3, s. 401. Yuriy F. Buryakov, “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri,” *Türkler*, C.3, s. 421.

¹⁸¹H. Çınar, M. Bulut, İ. Yiğit, “İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu Güzergâhı,” s.125, 126.

¹⁸²Stefanos Yerasimos, “Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,” *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar/Belgeler*, III Cilt Bir Arada, (Paris Üniversitesi Doktora Tezi), (Fransızcadan Çev. Babür Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 92, 93.

¹⁸³S Yerasimos, “Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,” *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar/Belgeler*, s. 92.

¹⁸⁴Yuriy F. Buryakov, “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri,” *Türkler*, C.3, s.421. , Hüsyin Çınar, Mehmet Bulut, İlker Yiğit, “İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu Güzergâhı,” s.124

devletlerini ise ipek üretimine teşvik etmiştir. Hatta Orta Doğu ve Akdeniz ülkeleri bu yolun kontrolünele geçirme zorunluluğunu hissetmiştir.¹⁸⁵

2.1.1. Ticaret

Türk devletleri kuruldukları bölgelerde ticaretin çok yönlü gelişmesi için büyük yatırımlar yapmış ve mücadeleler vermiştir. İstikrarlı ticaret sistemini kurmayı amaçlayan Türk devletleri içinde özellikle Uygurlar ve Büyük Selçukluları görmekteyiz. Asya'dan Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu üzerindeki önemli ticaret şehirlerini bu devletler egemenliği altına almayı Türk cihan mefkûresinin bir parçası olarak görmüşlerdir. Geçmiş Türk devletlerindeki benzer ticaret politikalarını Anadolu'da; Beylikler, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve Osmanlılarda görmekteyiz.¹⁸⁶

Asya'dan beri ticareti bilen Türkler, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu coğrafyasını fethetmesiyle birlikte farklı coğrafi bölgelere yerleştiler. Önemle bahsedilen İpek Ticaret Yolu üzerinde kurulan Erzincan'a yerleşen Mengücek Beyliği buraya çeşitli yatırımlar yaparak şehri iskân etmiş ve ticaret merkezi haline getirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Erzincan'da günlük yaşam normalleşmeye başlamış, şehirleşme düzeni gelişme göstermiş ve tarım yapılan araziler sistemli bir şekilde işlenmeye başlamıştı.¹⁸⁷

Mengücek Beyliğinin ticaret yolu üzerinde bulunan ve Anadolu'nun önemli kentlerinden olan Erzincan'da yaptığı yatırımlar ve hoşgörülü yaklaşımı neticesinde ekonominin yanında kültürel olarak bir canlanma başlamıştı. Şehrin refah düzeyinin yükselmesi, sosyal hayata ve eğitim çalışmalarına olumlu yansımıştı. Burada yetişen bilim insanları Selçuklularda önemli devlet görevlerinde bulunurdu.¹⁸⁸

Özellikle Behramşah döneminde Mengücek ülkesi bayındır hale geldiği ve halkın refah düzeyinin yükseldiği bilinmektedir. Bu duruma müteakbil Erzincan iktisadi olarak toparlanmış ve ticarete önemli ilerleme kaydetmişti.¹⁸⁹ Bu dönemde Erzincan'da ekonomi ve sosyal hayatın önemli aktörlerinden olan ahilerin de yoğun olarak üretim

¹⁸⁵ Anna A. Lerusalimskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar," *Türkler*, C.3, s. 436. 437.

¹⁸⁶ Kemal Çiçek, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi," *Türkler C.5, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 655.

¹⁸⁷ Gonca İslim Şahin, *Orta Çağ'da Erzincan*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Şanlıurfa 2018, s. 35.

¹⁸⁸ Mehmet İnbaşı, "Erzincan Kazası (1642 Tarihli Avarız Defterine Göre)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.41, (2009), s. 193, 194.

¹⁸⁹ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Basımevi, Ankara 1990. s.6, 7

faaliyetlerinde bulundukları bilinmektedir.¹⁹⁰ Beylik zamanla Azerbaycan'da kurulan Harizmşah Devletinin siyasi oyunlarına alet olunca 1228 yılında Sultan Alâeddin Keykubad tarafından Selçuklu topraklarına katılmıştır.¹⁹¹

Bulunduğu konum gereği İran'dan, Türkistan'a, Halep'ten, Doğu Akdeniz'e ve Basra Körfezi limanlarına kadar ulaşan ticaret yollarıErzincan'dan geçmekteydi.¹⁹² Anadolu Selçuklu Devleti doğu bölgesinde hâkimiyeti ele geçirmesiyle Erzincan şehrinden geçen ticaret yollarının kontrolüde ele geçmişti. Artık İran üzerinden gelen ticaret kervanı Selçuklu şehri olan Erzincan'dan geçerek Anadolu ticaret şehirlerine ve Karadeniz limanlarına ulaşırdı.¹⁹³

1271 yılında Erzincan'dan geçen ve şehir hakkında bilgi veren Marco Polo, şehrin adının “*Arsengen*” olduğu ticari ve ekonomik olarak gelişmiş yabancı tüccarların fazla bulunduğu büyük kentlerden birisi olduğunun bilgisini vererek şehrin ticari canlılığını ortaya koymaktadır. Şehrin kalabalık olma nedenlerinden biri de devamlı kullanılan yol üzerinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. İstanbul ve farklı memleketlerden Tebriz'e doğru hareket eden tüccarlar veya çeşitli nedenlerden dolayı yola çıkmış olan seyyahlar, elçiler deniz yolu ile önce Trabzon Limanı'na gelirlerdi. Buradan Sivas üzeri geçerek Erzincan'da konaklardı. Daha sonra Erzurum'dan Kafkaslar ve İran'a ulaşırdı.¹⁹⁴

İlhanlılar zamanında da Asya menşeli mallar ve İran kervanları genellikle batıya ulaşmak için Anadolu istikametini kullanırdı. Kervanlar; Erzurum, Erzincan, Sivas üzeri Selçuklu başkenti Konya ve Bizans'a ulaşırdı. Bu kervanlar bazen transit giderdi. Bazen de yol üzerindeki ticaret şehirlerinde hem mola verip ihtiyaçlarını karşılıyorlar hem de ticaret yaparlardı. Kuzey Anadolu istikameti boyunca devam eden yol güzergâhı, Osmanlı döneminde aynı şekilde ticari ve askeri olarak kullanıldığını ve Osmanlı yol ağlarının ayrıntılı olarak çalışmasını yapan F.Taeschner, “*Osmanlı Kaynaklarına Göre*

¹⁹⁰ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 11. Basım, İstanbul 2017, s.79,87.

¹⁹¹ O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Ötüken Neşriyat Yayınları, 16. Baskı İstanbul 2018, s. 374,

¹⁹² Kurban Durmuşoğlu, “XIII.-XV. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Erzincan ve Çevresi”, (Ed. Kemal Taşçı, Kader Altın, Salih Kaymakçı) *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Erzincan 2019, s. 273.

¹⁹³ Gonca İslim Şahin, *Orta Çağ'da Erzincan*, s.22.

¹⁹⁴ Osman Köksal, “Erzincan'dan Erzurum'a Yol Gider; Clavijo'dan Evliya Çelebi'ye Seyyahların Penceresinden Şehrin Sosyo-İktisadi Panoraması”, (Ed. Hüsrev Akın), *Erzincan ÜniversitesiUluslararası Erzincan Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, C.1, Erzincan, 2016, s. 294.

Anadolu Yol Ağı” çalışmasında belirttiğine göre bu yolun devamlı kullanıldığı çeşitli güvenilir kaynaklardan tespit edilmiştir.¹⁹⁵ İran üzeri gelen yolun devamı olan Kuzey Anadolu yol istikametinde yoğun olarak Erzurum-Erzincan arası ticaret kervanı trafiği yaşanır. Bu yolun ticaret yolu olarak kullanıldığına dair 16. yüzyıldan kalma belgelerde mevcuttur. Erzurum sonrası kavşak noktasında bulunan Erzincan’dan farklı yönlerde ticaret yolları ayrılır. Buradan bir yol Kelkit Vadisi üzerinden Tokat ve Bursa’ya ulaşırdı. Bir diğer yol ise Kemah, Çemişgezek üzerinden güney şehirleri ve Suriye’ye inerdi.¹⁹⁶

Antalya, Alanya limanlarından doğu ülkelerine gitmek isteyen Avrupalı tüccarlar, Konya’dan geçtikten sonra doğu istikameti devam etmek için Erzincan’da toplanırdı. Buradan İran, Kafkaslar ve Türkistan’a varırdı.¹⁹⁷ Güneyden Anadolu üzeri Karadenizin kuzeyine gitmek isteyen tüccarlar Erzincan’dan ayrıldıktan sonra Sivas ve Trabzon üzeri Rus limanları ve iç bölgelerine ulaşırdı.¹⁹⁸

El-Cezire, Suriye, Arap tüccarlar ile Gürcistan üzerinden gelen Kafkas ve Gürcü tüccarlarında toplanma merkezlerinden biri olan Erzincan şehrinde genellikle tüccarlar kervansaraylarda, han, çarşı ve pazarlarda toplanırlardı. Getirdikleri kumaş, baharat, halı, kilim gibi ithal ürünleri önce şehir içi kurulan pazarlarda ticaretini yaparlardı. Daha sonra farklı ticaret merkezlerine gitmek isteyen tacirler, Erzincan’dan halı, şap, bakır, metal ev eşyaları ve çeşitli ticari malları alarak ticaretini yaparlardı.¹⁹⁹

Dönemin Avrupa ticaretinde Latin ve Venedikli tüccarlar özellikle köle ticaretinde söz sahibiydi. Köleler vasıflarına göre sınıflandırılarak; asker, hizmetçi, saray çalışanı, aşçı, sütanne ve müzisyen olarak ticaret pazarlarında ihtiyaçlara göre farklı fiyatlara satılırdı.²⁰⁰ Papa’nın yasaklamasına rağmen köle ticareti Avrupa’da

¹⁹⁵ Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (2008), (Çev. Nilüfer Epçeli), Cilt.1, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 250, 251.

¹⁹⁶ Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (2008), Cilt. 2, s. 9, 10, 13, 14., H. Çınar, M. Bulut, İ. Yiğit, “İpek Yolu’nun Kuzey Anadolu Güzergâhı,” s. 129, 147.

¹⁹⁷ T. Baykara, “Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi,” *Türkler*, C.7, s. 364. , S. Uskun, *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu’da Ticaret ve Ticaret Yolları*, s. 29, 30. , İ. Kayaoğlu, “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, s. 364.

¹⁹⁸ F. Aksoy, “XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu’nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri,” *Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Cilt.3, S.1, (2019), s. 221.

¹⁹⁹ Firdevs Özen, *İlhanlılar Devrinde Erzincan*, Türk Tarihine Dair Yazılar-II, (Ed. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan), XXXX Yayınevi, Ankara 2017, s. 530.

²⁰⁰ Zeynep Güngörmez, “Orta Çağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler,” *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 2S. 4, (2016), s. 90, 91.

yaygın olarak yapıldı. Bu tüccarlar; Slav ve Rum köleleri, kumaş ve metal eşyaları Akdeniz üzeri Kıbrıs, Mısır ve Suriye'ye; Sivas, Erzincan üzeri de Kuzey Anadolu şehirlerinden Tebriz ve Kafkas ülkelerine ulaştırırdı.²⁰¹ Clavijo, Suriye'den gelen ticaret kervanlarının çoğunun Erzincan üzerinden Anadolu'ya dağıldığını söyler. Çünkü İpek Yolu üzerinde bulunan ve sürekli doğu-batı yönlü ticaret kervanlarının geçtiği ve toplanma yeri olan Erzincan, tüccarların devamlı ticaret yaptığı bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biriydi.²⁰² İranlı tüccarlar, Tebriz'den getirdikleri malları ile birlikte ilk önce İpek Yolu şehri Erzincan'a gelirdi.²⁰³

Orta Çağ döneminde İpek Yolu; Batılı, Arap, Altınordu, Orta Asya, Kafkas, İran ve Çinli tüccarların aktif olarak kullandığı dünyanın önemli en büyük ticaret yolu idi. Bu yol üzerinde tüccarların Erzincan gibi belli başlı ticaret merkezlerinde birbirilerine mal aktarımı yapması ve konaklayarak ticaret yapması özellikle doğu-batı istikametinin merkezi olan Anadolu topraklarının tüccarlar tarafından aktif olarak kullanılması nedeniyle İpek Yolu üzerindeki Türkiye şehirlerini ticari olarak canlandırmıştı.²⁰⁴

Dönemin önde gelen şehirlerinden olan Erzincan'da bahsi geçen milletlerin ticaret yoğunluğunu anımsatan Josaphat Barbaro, Akkoyunlu hükümdarı Hasan Bey ölünce ortalığın karışacağı korkusu ile Tebriz'den Halep'e gitmek için Erzincan'a geldiğini ve burada bir ay kaldıktan sonra Halep'e giden ticaret kervanı ile yola koyulduğunu anlatmaktadır. Barbaro'nun verdiği bilgilere bakılırsa Erzincan yalnız doğu-batı değil kuzey-güney yönlü ticaret yapan tüccarlarında toplanma merkezi olduğu görülmektedir.²⁰⁵

Erzincan, Sivas üzerinden Karadeniz limanlarından Kırım ticaretine, Venedikliler, Frenkler ve Cenevizler aracılığı ile Avrupa ticaretine açılmıştır. Öte yandan Erzincan'ın Sivas'a gönderdiği ticaret ürünleri buradan Antalya Limanı aracılığıyla Kıbrıs ve Mısır'a kadar ulaşarak ticareti yapıldı. İpekli ve pamuklu

²⁰¹ Zeynep Güngörmez, "Orta Çağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler," s. 94

²⁰² Ruy Gonzales De Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (1993), (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ses Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1993, s. 82.

²⁰³ Ahmet Sefa Yıldırım, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Ticaret Yolları Üzerinde Erzincan" (Ed. Kemal Taşçı, Kader Altın, Salih Kaymakçı) *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Erzincan 2019, s. 242.

²⁰⁴ Boris Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık tarihindeki Önemi," *Türkler*, C.3, 415, 416. Anna A. Leruslinskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar," *Türkler*, C.3, s. 437. Hüseyin Çınar, Mehmet Bulut, İlker Yiğit, "İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu Güzergâhı," s. 126.

²⁰⁵ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (2005), (Çev. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2016, s. 102.

kumaşlar, odun, zift, kuzey ülkelerinin kürkleri ve köle Akdeniz kervan ticaretinin ana kollarını oluşturuyordu.²⁰⁶ Anadolu’da Selçuklu geleneği olan güvenilir ticaret sistemi Moğolların ve beyliklerinde özen gösterdiği Erzincan ve Anadolu’nun diğer ticaret şehirlerinde kervan yollarının güvenliği her zaman üst düzeyde sağlanmıştır. Hem tüccar kafilesi hemde elçi J. Barbaros güvenlik amacıyla Halep yolculuğu için Erzincan’ı bu yüzden tercih etmiştir. Moğolların Çin’den Anadolu’ya kadar uzanan eski bir ticaret yolu olan İpek Yolu’nun kontrolünü ele geçirmesi ve ticari faaliyetlerin önünü açması, İpek Yolu boyunca ticaretin canlanmasını sağlamıştır.²⁰⁷

Moğollar, Anadolu’yu kendilerine tabi kıldıktan sonra Ayas (Yumurtalık) Limanı’ndan başlayan Sivas ve Erzincan güzergâhından İran’a uzananticaret yolunun önemi artmış, bu yol üzerinde bulunan kervansarayların işlevi devam etmiş ve güvenliği sağlanmıştır. Ancak iç kısımlarda kalan kervansaraylar eski önemini yitirmişlerdi. Çünkü Moğolların doğu ticaret yolu üzerindeki etkisiyle Tebriz ticaret yolu ve üzerindeki kervansaraylar daha fazla işlev kazanmıştı.²⁰⁸ Akdeniz Ayas Llimanı’ndan Tebriz’e ulaşan ticaret yolu İtalyan seyyah Pegolotti tarafından Ayas-Tebriz ticaret yolunun doğu ve batı ticareti açısından ne kadar önemli olduğu vurgulanmıştır.²⁰⁹

İlhanlı Hükümdarı Gazan Han tarafından yapılan ekonomik reformlar, idari ve mali çalışmalar, ticaret, tarım ve sanayi üretiminin desteklenmesi ekonomik olarak doğu bölgesini olumlu yönde etkilemiştir.²¹⁰ Bu dönemde ticari faaliyetlerin bölgede aksamaması ve İlhanlılar için ticaretin asıl batıdan doğuya açılan ticaret kapısı olan Trabzon Limanı ve liman güzergâhından İran istikametine doğru ticaret yolları üzerinde yer alan şehirler son derece iyi korunuyordu.

Avrupa’dan getirilen değerli mallar, İtalya ve Fransa’da dokunmuş ince Flaman²¹¹ kumaşları, boya çeşitleri, cam ve madeni eşyalar Trabzon Limanı’ndan transit olarak siyasi bir sorun yaşanmadığı sürece Tebriz’e ulaştırılırdı. XIII. ve XV. yüzyıllar

²⁰⁶F.Abarju, *Sivas’ta İktisadî ve Sosyal Hayata Bir Bakış* (1930-1935),Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi, Malatya 1999, s. 4., Stefanos Yerasimos, “Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,” *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar/Belgeler*, s. 92.

²⁰⁷ İlhan Erdem, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.33, (2003), s.61.

²⁰⁸ M. Suat Bal, *Türkiye Selçukluları’nda Ticari Hayat* (1220-1277), s. 69.

²⁰⁹İ.Kayaoğlu, “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.24, S.1, 1981, s. 64, 65.

²¹⁰ F. Özen, *İlhanlılar Devrinde Erzincan*, s.525.

²¹¹Flaman, Fransa’da İpekten, yün veya pamuktan dokunan ince kumaş türüdür. Avrupa ekonomisinde önemli ticari ürünlerin başında gelirdi.

arasında Tebriz-Trabzon arası ticaret yoğun olarak işlemekteydi. İtalyan tüccarların özellikle Karadeniz ticaretini tercih etmesi bu yoğunluğun oluşmasında önemli etkendi. Osmanlılar, Karadeniz'i Türk Gölü haline getirene kadar İran ve Avrupa arası Karadeniz üzerieski ticaret yoğunluğu sürmüştür.²¹²

İlhanlılar, Anadolu üzerinde sağladığı ticaret güvenliği neticesinde Cenevizli tüccarlar aracılığı ile İran'dan balmumu, şap, gümüş ve ipekli dokumaları Karadeniz üzerinden Avrupa'ya ihraç ederdi. Cenevizliler Tebriz üzerinden Trabzon'a getirdikleri bu malları gemiler ile Avrupa pazarlarına ulaştırırdı.²¹³Cenevizliler bölgedeki yoğun ticari faaliyetlerinden dolayı kendileri için önem arz eden ticaret merkezi olan Tebriz'de ticari konsolosluk kurmuşlardı.²¹⁴

İlhanlı Devleti yaptığı ekonomik reformların yanında bölgede ticaret politikasını en iyi şekilde uygulayan selefi Selçuklular gibi dış ticarete önem vererek egemenliği altında gelişen ticaret ve sanayi şehri olan Erzincan şehrine yabancı tüccarları çekmeyi başarmıştı. Şehir farklı milletlerden birçok insana ev sahipliği yapıyordu. Şehirde Akdeniz-Karadeniz ve doğu-batı yönlü ticaret yapan Müslüman, İran, Avrupalı, Rusve Gürcütüccarlar fazlaca bulunmaktaydı. Bu tüccarların bir kısmı şehre yerleşmiş iş kurmuş yaşamlarını burada idame ettiriyordu.²¹⁵

İbn-i Batuta, Erzincan ziyaretinde şehrin sosyal ve ticari yapısı hakkında bilgi verirken şehrin büyük ve kalabalık olduğunu halkının çoğunun Ermeni olupMüslüman olanların Türkçe konuştuklarını ve şehirde faaliyet gösteren çok sayıda meslek erbabının bulunduğunu ekonomik yönden oldukça gelişmiş çarşılarının düzenli tertipli olduğunu, tezgâhlarında şehrin adıyla özdeş çok değerli kumaşların satıldığını belirtmektedir.²¹⁶

²¹²Manana Gabashvili, "İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri," *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 665, 670.

²¹³ Ö.Güler, "Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Orta Çağ'da Karadeniz Ticareti", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S. 45, Ocak 2020, s.33.

²¹⁴ Muhammed Emin Koçak, "Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği İpek Yolu", *Genel Türk Tarihi Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 1, (Ocak 2019), s. 39.

²¹⁵T.Baykara, "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi," *Türkler*, C.7, s. 362., F. Özen, *İlhanlılar Devrinde Erzincan*, s.531.

²¹⁶ İbn-İ Batuta, *İbn-İ Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı İle Ahilik*, (1993), (Çev. Mehmet Şeker), Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları:195, Ankara 1993, s.16. , O. Köksal, "Erzincan'dan Erzurum'a Yol Gider; Clavijo'dan Evliya Çelebi'ye Seyyahların Penceresinden Şehrin Sosyo-İktisadi Panoraması", s. 295.

Anadolu'dan yapılan ihracatlara karşılık; İslam ülkeleri, Avrupa ve Kıpçak bölgelerinden ihtiyaçlar doğrusunda giyecek ve sanayi ürünleri ithal edilirdi. Irak'tan ithal edilen cam ham madesi ürünleri Erzincan'a getirilerek burada kandiller yapılırdı. Bu kandillerin ülke içi pazarlarındanve dış ihracatından şehir ekonomisine büyük oranda katkı sağlanırdı. Şiraz'da koyunyününden dokunan halılar Erzincan'a ithal edilirdi. Bu halılar genellikle camilere ve medreselere serilirdi.²¹⁷

Erzincan tezgâhlarında dokunan ipeğin Hazar Deniz'i kıyı şehirlerinde üretilen İran ipekleri olup Tebriz'den Erzincan'a ithal edilirdi. Bu ipekli kumaşlar Avrupalı ve Bizanslı tüccarlar aracılığı ile Avrupa'ya ihraç edilirdi. Pegolotti, Erzincan dokumaları Pisa'da parça başı üç dinar, Bizans ve Pera'da iki üç karat değerinde olan ve ham bez olarak değerlendirilen buhram bezleri, yastık, yorgan döşek kılıfı olarak kullanıldığını bildirmektedir.²¹⁸

Anadolu Selçukluları zamanında Erzincan'da dokunan ve şehrin adıyla anılan “*Buharin bukası*” olarak bilinen pamuklu ve yünlü kumaşlar başta İtalya olmak üzere Avrupa ülkelerine ihraç edilirdi.²¹⁹ Erzincan Meliki Behramşah'ın, I.İzzeddin Keykavusile evlenen kızının çeyizleri arasında dışarıdan getirilen esanslar, mücevherler ve amberli halhallar da bulunurdu.²²⁰ Anadolu'ya Çin'den ipek, misk ve güzel kokulu ürünlerin ithalatı yapıldığı da bilinmektedir.²²¹

XIV. yüzyılın ilk başlarında tüccarlar ticaret yapmak için geldiği Erzincan'a girmeden önce her yük başına kesilen vergi ve şehre giriş için gümrük vergisi gibi vergi öderlerdi. Erzincan'dan Tebriz'e doğru yola çıkan kervanlarda girişte olduğu gibi çıkışta da her yük adeti kadar vergi verirdi.²²² Erzincan'a ticari amaçlı çok sayıda yabancı tüccar yerleşmiş olduğundan bu tüccarların dini inançları için kilise ve

²¹⁷ F. Özen, *İlhanlılar Devrinde Erzincan*, s. 531., B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 51.

²¹⁸ A. S. Yıldırım, “XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Ticaret Yolları Üzerinde Erzincan”, s. 246.

²¹⁹ Y. Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, s. 624.

²²⁰ İbni Bibi, Farsça Muhtasar Selçuknamesinden, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, 1, (Çev. M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara 1941, s. 71, 72

²²¹ Y. Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, s. 624.

²²² Firdevs Özen, *İlhanlılar Devrinde Erzincan*, s. 530. , H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 73.

manastırlar inşa edilmiştir.²²³ 22 Kasım 1320 tarihli bir belgede Erzincan'da Venedikli tüccarların kesin olarak ticaret yaptığını göstermektedir. Bu belgenin verdiği bilgilere göre Erzincan'da ölen Venedikli tüccarın mallarına Bedreddin Lülü²²⁴ el koymuş ve ölen tüccarın malları vassalları tarafından geri istenmiştir.²²⁵ İlhanlı hükümdarı Bahadır Han, Venedikli tüccarlar ile imzaladığı ticaret antlaşması ile İlhanlı ticaret yolu üzerinde bulunan Erzincan'ın ticaret kapasitesi artmış ve Selçuklu Devleti'nin ekonomik politikasının devamı sayılan bu antlaşma 29 maddelik bir antlaşmadır. Bu antlaşmaya göre Venedikliler İlhanlı Devleti sınırları içinde serbest bir şekilde ticaret yapabilecek ve ibadetlerini baskı altında kalmadan yerine getirebileceklerdi.²²⁶

Erzincan gibi büyük şehir pazarları, hem ülke içi hem de uluslararası alanda ticaretin gelişmesinde etkili olmuştu. Erzincan gibi ikincil öneme sahip şehirlerde çok sayıda çarşılar ve yerel pazarlar kurulurdu. Tüccarlar ve köylüler malları ile bu pazarlara gelerek ticaret yapardı. Ticaret alışverişi bitene kadar köylüler ve tüccarlar, şehir içinde yapılan hanlarda kalırdı. Eğer şehir dışındakurulan pazarda ticaret yapmışlar ise kervansaraylarda kalırlardı.²²⁷

Şehirde ticari amaçlı dört tane han ve çarşılarında yedi yüz elli kadar dükkân bulunurdu.²²⁸ Selçuklular ve Moğollar döneminde ticari olarak gelişen Erzincan uluslararası ticaret merkezi haline gelince tüccarlar tarafından ilgi çekmiş ve ticaret yapılan şehirlerin başında gelmişti. Bu nedenle tüccarların can ve mal güvenliğini sağlamak için ticaret yolları üzerine yeni kervansaraylar inşa edilmişti.

Kervansaraylar arası mesafe 30-40 km'dir yani aynı gün içinde gündüz gözüyle geceye kalmadan kervansarayın birisinden diğerine ulaşılacak mesafesindedir. Erzincan'da, Erzurum-Sivas kervan yolu üzerindeki Mama Hatun Kervansarayı II. Kılıç Aslan (1191-1201) döneminde Melike Mama Hatun tarafından masrafları karşılanarak

²²³ Y. Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", *Tarih Okulu Dergisi*, S.24, (Aralık 2015), s. 38. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s.98., H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s.102.

²²⁴ Bahattin Kök, Bedreddin Lülü, Zengiler döneminde I. Nüreddin Aslanşahın (1193-1211) Atabey'i ve kölesi olarak tarih sahnesine çıkmış önemli bir şahsiyettir, "Lülü, Bedreddin," (*TDV. İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, C.27, s.257.)

²²⁵ A. S. Yıldırım, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Ticaret Yolları Üzerinde Erzincan", s. 247.

²²⁶ F. Özen, *İlhanlılar Devrinde Erzincan*, s. 531.

²²⁷ Rüveyda Kılıç, "Türkiye Selçuklu Hâkimiyetinde Erzincan ve Çevresinde İktisadi ve İctimai Durum", (Ed. Kemal Taşçı, Kader Altın, Salih Kaymakçı) *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Erzincan 2019, s. 560.

²²⁸ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 95.

inşa ettirilmiştir.²²⁹ Osmanlılar zamanında Zebun Han'ı olarak bilinen, Cibice Hanı ve Mughisar Hanı Selçuklular tarafından ticaret kervan yolu üzerine Erzincan'da yaptırılmıştır. Moğollar ise ticari faaliyetlerin devamı için Selçuklulardan sonra bu kervansarayları muhafaza etmiş ve korumuşlardır. Erzincan'da inşa edilen köprüler ise Karasu üzerinde Alâeddin Keykubad Köprüsü ve Cimin Boğazı'ndaki Cibice Köprüsü'dür.²³⁰

2.1.2. Sanayi

Erzincan'da bez ve deriden dünyanın en kaliteli kitap ciltleri üretimi yapılırdı. Üretilen bu ciltler dönemin ilim insanları tarafından yazdığı eserlerini muhafaza etmek için kullanılırdı. Selçuklular zamanında Anadolu'da dokuma sanayi ve el sanatları büyük gelişme göstermişti.²³¹ Selçuklu dokuma kumaş örneği olan ve İngiltere'de 1990 yılında Halı Dergisinin üçüncü sayfasında fotoğrafı basılan XII.-XIII. yüzyıllara ait olduğu belirtilen kumaşın ipek ve kılaptanladokunduğuna dair kısaca bilgi verilmiştir. Bahsedilen bu kumaşınzeminini kahverengiyi andıran kırmızı renkli olup motifleri sarı ipek ve altın telle dokunmuştur.²³²

Selçuklu dokumalarında genellikle yırtıcı kuş motiflerinede yer verilmiştir. Yuvarlak madalyon üzerine çift başlı kartal motifi ve armaların dış yüzeylerinde arkaları armaya dönük iki atmaca figürü işlenmiştir. Atmacaların kafaları geriye bakmaktadır. Bunlara benzer bir diğer dokuma örneği Almanya'da (Berlin Stalt Müzesinde) bulunançift başlı kartal işlemeli ipek brokar dokuması XII. yüzyıl Konya menşelidir. Yine kumaş zeminlerin üzerine bitki çeşidi süslemelerde işlenirdi. Dönemin kumaş ve diğer birçok takı ve süs eşya üzerindeki süslemelere bakılırsa tümüyle Selçuklu yaşam sanatının tasvirlerinin özelliklerini taşıdığı görülmektedir.²³³ Yukarıda belirtilen bilgilere bakılırsa XII. ve XIII. Yüzyıllarda Anadolu Selçuklu dokuma sanatının üstünlüğü dünyaca kabul görmüş ve uluslararası ticarete Selçuklu dokumaları

²²⁹ H. Çınar, M. Bulut, İ. Yiğit, "İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu Güzergâhı," s. 147. G. Günel, "Anadolu Selçuklu Dönemin de Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", s. 141.

²³⁰ Adnan Eskikurt, "Orta Çağ Anadolu Ticaret Yolları" *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.33, (Güz 2014), s. 27. ,H. Çınar, M. Bulut, İ. Yiğit, "İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu Güzergâhı," s. 146.

²³¹ Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C.1,Tercüman 1001 Temel Eser87, (Yayına Hazırlayan. Filiz Dokuman), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1972, s. 20.

²³²F. Salman, "Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı," *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 364.

²³³F. Salman, "Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı," *Türkler*, C. 4, s. 364.

kalitesini kanıtlamıştır. Erzincan halkı da dokuma ve el işlerinde (zanaatkâr) mahirdi. Selçuklu dokuma sanatı ve ince el işçiliği kendini bu kentte kanıtladığı görülmektedir. Burada dokuma atölyelerinde imal edilen kumaşlar boyama atölyelerinde özenle boyanırdı. Boyanan kumaşlar, halılar ve kilimler bir süre dinlendirildikten sonra tüccarlar aracılığı ile hem ülke içi hem de uluslararası ticaret pazarlarında²³⁴ Avrupa'ya ve doğu ülkelerine ihraç edilirdi.²³⁵

Irak ve İtalya'dan ithal edilen cam Erzincan'a gelirdi. Hassas çalışma ve el becerisi isteyen cam işçiliği, burada işlenerek çeşitli şekillerde ürün elde edilirdi. Mekânları (ev, cami, saray) aydınlatma amacıyla üretilen kandiller ve avizeler daha pahalı fiyatlara satılırdı.²³⁶ Erzincan ve yakın kasabalarında dokunan perdeler ve bezler pahalı ve kaliteli olduğu için genel olarak zenginler tarafından tercih edilen ürünlerin başında gelmekteydi. Yine şehirde üretimi yapılan dokuma sanayi ürünleri şehir çarşı ve pazarlarında tüccarlar tarafından ticareti yapılırdı.²³⁷

1258 yılında İlhanlı Devletine verilmek için Erzincan'da 2000 top altın telle işlenmiş kumaş üretildiği ayrıca İlhanlı vezirine de çatma²³⁸ denilen kumaş türünden hediye edildiği kaynaklarda belirtilmektedir.²³⁹ Bu vergilerden hariç şehirde üretimi yapılan kemha,²⁴⁰ kadife²⁴¹ ve ıskarlat²⁴² gibi değerli kumaşlar ticari amaçlı İran'a satılırdı. Bu kumaşlar Venedik, Ceneviz, Rus ve Bizans tüccarlar aracılığı ile Avrupa ülkelerine ve Kafkas-Kıpçak diyarına ihraç edilerek şehir ekonomisine katkı

²³⁴Nesim Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2014, s. 312, 313. , O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 360, 361., M.Suat Bal, *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat(1220-1277)*, s. 50. , İsmet Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 24, S.1, (1981), ss.359-373.

²³⁵ Bayram Arif Köse, *Orta Çağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars,(Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açından İncelenmesi)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2009, s. 65, 66.

²³⁶ Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.43, (Nisan 2016), s. 623.

²³⁷F. Özen, *İlhanlılar Devrinde Erzincan*, s. 531.

²³⁸Çatma Kumaş, eski Türk kadifesi türü olarakta bilinir. İpek ve ince sırma telle kabartma biçiminde dokunur. (Sırma tel, altın suyuna batırılan ince gümüş tel.)

²³⁹F. Salman, "Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı," *Türkler*, C. 4, s. 363.

²⁴⁰Kemha,İpekten dokunmuş kumaş türü.

²⁴¹Kadife; İpek, yün veya pamuktan dokunmuş bir yüzü çok kısa ve ince sık tüyler ile kaplı olacak şekilde işlenen kumaş türüdür.

²⁴²İskarlat,eski tarihlerde Venedik dokumasından olan, boyası has ve kumaşı dayanıklı çuha benzeri kumaştır. (Çuha, ince sık dokunmuş tüysüz kumaştır.)

sağlanırdı.²⁴³ Malatya, Aksaray ve Erzincan gibi şehirlerde işlenen buharinlerin (ipekli kumaşların) ve diğer dokuma ürünleri ihracatından devlete büyük oranda ekonomik getirisi olurdu.²⁴⁴ Marko Polo, Anadolu Rumlarının kaliteli halılar ve kırmızı renkte ipekli kumaşlar dokuduklarını yine Erzincan Ermenilerinin çok sert olan buharin kumaşları ile desenli kumaşlar ürettiklerini anlatır. Bu dokuma halı ve kumaşlar çok yüksek fiyatlara özellikle İslam ülkelerine ihraç edilirdi.²⁴⁵

Erzincan'da askeri amaçlı hafif silahlar üretilirdi. Anadolu Selçuklu devleti ordusunda kullanılan bazı silahlar ve malzemeler yeterli olmadığı zaman dışarıdan ithal edilirdi. Yay, Şam'dan, Özbekistan'dan kılıç, Hindistan ve Yemenden kalkanlar alınırdı. Ülkede az bulunan ve silah için ihtiyaç duyulan kurşun, kalay ve bazı madenlerde Avrupa'dan ithal edilirdi.²⁴⁶

Ahiliğin, Anadolu'da halkı göçebe yaşamdan yerleşik yaşama alıştırmayı ve şehirlerde yerleşik hayatın başlaması ile birlikte halkın yaşayış biçiminde ve ekonomik yapısında değişimler olmuştu. Ahilerin yerleşik düzene geçen halka meslek öğretmesi ile Ankara, Erzincan ve Kayseri gibi şehirlerde çeşitli meslek grupları ortaya çıkmış ve şehirlerde faaliyet göstermeye başlamışlardı.²⁴⁷

2.1.3. Madencilik

El-Ömerî, Türkiye'de Germiyan bölgesinde şap maden ticaretinin yapıldığını belirtir.²⁴⁸ Ayrıca Şebinkarahisar'dan elde edilen şap'ın ticarete kazandırılması ile birlikte devletin önemli gelir kaynaklarının başında şap²⁴⁹ madeninin geldiği de görülmektedir. Nitelik olarak Mısır şapından daha iyi olduğu için Anadolu'dan Avrupalılar tarafından en fazla ihraç edilen ticaret ürünlerinin başında şap madeni

²⁴³F. Salman, "Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı," *Türkler*, C. 4, s. 363. , Y.Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 35.

²⁴⁴ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 361. , N. Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, s. 313. , İ. Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat" s. 370. , B.Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 73.

²⁴⁵F. Salman, "Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı," *Türkler*, C. 4, s. 363., Claude Cehan, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 122, 314, 315. ,H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 59.

²⁴⁶ Y. Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 625.

²⁴⁷ Namık Sinan Turan, " Selçuklu ve Osmanlı Anadolu'sunda Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Gelişim Süreci", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S.52, (Ekim 2010), s.166.

²⁴⁸Şihabeddin B. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesaliku'l Ebsar*, (2014), (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 158.

²⁴⁹Şap, doğadan elde edilen bir madendir. Orta Çağ'da halı, kumaş boyamasında ve deri tabaklamada kullanılırdı.

gelmekteydi.²⁵⁰ O dönem Erzincan'a bağlı Şebinkarahisardağlarından çıkarılan kırmızı şap, genellikle ülke içi ihtiyaçları karşılandıktan sonra ihraç edilirdi. Şap, kuyumcular tarafından gümüş beyazlatmada kullandığı gibiyaralara iyi geldiği için hekimler tarafından ilaç olarak da kullanılırdı.²⁵¹

Avrupa'da "harsar" olarak adlandırılan, Şebinkarahisar'da işletilip Trabzon üzerinden özellikle Venedikli tüccarlar aracılığı ile İtalya'ya ve Avrupa'ya ihraç edilen şap madeni, o devirlerde ihtiyaç duyulan ekonomik değeri yüksek olan bir madendi.²⁵² Şap madeni, Erzincan'da ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde gelişen dokuma sanayisinde kumaş ve halı dokuma iplerinin boyamasında kullanılırdı. Avrupa'da gelişen dokuma sanayisi için önem arz eden şapın, Pegolotti'nin kayıtlarına göre Şebinkarahisar'da sene de 14.000 kantar (790.202 kg) şap üretimi yapılırdı.²⁵³ Türkiye'deki tüm şapların işletme imtiyazını Sultan Alâeddin Keykubad zamanında Konya'da bulunan Venedikli ve Cenevizli iki tüccara verilmişti.²⁵⁴

Erzincan bölgesindeki maden yataklarının sistemli bir şekilde işletilmesine bağlı olarak bakır işleme atölyelerinin sayısı artmış ve maden işletmeciliği gelişmişti.²⁵⁵ Burada bakır madenciliği ve işletmeciliği üst düzeyde gelişme gösterdiği için işletilen maden, ülke içi ihtiyaçları ve ekonomisi açısından oldukça önem arz etmekteydi. Bakırdan kap-kaçak ve "beysüs" denilen şamdanlar²⁵⁶ imal edilirdi. İbn-i Batuta, bakırdan kendi memleketinde (Fas-Tanca)'da yapılan ayaklı şamdanlarının benzerinin Erzincan'da yapıldığını belirtmektedir.²⁵⁷ İmal edilen bu ürünler çarşı ve pazarlarda satılarak yerli ve yabancı tüccarlar aracılığı ile farklı memleketlere ihracatı gerçekleştirilirdi.²⁵⁸

²⁵⁰ Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 5.

²⁵¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970), (Çev. Zuhuri Danışman), 4. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s. 85.

²⁵² F. Özen, *İlhankılar Devrinde Erzincan*, s. 531

²⁵³ Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye," *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar/Belgeler*, s. 91., F. Özen, *İlhankılar Devrinde Erzincan*, s. 531.

²⁵⁴ M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 132. , B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 48.

²⁵⁵ D. Azimli, "Uluslararası Ticari İlişkilerde Erzincan'ın Rolüne Dair (XV.-XVII. Yüzyıllar)," s. 834.

²⁵⁶ Şamdan, metalden üretilir. Ayaklı mumlukta denir. Eskilerde üzerine konulan mum veya yanıcı petrolerden yapılmış aydınlatmalarda destek amaçlı kullanılırdı.

²⁵⁷ Ebû Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (1997), (Çev. A. Sait Aykut), 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 287. , O. Köksal, "Erzincan'dan Erzurum'a Yol Gider; Clavijo'dan Evliya Çelebi'ye, Seyyahların Penceresinden Şehrin Sosyo-İktisadi Panoraması", s. 295.

²⁵⁸ Ebû Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (1997), s. 287. , Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 6. , O. Köksal, "Erzincan'dan Erzurum'a Yol Gider; Clavijo'dan Evliya Çelebi'ye Seyyahların

İbn-i Batuta, seyahatnamesinde Erzincan'da bakır, Gümüşhane'de gümüş madenlerinin bulunduğunu ve bu madenlerden çeşitli eşyalar üretilerekçarşı, pazarlarda ticaretinin yapıldığını bildirmektedir. Metal madenler fırınlarda eritilerek farklı şekillerde yapılan kalıplara dökülerek kova, lamba, gümüşten maşraba, vazo yapılarak ülke içi ticareti yapılır ve ihtiyaç fazlası ihraç edilirdi. Ayrıca gümüşten, kuyumcular tarafından takı malzemeleri ve süs eşyaları yapılırdı. Selçuklu Sultanları kendi adlarına para bastıkları zamanda gümüş madeninden faydalanırdı.²⁵⁹

Anadolu Selçukluları devrinde Doğu ve Güneydoğu bölgesinde farklı teknikler ile işlenen maden sanatı atölyeleri Mardin, Diyarbakır, Harput, Erzincan ve Erzurum'da bulunurdu. Doğu ve Güneydoğu bölgesinde eski tarihlerden beri var olan maden işletmeciliği bilinmektedir. Ayrıca bu şehirlere yerleşen Türklerinde demir madenine yabancı olmadığı özellikle ataları Göktürklerin iyi bir demirci olduğu kesin olarak bilinmektedir. Anadolu şehirlerinde madenciliğin gelişmesi ve işletilmesinde Türklerin geleneksel maden işleme yöntemlerinin Orta Asya'dan buralara kadar Selçuklular aracılığı gelmesinin büyük katkısı olmuştur.²⁶⁰

Bölgede cinsine göre elde edilen ham madenler(demir, bakır, kurşun, gümüş vb.) ihtiyaçlara göre metal silah da yapılırdı. Selçuklularınkendi açtığı maden ocaklarından hariç Bizans döneminden kalan madenlerde işletilirdi. Maden ocakları ve maden eritme fırınları ağır iş olduğu için genellikle Türkler çalışmazdı. Meslek erbabı olan Ermeni ve Rumlar çalıştırılırdı. Maden çıkarılan şehirlerde diğer bölgelere göre Ermeni ve Rum halkının fazla olmasının nedeni de bu işten kaynaklanmaktadır.²⁶¹Yıllar sonra bölgede maden ticaretinden alınan vergiler Akkoyunlu hükümdarı Hasan Bey zamanında kanunlarla belirlenmiştir.²⁶²

Penceresinden Şehrin Sosyo-İktisadi Panoraması”, 295. , M. Boz, *XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentliler*, s. 92.

²⁵⁹Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s.163. , Claude Cehan, *Osmanlılardan Önce Anadolu*,(2000), (Çev. Erol Üyepazarcı), 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 315. ,İbn-İ Batuta, *İbn-İ Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı İle Ahilik*, s. 65.

²⁶⁰Dilaver Azimli, “Uluslararası Ticari İlişkilerde Erzincan'ın Rolüne Dair (XV.-XVII. Yüzyıllar),” (Ed. Kemal Taşçı, Kader Altın, Salih Kaymakçı) *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Erzincan 2019, s. 834

²⁶¹T. Baykara, “Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi,” *Türkler*, C.7, s. 359.

²⁶²D. Azimli, “Uluslararası Ticari İlişkilerde Erzincan'ın Rolüne Dair (XV.-XVII. Yüzyıllar),” s. 834.

2.1.4. Tarım

Anadolu Selçuklularında ihtiyaçlar hariç ticaret unsurlarından sayılan tahıl ve meyve ürünleri büyük önem arz etmektedir. Çünkü o dönem Anadolu'da geçim kaynaklarının başında tarım ve hayvancılık gelmekteydi. Bölge halkı elde ettiği tarım mahsullerinden kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra artan ürün fazlalığını pazarlarda satarlardı.²⁶³

İç pazar ihtiyacı karşılandıktan sonra fazla ürünler tüccarlar aracılığı ile ihracatı yapılırdı. Selçuklular savaşlar nedeniyle boşalan ve tarıma elverişli bölgelere çiftçilikle uğraşanları yerleştirerek hem buraları iskân ediyor hem de boş kalmış toprakları devletin sağladığı ziraat aletleri, tohumluk buğday ile yeniden işleterek halkın kendi geçimlerini sağlamasını kolaylaştırıyordu. Selçuklular ülke içinde tarım ürünlerinin artışı sağlayarak üretim fazlasını ülke ekonomisine kazandırmayı hedefliyordu.²⁶⁴ Erzincan şehri Fırat Nehri kenarında düz bir ova üzerinde verimli topraklara ve sulak arazilere sahip olduğu içintarım fazla yapılmaktaydı. Erzincan'da hububat ve meyve bol miktarda yetişirdi. Erzincan Ovası üzüm bağları ve buğdaytarlaları ile dolu idi. Köylerinde bağ, bahçecilik yapılırdı. Şehrin üzüm bağları meşhurdu.²⁶⁵ Hamdullah Kazvini'nin verdiği bilgiler dahilinde Erzincan'da, hububat, meyve, üzüm ve pamuk bol miktarda yetiştirilirdi.²⁶⁶

Meyve yetiştiriciliği daha fazla yapılırdı. Erzincan'dan İlhanlı Devletine her yılıki yüz top kumaş, on bin arşın kadife, sekiz yüz men²⁶⁷ elma, altı yüz men armut ve iki yüz menkayısı ihraç edilirdi. İlhanlı veziri Reşidüddin Erzincan'ı bereketli ve verimli topraklarından dolayı cennetten bir köşe olarak nitelendirmiştir.²⁶⁸ Selçuklularda dahil Orta Çağ İslam ülkelerinde ölçü ve tartıda farklılıklar vardı. İslam ülkelerinde arşın ölçü sayıları fazla olduğu içintüm arşın ölçü hesaplamalarını nasıl çıkış yeri olan Kahire'de

²⁶³Tuncer Baykara, "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi," *Türkler*, C.7, s. 358, 360.

²⁶⁴Koca, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", s. 470, 471.

²⁶⁵Ruy Gonzales De Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, s. 81. , O. Köksal, Erzincan'dan Erzurum'a Yol Gider; Clavijo'dan Evliya Çelebi'ye Seyyahların Penceresinden Şehrin Sosyo-İktisadi Panoraması", s. 296. , B. Arif. Köse, *Orta Çağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars, (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açından İncelenmesi)*, s. 66.

²⁶⁶O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 87. , Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s.163. , Y.Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 21.

²⁶⁷"Menn", 1335 yılında Sivas'ta 2¹/₄ menn 1 rıtl, yani 1 Rıtl, okka'da 2,200 kg denk geldiği için 1 Sivas menn'i 977 grama denk gelmekteydi. (Ayrıca bkz. Walther Hinz, *İslamda ölçü sistemleri* s.26)

²⁶⁸O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 88., M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 103.

(Mısır) 861 yılından kalma eski Nil Ölçeği arşını temel alınarak kullanılırdı. Napolyon’nu Mısır seferi esnasında yapılan araştırmalar üzerine farklı ölçülerde kullanılan arşın ölçü sistemlerinin ortalamasının alınması sonucu arşın tam olarak 54,04 cm olarak belirlenmiştir.²⁶⁹ Erzincan’dan İlhanlı Devletine gönderilen meyve ve kumaşların “*men ve arşın*” karşılığında miktarına bakılırsa o devirlerde Anadolu şehirlerinde ağırlık ve ölçü sistemlerinde farklılık vardı.²⁷⁰

Erzincan’ın ticari olarak Sivas’la daha ilişkili olduğu için Sivas’ta kullanılan ağırlık sistemini Erzincan’dan İlhanlı Devleti’ne gönderilen elma, armut ve kayısı için tartı sistemi olarak temel alırsak 1 men 977 gramdı. Meyvelerden verilen men miktarlarından hesaplamaya göre her yıl yaklaşık olarak 781.600 kg elma, 586.200 kg armut, 195.400 kg kayısı İlhanlı ülkesine ihraç edilmekteydi. Yine İslam ülkelerinde ölçü birimi olarak kullanılan ve ortalama 54,04 cm olan arşın ölçüsü üzerinden hesaplanırsa Erzincan’dan İlhanlılara her yıl $10.000 \times 54,04 = 540.40000$ arşın kadife kumaş ihraç edilmiş oluyordu.²⁷¹

Erzincan’ın iklimi ve tarım ürünleri hakkında bilgi veren Hamdullah Kazvini buradan Fırat Nehri’nin aktığını mısır ve pamuğun bolca yetiştiği ayrıca İlhanlı hazinesine üç yüz otuz iki bin dinar gelir sağlandığını belirtmiştir.²⁷² Evliya Çelebi’nin, bildirdiğine göre Erzincan’ın yaz-kış zerzevatı (Meyve-sebze)eksik olmazdı. Farklı çeşitlerde tahılları çok fazladır. Yiyeceklerinden yetmiş türlü sulu armudu vardır. Üzümü, tükenmeden tekrar üzüm toplama vakti gelinceye kadar kalır. Zerdali, armut ve dut kurusunun sarı ve ak renklisi meşhurdur. Ayrıca siyah ve mor dutu meşhurdur ve çeşitli dut pekmezleri yapılmaktadır.²⁷³ Şehir kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra tarım ürünü fazlalığını ticaretini yaparak Erzurum’a ve diğer komşu illere ihraç ederdi. Erzurum soğuk ikliminden dolayı tarım ürünlerinin büyük bir kısmını buradan temin ederdi.²⁷⁴

²⁶⁹ Walther Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, (1990), (Çev. Sevim Acar), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, S.5, İstanbul 1990, s. 67.

²⁷⁰ Walther Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, (1990), (Çev. Sevim Acar), s. 26, 67.

²⁷¹ F.Özen, *İlhankılar Devrinde Erzincan*, s. 530.

²⁷² R. Kılıç, “Türkiye Selçuklu Hâkimiyetinde Erzincan ve Çevresinde İktisadi ve İctimai Durum,” s. 559.

²⁷³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970), (Çev. Zuhuri Danışman), 4. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, S. 78. , Kemal Çiçek, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi,” *Türkler* C.5, s. 654.

²⁷⁴ Mehmet İnbaşı, “Erzincan Kazası (1642 Tarihli Avarız Defterine Göre)”, s.193, 194.

2.1.5. Hayvancılık

Selçuklular zamanında Türkiye’de doğu şehirlerinde iklim özelliği sebebi ile yüksek ve dağlık kesimlerinde birçok nimetleri olan küçükbaş hayvancılık önemli ekonomik kaynaktı. Anadolu’nun tarıma ve hayvancılığa elverişli bölgelerine devletin teşvikiyle yerleştirilen halk, bulunduğu bölgelerde yetiştirdiği hayvanlar ile hem kendi ihtiyaçlarını karşılıyor hem de devletin ekonomisine katkıda bulunuyordu. Yerleşik olmayan Türklerin geçimi hayvancılığa dayanıyordu. Anadolu’da en fazla yetiştirilen hayvanların başında koyun, keçi ve at gelmekteydi.²⁷⁵

İzzeddin Keykavus Mengücek Beyi olan Fahrettin Behramşah’ın kızıyla evlendiği zaman Sivas’ta gerçekleşen düğünde Erzincan’dan gelen misafir beylere 200 adet katır ve at hediye etmişti. Sultanların, emirlerine büyük ve küçükbaş hayvanlar hediye ettiği de bilinmektedir.²⁷⁶ Günümüzde Doğu Anadolu’nun kuzeydoğu şehirlerinde hayvancılık hâlen önemli geçim kaynağıdır. Ancak günümüzde Selçukluların tam aksine bölgede küçükbaş değil büyükbaş hayvancılık daha fazla gelişme göstermiştir.²⁷⁷

Anadolu Selçuklularında olduğu gibi İlhanlılar zamanında Erzurum-Erzincan güzergâhı boyunca arazinin tamamı mera ve çayırardan oluştuğu için özellikle küçükbaş hayvan üretimi yaygın olarak yapıldı.²⁷⁸ Erzincan’ın geniş otlakları bol olduğu için göçebe yaşayan Türkler ve sonradan gelen İlhanlı Moğolları yaz aylarında sürüleri ile bu topraklara yaylalığa gelirdi. Kış mevsimi bastırmadan önce daha ılık yörelere çekilirlerdi.²⁷⁹

Selçuklu Türkiye’sinde dokuma ve deri sanayinin önemli oranda ham maddesi küçükbaş hayvancılığa dayanıyordu. Koyunyününden mescitlere, camilere ve evlere halı, kilim, keçe dokunurdu. Yünden evlerde veya göçebe Türklerin çadırlarında kullanması için yastık, minder, yorgan, döşek, ip, çuval yapıldı. Halkın günü birlik ihtiyaçlarını karşılaması için kazak, yelek, eldiven, börk gibi çeşitli yün

²⁷⁵S. Koca, “Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika”, s. 472.

²⁷⁶Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 268, 69.

²⁷⁷T. Baykara, “Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi,” *Türkler*, C.7, s. 358.

²⁷⁸F.Özen, *İlhankılar Devrinde Erzincan*, s. 530.

²⁷⁹O.Köksal, “Erzincan’dan Erzurum’a Yol Gider; Clavijo’dan Evliya Çelebi’ye Seyyahların Penceresinden Şehrin Sosyo-İktisadi Panoraması”, s. 294.

ürünleridokunurdu.²⁸⁰ Özel günler hariç genellikle her yılın sonbahar mevsiminde sürü halinde kesilen hayvanların derisinden ise imalathanelerde kürk, çizme, kemer, deri eldivenve at koşum takımları gibiçeşitlileri ürünleri imalatı yapılarak önce iç pazarlara sunulurdu. Daha sonra işlenmiş sanayi ürünleri olan deri ve çeşitli dokumalar tüccarlar aracılığı ile İran, Kafkaslarve Avrupa ülkelerine ihraç edilirdi. Erzincan'da mera şartlarının uygun olması diğer hayvanlara nazaran en fazla koyun yetiştiriciliğini ön plana çıkarmıştı.

Koyun sütünden elde edilen yağ, peynir, lor, kaymak, tuzla yoğrulmuş ve parça parça kurutulmuş yoğurt kurusu (kurut) gibi gıda ürünlerini halk yerel pazarlarda ticaretini yapardı. Deri ve dokuma sanayisinin en önemli ham maddesi olan koyunun o devirlerde insanoğlu için bir besin fabrikası olduğu da anlaşılmaktadır. Şehirden küçükbaş hayvan canlı ihracatı Irak, İran, Şam ve Sivas üzeri Avrupa'ya kadar gerçekleştirilirdi.²⁸¹ Türklerde eskiden beri çok fazla et tüketilirdi. Türklerde et, güç ve kuvvet kaynağı demekti. Göktürklerde Top Kağan zamanında Budizm ve Uygurlarda Böğü Kağan zamanında Maniheizim dinleri benimsenmek istenmiş ancak devlet ileri gelenleri bu dinleri kabul etmemişti. Çünkü bu dinler et yemeyi yasaklıyordu.²⁸²

Türklerin et tüketim geleneği Selçuklular zamanında Anadolu'da en fazla tüketimi yapılan besin ürünlerinin başında geliyordu. Sultan Alâeddin Keykubad'ın sarayında bir günde otuz koyun, Beylerbeyi Seyfettin Aybaba'nın konağında bir günde seksen koyun kesilirdi. Bu koyunların çoğu göçebe Türklerden alınan vergilerdi.²⁸³ Alâeddin Keykubad, Erzincan Meliki olan Davutşah'a iki bin koyun hediye olarak göndermişti. Anadolu'da küçükbaş hayvancılık yoğun olmasına rağmen büyükbaş hayvancılık az da olsa çiftliklerde yapılmaktaydı.²⁸⁴

Clavijo, yanındaki elçilik heyeti ile Erzincan'a gelişinde bol miktarda hayvansal ürünlerin olduğunu ve şehrin refah düzeyinin çok yüksek olduğunu etli yemekler,

²⁸⁰ M. Boz, *XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentliler*, s. 87, 88.

²⁸¹ M. Boz, *XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentliler*, s. 88.

²⁸² S. Koca, *Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika*, s.472. , H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 54.

²⁸³ S. Koca, *Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika*, s. 472. , H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 54.

²⁸⁴ H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 55.

yoğurt dolu çanaklar, tereyağı, bal ve yumurtalar ikram edildiğini anlatmaktadır.²⁸⁵ Dokuma sanayisinde yün halı ve kilimlerin imal edilmesi ve göçebelerin her yıl çadır ihtiyaçlarının karşılanması gösteriyor ki şehirde küçükbaş hayvancılık yaygın olarak yapılmaktadır.

2.2. Erzurum

Lineh,²⁸⁶ verdiği bilgilere göre şehir, M.S 450 yılında Ermeni patriklerinden birisi olan İsak tarafından Bizans İmparatoruna bir mektup yazılması üzerine İmparator, “*Karinde* yani *Karazda*” ikâmet eden ve ileri gelen büyük din adamlarından patrik İsak’ın mektubuna karşılık vererek bölgeye gönderdiği generale hem savunulması hem de halkın su ihtiyaçlarının da göz önünde bulundurulması amacıyla küçük su pınarlarının bulunduğu²⁸⁷ Doğu Anadolu’nun kuzeydoğusunda Palandöken Dağı’nın eteğinde biraz meyilli bir alana şehri inşa ettirmiştir. Erzurum şehri, deniz seviyesinden yaklaşık 2000 m yükseklikte olduğu için sert bir iklim özelliğine sahiptir. Kentin bilinen ilk adı Bizans İmparatoru II. Theodosios’a (408-450) izafen “*Theodosiopolis*”tir.²⁸⁸ Bölgede yaşayan Ermenilerde şehrin adına “*Kârin, Karna, Garin*” demişlerdir.²⁸⁹

Erzurum’un tarihinin yazılı ilk kaynaklarına Hitit (Boğazköy)döneminde rastlanmaktadır. Şehir Hitit belgelerinde “*Azzi-Hayaşa*” memleketi olarakta belirtilmektedir. Yine şehir hakkında farklı kaynaklar incelendiğinde “*Carin, Karana, Kalkhak, Karnoi Kağâk*” gibi adlarında verildiği anlaşılmaktadır.²⁹⁰ Erzurum bulunduğu mevki itibari ile Eski Çağlardan beri farklı devletlerin yönetimi altında kalmış ve sürekli el değiştirmiştir.²⁹¹

²⁸⁵ O.Köksal, “Erzincan’dan Erzurum’a Yol Gider; Clavijo’dan Evliya Çelebi’ye Seyyahların Penceresinden Şehrin Sosyo-İktisadi Panoraması”, s. 294, 296.

²⁸⁶ Lineh, Dönemin yaşamış müverrihlerinden birisidir. Erzurum’un kuruluşu hakkında kendisinin kaleme aldığı kaynakları mevcuttur.

²⁸⁷ Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi İstanbul 1936, s.16.

²⁸⁸ Cevdet Küçük, “Erzurum”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1995, s.321.

²⁸⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihi Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1960, s.10.

²⁹⁰ Alperen Kayserili, *Erzurum Şehri’nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Erzurum 2011 s.59.

²⁹¹ Bilgehan Pamuk, “Erzurum Şehir Tarihinin Kaynakları ve Litaratürü”, *Türkiye Araştırmaları Litaratür Dergisi*, C.3, S.6, (2005), s. 634.

Lidyahıların, Medlerin, Perslerin, Büyük İskenderin ve Romalıların ardından İslamiyetin yayılması ile Araplarınsonra Türklerin eline geçmiştir.²⁹² Şehir, önemli ticari ve askeri yollar üzerinde bulunmasından dolayı Bizans zamanında bölgenin askeri stratejik merkez üssü haline gelmiştir. Kafkaslar ve İran'dan gelen ticaret yollarının Anadolu'daki ilk giriş kapısı olması sebebiyle Erzurum doğudan bölgeye gelen saldırılarda Anadolu'nun korunmasında bir kale görevinde üstlenmektedir.²⁹³ Türk fetihlerinin Anadolu'yu yurt edinmek maksadıyla başlaması üzerine 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da, Erzurum ve çevresinde kurulan ilk beylik Saltuklulardır. Savaştan sonra Sultan Alparslan, Erzurum ve çevresini Ebü'l Kasım Saltuk'a ikta olarak vermiştir.²⁹⁴

Saltuklular, şehre beraberinde Orta Asya kültürünü de getirmişlerdir. Saltuklu ailesine ait olan çadır şeklinde yapılan üç kümbetler bunun en bariz örneğidir. Micingerd Kalesi, Tepsi Minare, Ulu Camii vb. eserler ile Saltuklular şehri Türk-İslam beldesi kılmıştır.²⁹⁵ Beylik 1102 yılında Selçuklu Sultanı Rükneddin Sülymanşah tarafından Anadolu Selçuklu topraklarına katılmıştır.²⁹⁶ Tarih boyunca ticaret yollarının geçtiği önemli bir yer olan Erzurum toprakları, Selçuklular zamanında ticareti geliştirmek için yapılan çalışmalar neticesinde aynı özelliğini devam ettirmiştir. Eski tarihlerden beri ticaret yollarının güvenliğine önem veren Türklerin, yolları güvenli hale getirmek ve kervan yollarını açık tutmak ticari politikalarının başında gelirdi.²⁹⁷

2.2.1. Ticaret

Selçuklu öncesi ve sonrası Çin'den başlayp Türkistan ve İran üzeri devameden İpek Yolu ticareti, doğunun ilk ticaret merkezi olan Erzurum'a ulaşırdı. Buradan Anadolu içlerine dağılırdı.²⁹⁸ Eski tarihlerden beri Asyakıtasından, Trabzon ve

²⁹² Alperen Kayserili, *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*, s. 65.

²⁹³ Elif Çolakoğlu, "Kent Tarihi ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum", *Türk İdare Dergisi*, S.479, (2014), s.30. , Gürsoy Solmaz, "Orta Çağda Erzurum Kalesi," *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.12, (1999), s.231.

²⁹⁴ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 22.

²⁹⁵ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 50. , Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 43.

²⁹⁶ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'İye Fi'l-Umuri'l-Ala'İye* (Selçuk Name) I, s. 411, 412, 413., O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.19,37., Haydar Çoruh, " *Temettuat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844)*", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1997, s.1.

²⁹⁷ K. Çiçek, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi," *Türkler* C.5, s. 655.

²⁹⁸ B. Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık tarihindeki Önemi," *Türkler*, C.3, s. 401, 416., İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", s. 60.

Karadeniz üzeri Avrupa'ya ulaştırılmak istenen ipek, baharat, kumaş ve çeşitli ticari mallar Erzurum'dan geçerek²⁹⁹ Trabzon Limanı'ndan Avrupa ve Rusya'ya açılırdı. Müslüman ve Ermeni tacirlerde Trabzon'a ulaşmak için Erzurum güzergâhını kullanırlardı.³⁰⁰ Asya ticaret mallarının Trabzon'a ulaştırılmasında bilinen Erzurum güzergâhından başka eski bir ticaret yolu ise o dönem pek yoğun kullanılmasa da Gürcistan'dan geçen Çoruh Nehri yakınında "*Artenuç*" adında bir köy bulunurdu. X. yüzyılda ticaret merkezi olan bu köyde Ermeni, Suriyeli Trabzonlu ve Gürcistanlı tüccarlar ticaret yaparlardı. Trabzonlu tüccarlar buradan satın aldığı malları deniz yolu ile İstanbul'a ve batı'ya ulaştırırdı.³⁰¹

Bizans'ta dokuma ürünlerde kullanılan ham ipeğin büyük kısmı Çin malıydı. İran üzeri gelen bu ürünün bölgedeki ticaretinde etkin rol oynayan Ani (Kars) Ermeni tüccarlarıydı. Erzurum üzeri malı Trabzon'a buradan deniz yoluyla İstanbul'a ulaştıran Ani tüccarları, İslam devletleri ile Bizans arasında aracı rol üstlendikleri de biliniyor. Ani, Büyük Selçuklular tarafından ele geçirilince buradaki Ermeni tüccarların çoğu Kırım'a göç edince bölgedeki ticaret Türklerin eline geçti.³⁰²

Anadolu Selçuklularının doğu bölgesini fethetmesiyle güvenli hale gelen doğu-batı ticaret yolu üzerinde kurulmuş olan Erzurum, tüccarların ilgi gösterdiği şehirlerden biri haline gelmişti. Komşu devletlerden ticaret yapmak için gelen tüccarların bir kısmı şehre yerleşerek burada ticaret yapmaya başlamıştı. İranlı Şemseddin Ömer Kazvini, Erzurum'a yerleşen tüccarlardan birisidir. Elinde çok sayıda mal ve kumaşları olan Kazvini, Türkistan'a kadar giderek ticaret yapmıştır.³⁰³

Asya devletleri ve Anadolu arası ticaret yapan tüccarlar aracılığı ile doğunun farklı ülkelerinden Selçuklu ülkesine ithal edilen, Çin dokumaları, Hindistan kökenli baharatlar, Asya menşeli köleler, pamuk, iplik, porselen ve "*Hindibari*" denilen kumaşlar ilk önce ülke içi ihtiyaçları karşıladıktan sonra İslam ülkelerine, Mısır'a,

²⁹⁹ Yuriy F. Buryakov, "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri," *Türkler*, C.3, Ankara 2002, s. 421,422.

³⁰⁰ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (1975), (Çev. Enver Ziya Karal) T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000, s. 51., Boris Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık tarihindeki Önemi," *Türkler*, C.3, s. 401., Dündar Ali Kılıç, "Geçmişten Günümüze Erzurum Kütüphaneleri", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S.19, (2002), s.341.

³⁰¹ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 51, 52., S. Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye," *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar/Belgeler*, s. 92.

³⁰² H. Çınar, M. Bulut, İ. Yiğit, "İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu Güzergâhı," s. 127, 129.

³⁰³ Y. Bedirhan, "Türkîye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 101.

Bizans'a ve Avrupa'ya ihraç edilirdi.³⁰⁴ Avrupa'da şehir hayatının gelişmeye başlaması ile ticari faaliyetlerin gelişmesi üzerine Avrupalılar ile Müslüman tüccarlar ticari faaliyetlerini artırmaya başladılar. Anadolu, Türkiye Selçukluları ile ticaret merkezi haline gelmesiyle doğu ve Avrupa yönlü ticari ilişkiler süreklilik kazanmış ve ticaret hacmi artmaya başlamıştı.³⁰⁵ Selçuklu istikrarlı ticaret politikası etkilerini Erzurum ve bölgenin diğer şehirlerinde kendini hissettirmişti.³⁰⁶ Hindistan ve Türkistan ticaretinin yapıldığı önemli kervan yolu üzerinde bulunan İran'da ticaret oldukça gelişmişti.³⁰⁷ İran'da ticaretin gelişmesi Anadolu coğrafyasına olumlu yansımıştı. Çin'den gelen ticari mallar, İran'dan geçerek Erzurum üzeri Avrupa'ya kadar ulaşırdı.³⁰⁸

Kafkaslı, Yahudi, Avrupalı, Arap ve İranlı tüccarlar.³⁰⁹ Erzurum'dan Konya, Sivas ve Trabzon'a ticaret yapmak için giderlerdi.³¹⁰ İran'da Cürcan, Amul, Mazenderan ve Gilan gibi şehirlerde üretilip Tebriz Pazarı'nda satılan ham ipekler, ticaret kervanları ile önemli dağıtım merkezleri olan Halep ve Erzurum'a getirilirdi. Buradan tüccarlar aracılığı ile Anadolu'nun ve Suriye'nin diğer ticaret merkezlerine dağıtılan bu ürünlerin, hem ülke içi ticareti yapıyor hem de dışarıya ihracatı gerçekleştiriliyordu. Tüm ticaret mallarının Erzurum'a giriş çıkışından vergi alınırdı.³¹¹

Anadolu Selçukluları zamanında Anadolu'da yünlü halılar ve ipekli kumaşlar dünyaca meşhur olduğu için uluslararası pazarlarda yoğun talep görüyordu. Erzurum'da halı dokuma ürünleriyle uluslararası pazarlarda yerini almıştı.³¹² Erzurum tüccarların toplanma merkezi olduğu için öcebölge içi mal dağıtımı buradan yapıldı. Şehre ticaret için gelen tüccarlar yine şehrin kendi ürünleri olan kumaş, halı, gümüş eşyalar ve

³⁰⁴ Y. Bedirhan-Emre Erdem "Alaeddin Keykubad Devrinde Türkiye Selçuklu Devletinin İtalyan Şehir Devletleri ve Diğer Latin Toplulukları İle Olan Siyasi, İktisadi ve Ekonomik İlişkileri, *International Social Mentality And Researcher Thinkers Journal*, C.5, S.20, (Haziran 2019), s.997.

³⁰⁵ Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s.128.

³⁰⁶ İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", s. 61.

³⁰⁷ Osman Gürbüz, *Saltuklular*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum 2002, s.14. ,Firdevs Özen, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.56, S.2, (Aralık 2016), s. 256,269.

³⁰⁸ B. Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık tarihindeki Önemi," *Türkler*, C.3, 401; Anna A. Leruslinskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar," *Türkler*, C.3, s. 436.

³⁰⁹ Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 623.

³¹⁰ Claude Cehan, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.124.

³¹¹ H. Çınar, M. Bulut, İ. Yiğit, "İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu Güzergâhı," s. 128, 129. ,Y. Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçuklu Devletinin Ticari Münasebette Bulunduğu Devletler ve Tacirler," *International Journal of Social Science*, S.43, (Mart 2016), s. 330.

³¹² Y. Bedirhan, Emre Erdem, "Alaeddin Keykubad Devrinde Türkiye Selçuklu Devletinin İtalyan Şehir Devletleri ve Diğer Latin Toplulukları İle Olan Siyasi, İktisadi ve Ekonomik İlişkileri", s. 998.

çeşitli mallar aldıktan sonra farklı memleketlere giderlerdi.³¹³ Azerbaycan, Gürcistan, Kafkaslar ve çevresinde II. Kılıç Arslan dönemi (1156-1192) ile başlayan ve II. Mesut devrine (1284-1296) kadar olan Anadolu Selçuklu sultanlarının bastırdıkları paralar (sikkeler) gömülerde bulunmuş ve bu sikkeler günümüze kadar gelmiştir. Bu bilgilere bakıldığı zaman Selçuklular ile Kafkas ülkeleri arasında ticaret yapıldığını ve Türk tüccarların buralarda ticari faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir. Yine buradan Kıpçak, Gürcü, Ermeni, Kırımlı tüccarların Selçuklu topraklarında ticaret yaptığı anlaşılmaktadır. Bu bilgiler değerlendirildiği zaman Trabzon ile Doğu Anadolu şehirlerinin; Karadeniz'in kuzeyi, Azerbaycan, Gürcistan ve Kafkas ticaret şehirleri ile ticari faaliyetlerde bulunduğunu gösterir.³¹⁴

Bu bilgileri destekler nitelikte bilgiler veren Faruk Sümer'in Yabanlu Pazarı adlı eserinde belirttiği Sivas'tan yola çıkan ticaret kervanı Erzurum istikameti Tebriz'e ulaşıyordu. Tebriz'e ulaşan bu ticaret yolunu, Hazar Denizi'nin güneyine ve Kuzey Azerbaycan'a ulaşan tüccarlar ile Tiflis'teki Gürcü tüccarlarında bu yoldan faydalandığını belirtmiştir.³¹⁵ Tiflis, Kafkaslardaki önemli ticaret merkezlerinden biri idi. Buradan; kuru üzüm, pirinç, bakır, gümüş, altın, deri ürünleri ve halı tüccarlar vasıtasıyla Kars-Erzurum veya Tebriz-Erzurum üzeri Anadolu ticaret şehirlerine ihraç edilerek ticareti yapılırdı. Anadolu'da ticareti yapılan Gürcü malları batılı tüccarlar tarafından satın alınarak Karadeniz ve Akdeniz limanları üzeri uluslararası ticaret merkezlerine ulaştırılırdı.³¹⁶ Dönemin en önemli ticaret limanlarından olan Trabzon ve Kırım Limanı Rus, Yahudi, Venedikli, Kıpçak ve Türk tüccarlar tarafından yoğun olarak kullanılırdı.

Karadeniz'in kuzeyinden ithal edilen çok sayıda köle, deri, Başkurt Türklerinin dokuduğu kumaş ve keten Kırım Limanı'ndan Trabzon'a getirilirdi. Buradan Anadolu şehirlerine geçip ticaret yapan tüccarlar daha sonra el-Cezire ve Mısır'da ticaret yapmak için Selçuklu güvencesinde kara ve deniz yollarından faydalanırdı.³¹⁷

³¹³ Osman Gürbüz, *Saltuklular*, s. 286.

³¹⁴ M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, s.156.

³¹⁵ Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 4. ,O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s.128.

³¹⁶ M. Gabashvili, "İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri," *Türkler*, C.8, s. 670.

³¹⁷ Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 623,

Yukarıda bahsedilen yol güzergâhları, Selçuklu egemenliği ve Alâeddin Keykubad zamanı da dahil devam etmiş Erzurum'u bölgenin tek ticaret merkezi haline getirmişti. Tüccarlar, Erzurum'dan Sivas ve Akdeniz limanları üzeri Mısır, Kıbrıs, adalar ve Avrupa ülkelerine ulaşırdı.³¹⁸ Mısır, Şam ve Kıbrıslı tüccarlar Selçuklu ülkesine ithal ettikleri şeker, elbise, Mısır sarıkları, kâğıt ve diğer ticaret mallarını önce Anadolu'nun ticaret şehirlerinde ticaretini yaptıktan sonra farklı ürünler almak ve ticaret yapmak üzere Erzurum'dan İlhanlı ülkesine geçerlerdi.

İlhanlı Devlet erkânına şeker, genellikle el-Cezire, Mısır ve İranlı tüccarlar aracılığı ile sağlanırdı. El-Cezire şehirleri ve komşu beylikler, şekerini Mısır'dan ithal ederdi.³¹⁹ Karadeniz gibi iç ve dış ticaretin önemli dağıtım merkezi olan Akdeniz limanları³²⁰ Anadolu üzeri Mezopotamya ve Uzak Doğu ticaret yollarına açılan ticaretkapısıydı. Selçuklular, Mısır ve Kıbrıs'a ithalat ve ihracatlarını bu limanlardan gerçekleştirirdi. Antalya ve Konya üzeri gelen tüccar kervanı, Erzurum'da toplandıktan sonra doğu üzeri devam ederek İran, Türkistan, Hindistan ve Çin'e kadar giderek ticaret yapardı.³²¹ Bizans'tan doğu istikametine doğru kara yolundan devam eden Türk-Müslüman, Yahudi ve Bizanslı tüccarlar Sapanca'dan başlayan kuzey kervan yolu ile Bolu, Amasya, Tokat üzeri devam ederek Şebinkarahisar, Aşkale üzerinden Erzurum'a ulaşırdı.³²² Ayrıca Aras Havzası'ndan başlayan ve Kafkaslara açılan diğer bir ticaret yolu ise Doğu Bayezid, Iğdır üzeri Erzurum'a varırdı. Buradan Bayburt, Gümüşhane, Trabzon üzeri Kırım ve Kars üzeri Kafkaslara ulaşırdı.³²³

Selçuklular Anadolu coğrafyasını dönemin en güvenlive büyük ticaret merkezlerinden biri haline getirdiği için farklı ülkelerden çok sayıda tüccar ticaret yapmak için Anadolu şehirlerine gelirdi.³²⁴ Erzurum, Selçukluların eline geçmesiyle birlikte Tebriz'den, Tiflis'ten, Ahlat'tan, Akdeniz ve Karadeniz limanlarından gelip-

³¹⁸ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 46. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 101.

³¹⁹ Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 623, 624.

³²⁰ F. Aksoy, "XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri", s. 219, 220.

³²¹ T. Baykara, "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi," *Türkler*, C.7, s. 353. Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye," *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar/Belgeler*, s. 92.

³²² Emrah Çetin, "Franz Taeschner'in Muhtelif Devirlerde Anadolu'nun Yolları ve Cihan Münakalatına Nazaran Vaziyeti İsimli Eseri Üzerine Notlar", *Tarih Okulu Dergisi*, S.17, (Mart 2014), s. 338.

³²³ A.Eskikurt, "Orta Çağ Anadolu Ticaret Yolları", s. 27.

³²⁴ Y. Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 36.

geçen tüccarların burada ticaret faaliyetlerinde bulunması ile şehir ticaret üssü konumuna gelmiş iktisadi olarak gelişmiş ve Anadolu'nun zengin şehirlerinden birisi olmuştur.³²⁵ Selçuklular zamanında uluslararası ticaret merkezi haline gelen Erzurum, batıdan doğuya ulaşan önemli ticaret yollarının son merkezi ve Kuzeydoğu Anadolu ticaret yolunun en önemli can damarlarından birisi idi.³²⁶

Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal edilmesine paralel olarak Tebriz'in İlhanlıların başkenti olması ve Tebriz'in Erzurum ile ticaret yolu bağlantısı bulunması Erzurum, ticari yönden Selçuklular zamanında olduğu gibi İlhanlılar zamanında da ekonomik olarak gelişmiş ve ticaret merkezi haline gelmişti.³²⁷ İlhanlılar zamanında aynı şekilde ticaret kervanı Erzurum üzerinden Konya ve İstanbul ulaşırdı.³²⁸ İlhanlılar, Anadolu'yu hükmü altına alınca Akdeniz ve Karadeniz üzerinden Anadolu'da yapılan ticaret tamamen İlhanlı hâkimiyetine girmişti.³²⁹

Avrupa ve Akdeniz ülkelerinde ticari faaliyetlerde bulunan Avrupalı, Frenk ve Latin tüccarlar Akdeniz üzerinden Anadolu'ya getirdikleri³³⁰ köle, kâğıt, kumaş, boya ve çeşitli silah ürünleri ile Erzurum üzeri Tebriz'e ulaşırdı. Moğollar ticareti canlı tutmak ve yabancı tüccarları ülkeye çekmek için Selçuklu ticaret politikasını benimsemiş hatta bazı Moğol devlet adamları ticarete atılarak ticari faaliyetlere yatırım yapmaya başlamıştı.

Moğol barışı olarak adlandırılan dönemde tüccarlar bir defaya mahsus vergi vererek Çin'den Avrupa'ya kadar ticaret yaparlardı.³³¹ Çin ve Akdeniz ticaret ağını idaresi altına alan Moğollar döneminde Uygur ve diğer Türk tüccarlarının da uluslararası ticarete dahil olarak ticaret faaliyetlerinde bulunduğunu ve sermayelerini

³²⁵ F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 43. , B.Arif Köse, *Orta Çağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars, (Coğrafî, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Açılardan İncelenmesi)*, s. 55. , M. Gabashvili, "İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri," *Türkler*, C. 8, s. 670.

³²⁶ Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (2008), 1. Cilt, s. 250.

³²⁷ M. Gabashvili, "İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri," *Türkler*, C.8, s. 664,670. ,F. Özen, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", s. 269, 270. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 118.

³²⁸ Halil İnalcık, "İpek," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2020, s.363.

³²⁹ Anna A. Leruslimskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar," *Türkler*, C.3, s. 440.,M. Gabashvili, "İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri," *Türkler*, C.8, s. 670

³³⁰ ZeynepGüngörmez, "Orta Çağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler," s. 92, 94.

³³¹ Savaş Eğilmez, "Erzurum ve Çevresinin Orta Çağ Boyunca Tarihi Coğrafyası", (Yayınlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2004, s.162. Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 624, 625.

artırdığı belirtilmektedir.³³² Selçuklu ticaret sistemini bozmadan devam ettiren İlhanlılar, Ceneviz ve Venedikli tüccarlar arasında yoğun şekilde ticari ilişkiler bulunuyordu. Çünkü Venedik ve Cenevizlilerin ticaret yaptıkları toprakların çoğu artık İlhanlı Moğollarının hâkimiyetinde olduğu için tüccar bir millet olan Venedik ve Cenevizliler, Moğollar ile ticari ilişki içinde bulunmak mecburiyetinde kalmışlardı.³³³

Erzurum ve bağlantısı olan yollar İlhanlılar için çok önemliydi. Çünkü burada yol güvensizliği nedeniyle karadan yapılan ticaret, deniz yoluna kayabiliyor ve ticarete aksamalar oluyordu. Bu sebepten dolayı yol boyunca kervanların korunması için paralı muhafızlar tutulmuştu.³³⁴ Ayrıca İlhanlılar, maliye sisteminin tüm ülkede bir olması için yaptığı mali reformda para ve vergi düzenlemesinde birliğin sağlanması ülkenin her yerinde aynı ticari kanunların uygulanması İlhanlı Devlet ticaretine olumlu yansımıştır. Bu reform çalışması beraberinde Erzurum'un iktisadi olarak kalkınmasını sağlamıştı.³³⁵

Erzurum'daki çarşı pazar geleneği Selçuklu sonrası aynen devam etmiştir. Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgiler dahilinde sekiz yüz kadar bakkal, dört adet bedesten, saraçhane, kazazlar,³³⁶ kuyumcular çarşısı ve sipahi pazarları bulunurdu.³³⁷ Anadolu tamamen Osmanlıların eline geçmesiyle birlikte doğu-batı arasında ticaret hacmi daha fazla gelişme göstermeye başladı.

Ayrıca İran üzerine yapılan seferlerde askeri yol olarak fazla ön plana çıkan Sivas-Erzurum istikameti artık ticaret yolu olarak ön plana çıkmakta ve Erzurum Osmanlı öncesinde olduğu gibi Osmanlılar döneminde önemli ticaret merkezi olarak gelişme göstermişti.³³⁸ Anadolu'nun birçok şehirlerinde iktisadi faaliyetleri ve sosyal düzeni dini ve ahlaki temellere göre şekillendiren ahilik Erzurum'da yoğun olarak faaliyet göstermekteydi. İbn-i Batuta, burada Ahi Tuman denilen 130 yaşındaki kişinin

³³² Altan Çetin, "XIII.-XV. Yüzyıllarda Yakın Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar," *Türkler*, C. 5, s. 855.

³³³ Ahmet Zeki Validi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuku ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.1, İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul 1931, s.16.

³³⁴ Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s.16, 17.

³³⁵ F. Özen, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", s. 272.

³³⁶ Kazaziye sanatı tamamen el emeğine dayalı bir sanattır. Kazaziye, ipek veya naylon tel üzerine burularak 0,08 mikron inceliğinde sarılan, 24 ayar altın ve 1000 ayar gümüş teller ile yapılan yöresel bir el sanatıdır.

³³⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970), (Çev. Zuhuri Danışman), 3. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s. 209.

³³⁸ F. Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, 1. Cilt, s. 227, 228.

zaviyesinde misafir olduğunu bildirmektedir.³³⁹ Ticarete uluslararası bir ticaret imparatorluğu kuran Anadolu Selçuklu Devleti yoğun ticari faaliyetleri nedeniyle ülkenin ticaret şehirlerinden birisi olan Erzurum'da yerli-yabancı tüccarların ihtiyaçlarının karşılanması ve eşkıya baskınlarından dolayı can ve mal güvenliğinin garanti altına alınması için yollar üzerine kervansaraylar yaptırmışlardır.³⁴⁰

Kervansaraylar güvenlik için 6-8 saatlik kısa mesafe aralıklarında inşa edilmiştir. Kervansaraylarda tüccarların ve hayvanlarının yiyecek içecek ve sağlık sorunlarına kadar her türlü ihtiyaçları üç gün boyunca bedava karşılanıyordu. Erzurum ticaret yolları üzerinde kurulan kervansaraylar;³⁴¹ Erzurum-Sivas ticaret yolu üzerinde İsfahanı Kervansarayı, Cibice Hanı ve Mugar Hanı inşa edilmiştir.³⁴² Yine Selçuklular zamanında Iğdır'da yaptırılan Iğdır Kervansarayı, Ejder Kervansarayı olarakta bilinmektedir.³⁴³ Erzurum Köprüköy Hanı ve Mama Hatun Kervansarayı Erzurum-Sivas yolu üzeri ticari amaçlı kurulan başlıca kervansaraylardır.³⁴⁴ Tebriz-Ayas Liman yolu bağlantısı Erzurum-Kars yolu geçişi Aras Nehri üzerinde Selçuklular zamanında yapılan Çoban Dede Köprüsü'nden sağlanmaktaydı. Kafkaslardan ve İran'dan gelen ticaret kervanı Erzurum'a Aras Nehri üzerinde yaptırılan yine bu köprüden geçirdi.³⁴⁵

2.2.2. Sanayi

Selçuklu Türkiye'sinde gelişen ticaret ve ekonomi beraberinde dokuma sanayi gelişmesini ve ihracatını da artırmıştı. Orta Asya'da Hunlardan beri meşhur olan Türk halı dokuma tekniğinin ilk örneklerinden olan ve dünyanın bilinen en eski halısı Altay Dağları'nda Pazırık Kurganında bulunan yünlü dokumalı Pazırık Halısı'dır. Son derece sık dokunan kaliteli bir halıdır. İp özelliği ve boyacılık açısından bakıldığında zaman halen günümüze kadar bozulmadan gelmiştir. Halının bu özelliği Türklerin Eski Çağlardan beri dokuma ve boya elde etme tekniğinde ne kadar üstün olduğunu ortaya koymaktadır.

³³⁹ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 54.

³⁴⁰ Yasin Şen, "Yabancı Yolcunun Uzun Hikâyesinde Kervanlar ve Kervansaraylar", *Osmanlı Mirası Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S.8, (Mart 2017), s. 165.

³⁴¹ M. Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında İçtimai Müesseseler ve Eserler", s. 20.

³⁴² M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 35,37,38,41,45,47,49,50.

³⁴³ Ahmet Deniz, Ş. Cem Tuysuz, Ayhan Yardımcıel, "Orta Aras Havzası'nda Tarihi Yollar: Bölgedeki Kültürel ve Ekonomik Etkileşimler", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.6, S.9, (Mart 2015), s. 230, 231.

³⁴⁴ F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 44. , H. Çınar, M. Bulut, İ. Yiğit, "İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu Güzergâhı," s. 147., M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 44,45.

³⁴⁵ A. Eskikurt, "Orta Çağ Anadolu Ticaret Yolları", s. 28. , G. Günel, "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", s. 144.

Hunlara ait olan bu halının kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. Rusya Leningrad Hermitaj müzesinde sergilenmektedir.³⁴⁶ Orta Asya Türk devletlerinde halı, kilim ve kumaş dokumalarının ham maddesi genellikle besledikleri hayvanların tüyleri (yün, keçi kılı, devetüyü vb.) idi. Göçebe yaşam tarzı olduğu için pamuk tarımı pek yapılmazdı. Çin ticaretinden elde edilen pamuktan az miktarda dokumada kullanılırdı. Anadolu Selçukluları döneminde ise dokuma ve ihraç amaçlı üretilen pamuk önemli tarım ürünlerinin başında gelirdi.³⁴⁷ Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi ata mirası olarak dokuma geleneği Anadolu Selçukluları zamanında Anadolu’da devam etmiş yünlü, pamuklu ve ipekli dokuma kaliteli halı üretimi yapılmıştı. Aksaray ve Erzurum atölyelerinde üretimi yapılan yünlü dokuma halılar ve kumaşlar tüccarlar aracılığı ile Rusya, Avrupa ve İslam coğrafyasını ihraç edilirdi.³⁴⁸

Uluslararası pazarlarda en çok aranan ve ihracatı yapılan halılardan birisi olan ve³⁴⁹“*kali*”³⁵⁰ denen halı türü Erzurum atölyelerinde dokunurdu.³⁵¹ Selçuklularda halı ticareti daha çok ön plana çıksa da Türklerde eski tarihlerden beri halıları farklı kullanım amaçlı yöntemleri de vardır. Bunların en başında yere serme ve duvarlara asma gelmektedir. Bu şekilde kullanım amacı yerden ve duvardan gelen soğuktan korunmaktır. Farklı bir kullanım şeklide hükümdarların resmi törenlerinde ve saraylarında süs ve ihtişamın sembolü olarakta kullanılmaktadır. Günümüzde devam etmekte olan resmi devlet törenlerinde, protokollerde ve kutsal mekânlarda yine halı maddi ve manevi güç olarak kullanılmaktadır.³⁵² Günümüzde Anadolu’da halı ve diğer düz dokumalarda Selçuklu, beylikler ve Osmanlı dönemi halı dokuma geleneği

³⁴⁶F. Salman, “Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı,” *Türkler*, C. 4, s. 357, 359.

³⁴⁷Bekir Deniz, “Orta Asya Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygıları,” *Türkler* C. 4, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 341.

³⁴⁸O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 360. , N. Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, s. 312, 313. ,F. Aksoy, “XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu’nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri,” s. 224. , İ. Kayaoğlu, *Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat*, s. 369.

³⁴⁹G. Solmaz, “Orta Çağda Erzurum Kalesi,” s.231.

³⁵⁰Belazuri, "Erzurum emiri olan kocası ölünce, onun yerine karısı emir oldu. Onun adı *Kali* idi. Bu kadın, Kalıkala şehrini yaptırdı ve bu şehre Kalıkale adını verdi. Bunun manası:Kali'nin ihsanı, hediyesi demektir. Bu kadın, şehrin kapılarından birisi üzerine resmini yaptırdı. Araplar bu kelimeyi Araplaştırarak Kalıkala demişlerdir." diyor (El-Belazuri, *Fütühu'l Buldan*, çev.Mustafa Fayda, Ankara1987, s,282).

³⁵¹G. Solmaz, “Orta Çağda Erzurum Kalesi,” s. 231. , F. Özen, , “İlhanlılar Devrinde Erzurum,” s. 272. ,Bekir Deniz, “Anadolu-Türk Halı Sanatının Kaynakları,”*Sanat Tarihi Dergisi*, C.14, S.1 (Nisan 2005), s.83.

³⁵²Bekir Deniz, “Orta Asya Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygıları,” *Türkler* C. 4, s. 343.

sürmektedir.³⁵³ Eski tarihlerden beri Türklerde bilinen dericilik zanaatı Anadolu'da Selçuklular döneminde devam etmiştir. Deriden kadınlar için yapılan çizmeler uzun ve kısa ebatlıdır. Bu çizmeler genellikle sarı ve kırmızı renkli olurdu. En fazla konar-göçer Türklerin kullandığı kışlık deri giysiler yapıldı. Türk sahtiyanları³⁵⁴ uluslararası ticaret pazarlarında meşhurdu. Avrupa, Mısır ve Suriyeli tüccarlar işlenmiş derilere daha fazla rağbet ederdi. Mor ve kırmızı renkte olan sahtiyanlar ticarete daha fazla ilgi görürdü. Selçuklulardan miras kalan dericilik geleneği Osmanlı devletinde aynen devam etmiştir.³⁵⁵ Tarih boyunca kendi silahlarını kendisi imal eden Türkler, bu geleneği Selçuklular ile aynen devam ettirmiştir. Değişen yüzyıllar ile birlikte birçok alanda değişim olduğu gibi silah ve savaş tekniklerinde değişiklikler yaşanmıştır.

Anadolu'da bunu Erzurum ve Antalya'da savaş için üretimi yapılan yanıcı madde olan neffatelerin, petrolü³⁵⁶ ile katranları kale kuşatmaları sırasında yangın çıkarmakta kullanılan Selçuklularda görmektediriz. Bu yanıcı maddelerin ihtiyaç fazlasının ihracatı yapılmakta idi.³⁵⁷ İhtiyaç duyulan bazı askeri malzeme Avrupa'dan ithal edilirdi. Bunların başında; miğfer, gümüşten yapılan Venedik tulgaları, fenerleri ve Frank kalkanları, zırhları Selçuklular tarafından ithal edilen başlıca silahlardır.³⁵⁸

2.2.3. Madencilik

Selçuklular zamanında Anadolu coğrafyasında, madencilik ve maden işleme zanaatkarlığı gelişmişti. Yer altından çıkarılan sert maden veya sıvılaşıma özelliği olan katı hammaddeler yağhanelerde işletilerek farklı amaçlar için kullanılırdı. Selçukluların savaşlarda düşmana karşı caydırıcı güç olarak kullandığı petrol ve katran ham maddesi Erzurum ilinden fazlaca çıkarılırdı.³⁵⁹

İspanyol elçisi olarak Timur ülkesine giden Clavijo, Erzurum'dan hareket ettiğini yol boyunca birkaç köyde kaldıktan sonra Nadjoy köyünde konakladığını sonra bu köyden

³⁵³ Bekir Deniz, "Orta Asya Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygıları," *Türkler* C. 4, s. 351.

³⁵⁴ Sahtiyan, mikroplara ve bozulmalara karşı önce işlenip sonrakullanılmak üzere cilalanan ve boyanan hazır hale getirilen deri çeşididir.

³⁵⁵ Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 7.

³⁵⁶ Neft, petrol veya yer yağı denir. Kendine has kokusu olan yer altından çıkan yanıcı minarel yağı.

³⁵⁷ M. Suat Bal, *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat(1220-1277)*, s. 52. , S.Uskun, *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu'da Ticaret ve TicaretYolları*, s. 53.

³⁵⁸ B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 51.

³⁵⁹ O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 362. , H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 66. , M. Suat. Bal, *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat (1220-1277)*, s. 50. , B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 74.

Aras Nehri kıyısı boyunca ilerlediğini yine başka bir köyde kaldığını burada dağın üzerinde kale olduğunu ve dağın taşın tuz kayaları ile kaplı olduğunu yakın köylerden gelenler yemek tuzu ihtiyacını buradan karşıladığını söyler. Buradan elde edilen tuzdan bölgenin tuz ihtiyacı karşılanırdı.³⁶⁰

Marko Polo XIII. yüzyılın ortalarında Moğol ülkesi Karakorum'a giderken yol üzerinde geçtiği Erzurum'dan bol miktarda gümüş çıkarıldığını kaydeder. Burada elde edilen gümüşten kuyumcular çeşitli takılar yapardı.³⁶¹ Doğu Anadolu bölgesinde cıva madeni de bulunmaktaydı.³⁶² Cıva madeni, insanoğlunun binlerce yıldır birçok alanda kullandığı gümüşü beyaz rengi olan bir madendir. Tıpta genellikle cüzzam hastalıkları ve diğer cilt hastalıklarında kullanılırdı. Cıva, ayrıca pas önleyici özelliği olduğu için boya sanayisinde ve temizleme ilacı olarak kuyumcular tarafından da kullanılırdı. Türkiye'den fazla bulunan madenlerden olan cıva; Ege, Orta ve Doğu Anadolu'da çıkarılarak ihracatı yapılırdı.³⁶³

2.2.4. Tarım

Erzurum'da ekili tarlaların ve sulak arazilerin bol olduğu bilinmektedir. Saltuk'ular zamanında bölge düz ovaları ve zengin meraları ile tarım ve hayvancılıkta belli bir seviyede gelişme göstermişti.³⁶⁴ Şehir, Selçuklular zamanında olduğu gibi İlhanlılar devrinde de tarımda üretime devam etmiştir. Burada iklime elverişli tahıl ürünleri olan arpa, buğday, çavdar en fazla yetiştirilirdi. Arpa atlar için yem olarak verilirdi. Yine arpadan taş değirmenlerde öğütülerek elde edilen undan küçükbaş hayvanları kurtlardan ve hırsızlardan korumasını sağlayan köpekler için yal³⁶⁵ ve ekmek yapılırdı.³⁶⁶ Burada iklim şartlarından dolayı yılda bir defaya mahsus ekilen tahıl ürünlerinin hasadı yapılırdı. Meyve sebze pek fazla yetişmezdi soğuğa dayanıklı olan bostan ürünleri yetiştirilirdi. Erzurum'da diğer şehirlere nazaran tarım ürünleri ihraç edilmezdi. Ancak şehir içi ticareti yapılarak halkın arzına sunulurdu. Erzurum'u tasvir eden İbn Batuta, geniş bir şehir olduğunu şehirden üç ırmak geçtiğini ve evlerin bağ-

³⁶⁰ Ruy Gonzales De Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, s. 88.

³⁶¹ F. Özen, , "İlhanlılar Devrinde Erzurum", s. 272

³⁶² M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 134.

³⁶³ Necla Aslan Sevin, *Antik Çağ ve Sonrasında Cıva-Zencefre Kullanımı ve Neikaia Kenti*, (Ed. Aynur Özfirat), Ege Yayınları, İstanbul 2014. s. 364, 365.

³⁶⁴ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 48,49.

³⁶⁵ Yal, (5-15 litre kaynamış suya katılan 3-5 kg arpa unu) günümüzde Anadolu'da hayvancılıkla uğraşan aileler tarafından hâlen yapılmaktadır.

³⁶⁶ F. Özen, , "İlhanlılar Devrinde Erzurum", s. 271, 272

bahçeler arasında bulunduğunu belirtir. Bostanların ve bağları sulama ihtiyacı şehirden geçen ırmaklardan yapılan sulama kanalları vasıtasıyla karşılanırdı. Bağ-bostan tarımı tamamen yerleşik düzene geçen halk tarafından yapılırdı.³⁶⁷

Evliya Çelebi'nin Erzurum'da yetiştirilen tarım ürünleri hakkında verdiği bilgilerde bostanları çok büyük olup, kavunu, karpuzu, lahana ve patlıcan çok fazla yetiştirirdi. Lakin burada sıcak iklim şartlarında yetişen kavun ve karpuzun yetiştiği de belirtilmiştir. Bu durumun hakikati dönemin şartları içinde farklı kaynaklarda tahlil edilerek incelenmesi gerekmektedir. Yılda bir defa tarım üretimi yapılan arazileri büyük olup, ürün fazlası halk pazarlarında satılırdı. Toprağı verimli buğdayı meşhur ve yiyecekleri çok güzeldi. Ekili tarlaları fazla ve bereketlidir. Sert ikliminden dolayı yetişmeyen meyve çeşitleri komşu şehirlerden ithal edilirdi.³⁶⁸

2.3.5. Hayvancılık

Türklerde zenginlik hayvan sayısı ile ölçülürdü. Koyun ve at en değer verilen hayvanların başında gelirdi. Koyunun yünü, derisi giyim kuşam için kullanılırdı. Besin değeri olarak et, süt, ürünleri en fazla koyundan sağlanırdı.³⁶⁹ İhtiyaç fazlası pazarlara satılmak için gönderilirdi. Erzurum bölgesi geniş meralara sahip olduğu için Selçuklularda hayvancılık bu bölgede çok gelişmişti. Koyun yetiştiriciliği bölgenin önemli geçim kaynaklarının başında gelirdi.³⁷⁰

Tüccarın biri 1226 yılında Erzurum'dan Tebriz'e giden kervanla birlikte yirmi bin koyun göndermişti. Ancak Moğol saldırıları sebebi ile doğu bölgesi göçebeler ile dolmuş ve asayiş bozulmuştu. Yolda bu kervan, Oğuzların Yıva boyuna mensup göçebeler tarafından basılarak tüm kervanla birlikte gönderilen koyun sürüsüne el konulmuştu.³⁷¹ El Ömerî, İran, Irak ve el-Cezire bölgesinin kesimlik hayvan ihtiyacı Anadolu'da hayvancılığın en fazla yapıldığı Saltuklu bölgesinden ihraç edildiğini belirtir. Erzurum geniş meraları nedeniyle günümüzde dahil olmak üzere her dönem hayvancılık yetiştirilmesi bakımından önemli hayvan üretim ve ticaret merkezi olan

³⁶⁷ Ebû Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, (1997), (Çev. A. Sait Aykut), 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s.287. , Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s. 162.

³⁶⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970),(Çev. Zuhuri Danışman), 3. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s. 211,212.

³⁶⁹ T. Baykara, "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi," *Türkler*, C.7, s. 358.

³⁷⁰ K. Çiçek, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi," *Türkler* C.5, s. 653, 654.

³⁷¹ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 49. , Y. Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 37. , Y.Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 29.

illerin başında gelmektedir.³⁷² Selçuklu Anadolu'sunda üretimi yapılan küçükbaş hayvanların, derisi ve yünü sanayilerde işlenip çeşitli halılar ve kilimler imal edilerek hem ülke içi hem de ülke dışına ihracatı gerçekleştirilerek Selçuklu ekonomisine önemli katkı sağlamaktaydı. Anadolu Selçuklularında önemli ticaret unsuru olan hayvancılık, tamamen yerleşik hayata geçmeyen konar-göçer Türklerin geçim kaynağıydı. En çok koyun ve keçi yetiştirilirdi.³⁷³ Selçuklularda, küçükbaş hayvan ve at yetiştiriciliğinden hariç kısmen inek, öküz, deve, katır da yetiştirilirdi. Bu hayvanların içinde en değerli olanı Türk atları idi. Bu atlar çok hızlı ve dayanıklı olduğu için Arap atlarından daha iyi fiyatlara satılırdı. Bin dinar fiyatlarına kadar satılan Türk atları, sultanlar ve beyler tarafından hediye olarak birbirlerine ve komşu hükümdarlara verilirdi.³⁷⁴

At'ın İslamiyet öncesi Türklerde eti yenildiği ve sütünden kımız yapıldığı bilinmektedir. İslamiyet'ten sonra Müslüman olan Türklerin at eti yemesi belli bir süre sonra ortadan kalmıştır. Atı yalnızca savaş ve yük aracı olarak kullanmışlardır. Anadolu'da Türklerin at eti yediğine pek rastlanmamıştır.³⁷⁵ Germiyan ve Kastamonu bölgesinde yetişen Anadolu Türk atları o dönem çok meşhurdur. İtalyan tüccarlar tarafından Avrupa'ya kadar ticareti yapılırdı.³⁷⁶

2.3. Malatya

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan şehir, konum itibarı ile harita üzerinden bakıldığında zaman Doğu Bölgesi'nin güneybatı kısmında yer almaktadır. Kendi ismiyle anılan geniş bir ova üzerine kurulan Malatya,³⁷⁷ önemli yolların birleştiği yerde kurulduğu için devamlı geçiş yolları olarak kullanılmış³⁷⁸ ve İlk Çağlardan günümüze kadar yerleşik olarak sosyal, kültürel ve ticari anlamda bölgede işlevselliğini devam ettirmiştir.³⁷⁹ Eski Malatya³⁸⁰ şimdiki kurulduğu yerden 4-5 kilometre uzağında kurulmuştur. Bölgede yapılan kazı çalışmaları sonucu ilk defa Aslan Tepe mevkinde

³⁷² O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 49, 50, M. Suat. Bal, *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat (1220-1277)*, s. 49.

³⁷³ S. Koca, *Türkiye Selçuklularının Da Ekonomik Politika*, s. 472, 473

³⁷⁴ S. Koca, *Türkiye Selçuklularının Da Ekonomik Politika*, s. 472.

³⁷⁵ T. Baykara, "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi," *Türkler*, C.7, s. 358, 359.

³⁷⁶ Şihabeddin B. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesaliku'l Ebsar*, s. 163., S. Koca, *Türkiye Selçuklularının Da Ekonomik Politika*, s. 472

³⁷⁷ Besim Darkot, "Malatya", *İA*, TCEB Lugatı, C.I, Baskı.5, MEB, İstanbul 1979, s.215.

³⁷⁸ Gökür Göğebakan, "Malatya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 468.

³⁷⁹ Tülay Metin, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk İskanına Dair Bir İnceleme: Malatya Örneği", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4, S.2, (Aralık 2013), s. 138.

³⁸⁰ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. 3, s. 143.

şehir belirtileri gösteren yerleşim yeri bulunmuştur. M.Ö 3500 lerden beri Malatya civarı, Aslan Tepe'nin kullanım sahasında idi. Bu tepedeki yerleşim alanını belirten Malatya isminin menşe-i en eski çivi yazılı tabletlerde “*Melita*,³⁸¹ *Malazia*, *Malita*, *Maldia*, *Maldiya*, *Maldija*” olarak belirtilmektedir. Bu isimler Hititçe “*bal*” manasında gelmektedir.³⁸²

Asur Kaynaklarında “*Milidia*, *Melidia*, *Meli-te-a*, *Milid*, *Meliddu*, *Melide*” Urartu kaynaklarında “*Melita*” olarak belirtilmiştir. Malatya ismi eski çağlardan beri değişime az uğrayarak günümüze gelmiştir.³⁸³ Doğu Roma dönemi ise Malatya'ya “*Melite*,” İslam fetihleri ile şehrin eski ismine yakın olan Malatiyye ve Malatya ismine dönüşmüştür.³⁸⁴ Malatya sırasıyla Akad, Hitit, Roma, Bizans, Arap ve Türk devletlerinin egemenliğinde kalmıştır. Şehir özellikle Arap ve Roma dönemlerinde büyük çekişmelere sahne olmuştur. Şehri asimile etmek için her iki tarafta farklı memleketlerden kendi insanlarını getirip buraya yerleştirmiştir.³⁸⁵ Abbasi Devleti ile Bizans çatışmaları sonucu Müslümanların eline geçen Malatya, Türkler tarafından fethedilmeden önce de Süryanilerin elinde idi.³⁸⁶

Malazgirt Muharebesi'nden sonra Anadolu'da kurulan Danişmend Devleti'nin beyi olan Ahmet Gazi tarafından ilk Haçlı seferinden sonra üç yaz üst üste kuşatılan Malatya, 1102 yılında fethedildi. Fethettiği yerleri bayındır hale getiren Danişmendliler, Orta Anadolu'nun Türkleşmesini ve İslamlaşmasını da sağlamıştır. Bölgede bilimsel çalışmaları başlatan beylik ilk medreseyi kurmuş (Tokat/Niksar Yağbasan Medresesi) ve bu medresede tıp eğitimide verilmiştir.

Bölgede ilk Türkçe eser yine Danişmendliler tarafından kaleme alındığı belirtilmektedir. Şehir Türklerin hoşgörü yönetimi idaresin de Müslüman Türkler ile gayrimüslimlerin beraber yaşadığı eğitim, ticaret ve kültür merkezi haline gelmişti.³⁸⁷

³⁸¹Göknur Akçadağ, “Malatya Şehri Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri”, *Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi*, S.9, (2016), s. 185.

³⁸²Göknur Göğebakan, “Malatya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.469.

³⁸³İnan Yüksel, *Tarih Öncesi Dönemde Malatya*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş 2018, s.7, 8.

³⁸⁴Göknur Göğebakan, “Malatya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 469.

³⁸⁵B. Demiral, H. Evin, “Malatya Büyükşehir Belediyesi: Arakentten Bütüncente Bir Dönüşüm Hikâyesi”, s. 80., T. Metin, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk İskanına Dair Bir İnceleme: Malatya Örneği”, s.141,142.

³⁸⁶Y. Bedirhan, “Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri”, s. 43.

³⁸⁷Sefer Solmaz, “Danişmendliler,” *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 728, 729.

Türklerin, Rum topraklarına girmesiyle birlikte bazı Anadolu şehirleri Türkler tarafından iskân edilmişti. Danişmendliler tarafından fethedilen Malatya³⁸⁸ ise Selçuklu sultanı I.KılıçAslan'ın doğuda genişleme siyaseti gütmesi sebebi (1092-1107) ile Danişmendlilerle arasında sorun olmaya başlamıştı.³⁸⁹

I. Kılıç Aslan'dan sonra yerine geçen oğlu Şahinşah ile diğer oğlu Sultan Mesut'un taht kavgası ve Bizans saldırıları sonucu, Selçuklu doğu politikası bir süre askıya alındı. Sultan Mesut'tan sonra oğlu II. Kılıç Aslantahta geçtikten sonra Anadolu siyasi birliğini sağlama ve doğu politikasına ağırlık verdi.³⁹⁰ Sultan II. Kılıç Aslan (1155-1192) 1178 yılında Malatya'yı kuşattı³⁹¹kuşatmaya fazla dayanamayan Danişmedliler, halkın açlık dolayısı ile kendilerine isyan edeceğini düşünerek şehri Selçuklulara teslim etti. Böylece II. Kılıç Aslan tarafından Danişmend beyliğine son verilerek Malatya Selçuklu hâkimiyetine girdi.³⁹²

2.3.1. Ticaret

Asya ve Avrupa'yı ticaret ve kültürel anlamda bir noktada birleştiren Anadolu şehirleri sürekli olarak eski tarihlerden beri farklı uygarlıkların uğrak yeri olmuştur. Malatya üzerinden geçen ulaşım yolları³⁹³şehri farklı coğrafyalara ulaştırmaktaydı. Anadolu'dan Mezopotamya üzeri devam eden yolun bir kolu Malatya'dan geçerci. Bu yol güzergâhı Akad Kralı Sargon döneminden beri aktif olarak kullanılmıştır. Şehirden geçen yol ticari ve askeri olarak önem arz etmekteydi.³⁹⁴

Akad Kralı Sargon'a (M.Ö. 2350-2150) bir tüccarın gelerek yardım istemesi üzerine M.Ö 1950-1750 yılları arasında Anadolu ve Mezopotamya arasında yapılan ticaretin bu devirlerde gerçekleştiğini gösterir. Eski Çağlardan beri önemli ticaret güzergâhlarından bir kısmının Malatya-Elazığ civarından geçmesi nedeniyle Asur

³⁸⁸Gregory Abü'l Farac, *Abü'l Farac Tarihi*, C.II,(1987), (Ömer Rıza Doğruel), 2. Baskı, T.T.K, Ankara 1987, s. 342.

³⁸⁹ Tülay Metin, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk İskanına Dair Bir İnceleme: Malatya Örneği", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4, S.2, (Aralık 2013), s. 142.

³⁹⁰Sefer Solmaz, "Danişmendliler," *Türkler*, C.6, s.744.

³⁹¹ O.Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 62.

³⁹² Gregory Abü'l Farac, *Abü'l Farac Tarihi*, C.II, s. 424., İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye* (Selçuk Name) I, s. 60, 61. , Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No.56, EÜ Basımevi, İzmir 1990, s. 43.

³⁹³Ömer Tokuş, "Fethinden Danişmendlilere Kadar Malatya", *Uluslararası Selçuklu Dönemide Maraş Sempozyumu*, (Ed. C. Kabakcı, İ.Gökhan, N.Ağırnaslı,E.Karakay),C.II, Kahramanmaraş 2016, s.137.

³⁹⁴Berkan Demiral, Hakan Evin, "Malatya Büyükşehir Belediyesi: Arakentten Bütüncente Bir Dönüşüm Hikâyesi", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.5, (Ekim 2014), s.79.

Ticaret Kolonileri döneminde bu bölgenin ticari açıdan önemli rolü olduğunu göstermektedir.³⁹⁵ Malatya, eskiden beri kısmen ticaret merkezi olarak kullanılsa da daha çok askeri üs olarak tercih edilirdi. Bizans ve Selçuklular devrinden itibaren ise şehir, her zaman ticaret merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Malatya'nın ticari özelliği Selçuklularda olduğu gibi daha sonraki halefi devletlerde aynen devam etmiştir.³⁹⁶ Malatya'da daha öncesinde Arap-Bizans savaşı ve Türklerin bölgeye gelmesi ile yaşanan savaşlar yüzünden azalan nüfusu Selçuklular zamanında gelişen hoşgörü siyaseti, ekonomi ve ticari faaliyetlerinden dolayı yerlerinden göç eden halk yeniden evlerine geri dönmüş ve şehrin nüfusu artmaya başlamıştı.³⁹⁷

Roma ve Arap devletleri tarafından ağırlıklı askeri üs olarak kullanılan Malatya, bu dönemlerde ticaret kervanlarının geçiş yolu olarak kullanılırdı. Danışmendliler ve Selçuklular zamanında ticarete verilen önemle birlikte ekonomik olarak refah seviyesi yükselen Malatya önemli bilim insanlarını ağırlamış Arap ve İranlı birçok bilim insanı buraya yerleşmişti. Selçuklular zamanında bölgede siyasi ve ekonomik istikrar sağlanarak şehirde ticari hayat canlanmaya başlamıştı.³⁹⁸

Malatya'dan yola çıkan ticaret kervanı Erzurum üzeri Kafkaslar, Rus ve Deşti Kıpçak coğrafyasına kadar giderdi. Başka bir yolda yine Malatya, Harput, Diyarbakır³⁹⁹ üzeri Mezopotamya, el-Cezireve Bağdat'a kadar ulaşırdı. İstikameti belirtilen bu ticaret yollarının geçtiği kavşak noktasında kurulan şehir,⁴⁰⁰ Mezopotamya ve Suriye'den Anadolu'ya gelen ticaret kervanları ile Karadeniz ve Akdeniz limanları üzerinden kuzeye ve güneye gitmek isteyen tüccarların⁴⁰¹ devamlı uğrak yeri olması nedeniyle bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmişti.⁴⁰² Bağdat, Şam, el-Cezire, Mısır ve Türk tüccarlar, İslam coğrafyasından hareket ederek Halep üzeri Anadolu'ya ulaşırdı. Kuzey ülkelerine gitmek isteyenler Malatya'dan geçtikten sonra

³⁹⁵ İnan Yüksel, *Tarih Öncesi Dönemde Malatya*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), s.24

³⁹⁶ F.Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, C.2. s.32. Gökür Akçadağ, "Malatya Şehri Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri", s. 202.

³⁹⁷ T. Metin, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk İskanına Dair Bir İnceleme: Malatya Örneği", s. 43.

³⁹⁸ Gökür Akçadağ, "Malatya Şehri Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri", s. 193.

³⁹⁹ F.Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, C.2. s. 31,32.

⁴⁰⁰ Berkan Demiral, Hakan Evin, "Malatya Büyükşehir Belediyesi: Arakentten Bütünkente Bir Dönüşüm Hikayesi", s.79.

⁴⁰¹ Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye," *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar/Belgeler*, s. 92, 93.

⁴⁰² Y. Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s.43., B. Demiral, H. Evin, "Malatya Büyükşehir Belediyesi: Arakentten Bütünkente Bir Dönüşüm Hikâyesi", s. 79.

Sivas üzeri Karadeniz limanlarından Kırım, Deşti-Kıpçak, Rusya, Bulgaristan gibi ülkelere keten,⁴⁰³ şeker, baharat, ipekli-pamuklu dokuma kumaş çeşitleri ve kıyafetler ihraç ederlerdi. Bu tüccarların bir kısmı transit giderdi. Bir kısmı Karadeniz’e açılmadan önce getirdikleri malları Anadolu şehirlerinde ticaretini yapardı. Anadolu’da ticaret yapan tüccarlar, Anadolu ticaret şehirlerinden halı, kilim, buğday, bakliyat, bakırdan yapılan ev eşyası aldıktan sonra kendi ülkelerine veya farklı ülkelere yine ticaret yapmak için giderlerdi.⁴⁰⁴

Aynı şekilde Karadeniz’in kuzeyinden Bulgar, Rus, Kırım, Kıpçak, Yahudi, Venedikli ve diğer kuzeyli tüccarlar, Şam, el-Cezire, Mezopotamya, Anadolu ve Akdeniz ülkelerine çeşitli hayvan kürkleri, köle, balmumu, Bulgar buğdayı, balık, balık yağı ürünü olan tutkal, misk,⁴⁰⁵ amber taşı, at derisi ve gıda ürünleri olarak fındık, küçükbaş ve büyükbaş hayvan ithal ederdi. Karadeniz limanlarına gelen bu tüccarlar, buradan Anadolu’nun farklı şehirlerine dağılırdı. Suriye ve Irak içlerine kadar gidecek olan tüccarlar ise Malatya’da toplanırdı.⁴⁰⁶ Malatya’dan el-Cezire şehirlerine geçip ticaret yapmak isteyen veya daha ileri gitmek isteyen ticaret kervanı,⁴⁰⁷ Malatya, Harput, Mezopotamya üzeri devam ederdi.⁴⁰⁸

Anadolu Selçuklularının liman şehirlerini fethetmesiyle birlikte deniz ticareti yapılmaya başlanması ve Doğu Anadolu bölgesinin uluslararası kara ve deniz ticaret yollarının geçiş bölgesi olması nedeniyle ekonomik olarak önemli bir yere sahip olan Doğu bölgesine Alâeddin Keykubad’ın ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için yaptığı askeri seferlerin ekonomik amaç güttüğü de görülmektedir.⁴⁰⁹ Doğu bölgesinin ticaret merkezlerinden olan Malatya’dan en fazla kuzey-güney yönlü ticaret kervanlarının geçmesi sebebi ile çok sayıda Arap ve Karadeniz’in kuzeyinden gelen

⁴⁰³ Keten, keten bitkisinin özellikle sap kısmı işlenerek elde edilen elyafı kumaş çeşididir. Düz ve tüysüz olarak üretilen keten kumaşı pamuktan üretilen kumaştan daha dayanıklı ve özelliği gereği hava aldığı için yaz mevsimlerinde tercih edilen kumaş türlerindendir.

⁴⁰⁴ Y.Bedirhan, “Selçuklu Türkiye’inde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri”, s. 19.

⁴⁰⁵ Misk, Asya Kıtası’nda yaşayan bir tür erkek ceylanların karın derisi altındaki bezden elde edilen ve güzel kokular yapımında kullanılan bir maddedir.

⁴⁰⁶ Y.Bedirhan, “Selçuklu Türkiye’inde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri”, s.19.

⁴⁰⁷ B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 51. (Misk, Asya kıtasında erkek ceylanların ve keçilerin salgi bezlerinden elde edilen kokudur.)

⁴⁰⁸ Orhan Cezmi Tuncer, “Diyarbir Mardin ve Diyarbakır Urfâ Kervan Yolu,” s. 116.

⁴⁰⁹ RefikTuran, “Alaaddin Keykubad’ın Doğu Anadolu Siyaseti”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.3, (Haziran 1988), s. 84.

tüccarlara ev sahipliği yapması şehri ekonomik olarak kalkındırmıştı.⁴¹⁰Batıdan Akdeniz üzeri gelen Yahudi, Pisa ve Frenk tüccarlar; gümüşten yapılmış ayna, tarak, çeşitli takılar, süs eşyaları, kalay, kurşun, demir ve çok sayıda ticaret mallarını Akdeniz limanlarından Anadolu'ya ticaretini yapmak için getirirlerdi.⁴¹¹

Bu dönemlerde Akdeniz'den gelen malın Anadolu içlerine ve İstanbul'a kadar ulaşabilen doğal yollardan biriside Antalya Limanı'ydı. Bu yoldaha önce Bizans döneminde buğday ambarı olan eyaleti Mısır'dan başkente ulaşan en kısa yoldu. İbn Havkal, Antalya'dan İstanbul'a deniz yolu ile 15 gün iken, kara yolu ile 8 gün olduğunu belirtir. Antalya Limanı'nın ticari olarak kullanılan bu eski özelliği yol güzergâhı değiştirilmeden Selçuklu ve Osmanlı döneminde devam etmiştir. Evliya Çelebi, bu limanı "*İskele-i Mısır*" olarak adlandırmıştır.⁴¹²

Akdeniz üzeri gelen tüccar kabileleri Antalya'dan Anadolu içlerine girdikten sonra, güneydoğu ve İpek Yolu üzeri gidenler Karadeniz üzeri gelen kuzeyli tüccarlar gibi Malatya'da toplanarak⁴¹³ hem ihtiyaçlarını gideriyor hem de şehir çarşı pazarlarında ve Yabanlu Pazarı'nda getirdikleri malların ticaretini yapıyorlardı.⁴¹⁴Buradan sadece güneye gitmek isteyen değil de farklı yönlere gitmek isteyen tüccarlarda bulunurdu. Misal, doğu istikameti gitmek isteyen tüccar kafilesi Malatya'dan yola çıkarak Bitlis üzeri İran ve Kafkaslar istikameti devam ederdi.⁴¹⁵

Malatya'dan farklı devletlere giden tüccarlar yol üzerinde uğradıkları şehirlerde kervansaray ve hanlarda konaklayarak Anadolu'nun farklı şehirlerine ticaret mallarını ulaştırıyorlardı. Malatya'ya gelen⁴¹⁶tüccarlar buradan aldıkları pamuklu kumaş ve

⁴¹⁰ R.Turan, "Alaaddin Keykubad'ın Doğu Anadolu Siyaseti", s. 84. , İ. Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", s. 364.

⁴¹¹ Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 623, 624.

⁴¹² T. Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 109.

⁴¹³ Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu," *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C.0, S.7, (2010), s.114, 116.

⁴¹⁴ Stefanos Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye," *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar/Belgeler*, s. 91, 92,93.

⁴¹⁵ Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları," s. 623, 624. , Y.Bedirhan, "Selçuklu Türkiye'si'nde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri", s.19.

⁴¹⁶ Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu," s. 116.

kırmızı renkli olan ipekli dokuma halıların en büyük ihracatçılarıydı.⁴¹⁷ Anadolu'ya gelen milliyeti farklı tüccarlar Bizans ticaret şehirlerine de ticaret yapmak için giderlerdi.⁴¹⁸ Karşılıklı olarak devam eden kuzey-güney ticaretinden faydalanan Anadolu coğrafyası, hem ticaret üssü olarak kendini değerli kılıyor hem de ihtiyaçları doğrultusunda talep edilen mallar, Rus, Arap, Kafkas, Avrupalı ve Akdenizli tüccarlar tarafından farklı ülkelerden Selçuklu ülkesine ithal ediliyordu. Kuzey yönlü ticaretle karşılıklı ticari bağı olan Bağdat Abbasilerden beri güneyin önemli ticaret merkezlerinden birisi idi. Buradan yola çıkan ticaret kervanı baharat, hurma, ipekli dokuma halı ile transit olarak Musul ve güneydoğudan geçerek Malatya'da mola verdikten sonra Sivas'tan farklı yollara ayrılarak Karadeniz limanlarına, Konya ve İstanbul'a ulaşırdı.

Ayrıca bu güzergâhtan gelen Bağdatlı zengin tüccarlar Yabanlu Pazarı ve Sivas'ta ticari faaliyetlerde bulunurdu. Bu pazarlarda Anadolu'nun uluslararası ticarete en değerlisi olan ve büyük ticari getiri sağlayan halı dokumalarını Bağdatlı tüccarlar kendi ülkelerine ihraç ederlerdi.⁴¹⁹ Malatya'dan⁴²⁰ Selçuklular zamanında dünyanın en büyük ticaret yolu olan İpek Yolu geçerek Akdeniz'e ulaşırdı. Bu yolun Anadolu'da en son ulaştığı yer ise günümüzde Denizli il sınırları içinde bulunan Akhan Mahallesi ve Menderes Nehri ile Ege Denizi limanlarına ulaştırırdı. Malatya'dan geçen İpek ticaret yolu nedeniyle ithal edilen ipeklerden çok sayıda halı ve ipekli kumaşlar dokunurdu. Bu dokumaların ticaretinden şehir ekonomisine büyük katkı sağlamaktaydı. Uluslararası pazarlarda yoğun ilgi gören Malatya ipekli dokumaları çok meşhurdur.⁴²¹

Venedikli tüccar ve elçi olan Josaphat Barbaro, Erzincan'dan yola koyulduğu zaman, dağlık taşlık yerlerden geçtiğini, Mısır hükümdarının (Memlükler) topraklarının sınırında olan Malatya adında çok güzel bir şehre vardığını burada gümrük

⁴¹⁷ O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 360. ,Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları," s. 624, 625. ,Y.Bedirhan, "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri", s.18.

⁴¹⁸ ZeynepGüngörmez, "Orta Çağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler," s. 90., Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları," s. 623, 624.

⁴¹⁹ Y. Bedirhan, "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri,"s.18. , F.Aksoy, "XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri," s. 217.

⁴²⁰ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. 3, s. 143.

⁴²¹ G.Günel, , "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", s .135.

memurlarının kervanlardan vergi almak için beklediğini belirtir.⁴²² İbnü'l-Esir, Malatya XII.yüzyıl sonlarında Anadolu Selçuklularının gelişmiş en büyük şehirlerinden birisi olduğunu söyler. XIV. yüzyıl sonlarına doğru Mısır, Suriye ve Iraklı tüccarlar ticaret yapmak için köle, cam, avize, şeker kamışı çeşitli el dokumaları ile Malatya'ya gelirlerdi.⁴²³

Şeker, zenginler arasında rağbet gören ürünlerdendi. Halk ise meyve ve üzüm çeşitlerinden şeker ihtiyacını karşılardı. Anadolu'ya ithal edilen şeker işlenerek, “*akide, badem ve pamuk şekeri*” adları ile bilinirdi. Malatya'ya gelen tüccarlar buradan dünyaca meşhur dokumalardan hariç bol miktarda meyve sebze ihraç ederdi.⁴²⁴ Selçuklular zamanında rağbet gören Malatya dokumaları kadar kuru meyve ticareti de fazlaca yapılıyordu.⁴²⁵

Selçuklular döneminde şehirde gelişen tekstil üretimi Osmanlılar zamanında devam ettirmiştir. Kırmızı iplik olarak pamuk imalatı yapılmış ve meşhur olan beyaz çarşafı ile ihracatı İslam ülkelerine yapılmıştır.⁴²⁶ Malatya'da meşhur Mamur Sultanı Çarşı'sı bulunurdu. Bu çarşıda kıymetli eşyalar alınıp satılırdı.⁴²⁷ Beylikler ve Selçuklulardan miras kalan çarşı-pazar geleneği aynen devam ederek şehir merkezinde çok sayıda bulunan çarşılardan hariç şehir kenarında çeşitli pazarlar kurulmuştu. İplik Pazarı, Tahtacılar Çarşı'sı, Manifaturacılar Çarşısı, boyahaneler, kırıshaneler ve hanlar kenar mahallelerde bulunurdu.⁴²⁸

Selçuklular zamanında Malatya'da yukarıda adı geçen ticaret yolları üzerinde hem ticareti canlı tutmak hem de ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamak için yapılan kervansaraylar ve hanlar bulunurdu. Bu hanlar; Sivas-Malatya yolu üzeri Taşhan,⁴²⁹ 13. yüzyılda yapılmış olan Kayseri-Malatya yolu üzeri Karatay Kervansarayı ve bu kervansaray yakınlarında on beş dükkân ile kira getiren evler bulunması Malatya'nın

⁴²² Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, s.102, 103.

⁴²³ Ahmet Nurullah Özdağ, *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 286.

⁴²⁴ Y.Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, s. 624.

⁴²⁵ O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 360. , Y. Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 33.

⁴²⁶ G. Akçadağ, *Malatya Şehir Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri*, s. 202

⁴²⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970),(Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s. 102.

⁴²⁸ G. Akçadağ, *Malatya Şehir Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri*, s. 201.

⁴²⁹ G.Günel, , “Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler”, s. 142.

ticari canlılığını göstermektedir.⁴³⁰ Ağaç Hanı, Malatya- Elbistan arası, Alaya yazı Hanı, Malatya Tepe Han civarı, Çat Hanı Malatya Tepe Han civarı, Diyarbakır-Malatya yolu üstü Gölbaşı Hanı, Malatya Hekim Hanı, Hekimhan'dadır. Diyarbakır-Malatya yolu üzeri Kömür Hanı⁴³¹ ve Orta Hanı, Eski Malatya ve Sivas yolları üzerinde Selçuk Hanı ve yeni hanlar bulunmaktadır.⁴³² Selçuklular da kervansaraylar ticaret ile ön plana çıksada yapılan kervansaraylar askeri amaçlı olarak da kullanılabiliyordu.

Yabancı tüccarları ülkeye çekmek için Selçukluların yaptığı önemli yatırımlardan birisi de köprülerdir. Malatya yolu üzerinde kurulan köprüler, öncelikle yolları kısaltmak ve kervanların nehirlerden, derelerden kolaylıkla geçmesini sağlamaktı. Malatya-Sivas yolu üzerinde bulunan Kesik Köprü Tohma Çayı üzerinde ve Malatya-Bağdat yolu güzergâhında olan Kömür Han Köprüsü Fırat Nehri üzerinde yapılmıştır.⁴³³

2.3.2. Sanayi

Türklerin ata yurtları olan Orta Asya'da halı dokuma geleneğine dayanan çeşitli desen örnekleri ve zengin kültürleri vardı. Bu zenginliği kendileri ile gittikleri yerlere de götürmüşlerdi. Türkler Anadolu'ya yerleşmeye başlaması ile dokuma geleneği Ermeni ve Rum dokuma geleneği ile sentezlenerek Selçuklu, Beylikler ve Osmanlılar zamanında gelişerek devam etmiştir. Anadolu Selçukluları zamanında Malatya, Aksaray, Konya, Kayseri ve Ankara gibi şehirlerde⁴³⁴ dokunan yünlü kumaşlar, halılar, kilimler çok değerli olup uluslararası ticarete ün yapmıştı.⁴³⁵

Anadolu Selçukluları dokuma ürünlerinde hem sanatsal yönünü ön plana çıkararak göze hitap etmek hem de maddi olarak daha değerli kılmak için altın, gümüş ve ipek teller kullanmışlardı. Anadolu'da bulunan seyyahlarında dikkatini çeken bu tip

⁴³⁰ E. Naza. Dönmez, "Anadolu Selçuklu Ticaret Yollarının Tanıkları: Kervansaraylar ve Köprüler (Harita Üzerinde Bir Deneme)", *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri*, s. 128.

⁴³¹ Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu," s. 114,116.

⁴³² M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 33,34,36,39,40,44,48.

⁴³³ A. Eşikurt, "Orta Çağ Anadolu Ticaret Yolları", s. 28.

⁴³⁴ Deniz Akpınar, Nurettin Birol, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Sivas Vilayeti'nde Dokuma Sektörü ve Gelişimi", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.16,S.2, (2015), s. 218,219.

⁴³⁵ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 360. , Berrin Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon 2004, s. 49. , Yakup Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi),Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1993, s. 34.

dokuma kumaşlardan bahseden İbni Bibi, Alâeddin Keykubad'ın altın telle işlenmiş giysiler içinde ipekten yapılmış siyah bir yatakta yattığını aktarır.⁴³⁶ Selçuklu Türkiye'sinde Malatya, Anadolu'nun sayılı ticaret ve sanayi şehirlerinin başında gelmekte idi. 12,000 adet dokuma tezgâhı kurulmuştu.⁴³⁷ Türk geleneği olan yünlü dokuma işi Orta Asya'da Türkler arasında milattan önce ve sonraki dönemlerde yoğun olarak devam etmekteydi. Türk milleti arasında halı ve birçok dokumaların ayrı bir önemi vardı. Halı o dönemlerde soyluluğun ve zenginliğin bir sembolü sayılırdı. Halı geleneği eski Türklerde ihtiyaçlar doğrultusunda sürekliliği nasıl devam edildiyse Selçuklulardan sonra Anadolu'da Osmanlılar tarafından devam ettirilmiştir.⁴³⁸

Anadolu'da dokunan ve ticareti yapılan yünlü dokuma halılar, Bağdatlı zengin tacirler tarafından ilgi gören dokuma ürünlerinin başında gelmekteydi.⁴³⁹ Fransa'da "Lyon Musee Historique des Tissus'da" bulunan, üzerinde aslan deseni⁴⁴⁰ olan ve Alâeddin Keykubad'a ait olduğu üzerinde yazılan yazılardan anlaşılan altın işlemeli ipek halı Sivas'tan satılmıştır.⁴⁴¹

Türkler Anadolu'ya kendileri ile beraber kültürlerini de yerleştirmeyi başarmıştı. Özellikle Orta Asya Türk devletlerinde ileri düzeyde olan halı dokumacılığı, Selçuklular ile Anadolu'ya kök salmıştı. Malatya ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde dokunan halılar,⁴⁴² kilimler, kumaşlar Türk, İran, Venedik, Avrupa ve Müslüman tüccarlar tarafından ticareti yapılarak birçok ülkeye ihraç edilirdi. Malatya'da dokuma sektörünün ve ticaretinin ne derecede geliştiğini Memluk askerlerinin şehre girmesi sonucu çok sayıda dokuma ürünlerinden olan kumaş, kilim, halı ve değerli eşyaları yağmalaması

⁴³⁶ Fikri Salman, "Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı," *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 363, 364.

⁴³⁷ S. Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar," *Türkler*, C.7, s.525.

Y.Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 43. , S. Koca, Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", s. 473. , H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 59. , Y.Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s.33.

⁴³⁸ Hamza Gündoğdu, "Tarihi Türk Halıcılığı," *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.307.

⁴³⁹ Claude Cehan, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (2000), (Çev. Erol Üyepazarcı), 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 122.

⁴⁴⁰ F. Salman, "Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı," *Türkler*, C. 4, s. 363.

⁴⁴¹ O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s.129; B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 49, 50, H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 70. Y. Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 34

⁴⁴² S. Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar," *Türkler*, C.7, s.525., F. Salman, "Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı," *Türkler*, C. 4, s. 463.

sonucu ortaya çıkan çok sayıdaki dokumalardan anlaşılmaktadır.⁴⁴³ Türkiye’de XIII. yüzyılda halı dokumacılığının yaygınlaştığı ve uluslararası pazarlarda ticaretinin yapıldığı o dönemlerde Anadolu’dan geçen seyyahlarında dikkatini çekmişti. Anadolu üzeri Çin’e kadar seyahat eden Marko Polo eserinde Konya, Kırşehir ve Aksaray’ı kastederek Türkiye’de dünyanın en kaliteli ve görkemli halılarının dokunduğunu belirtmektedir. İbn Batuta, Aksaray’da koyunyününden elde edilen halıların el-Cezire, Mısır ve Çin’e kadar ihraç edildiğini söyler.⁴⁴⁴

Selçuklu Türkiye’sin deyetştirilen küçükbaş hayvan yününden ve tarımı yapılan pamuk ile İran’dan ve Çin’den ithalatı yapılan ipek, Anadolu şehirlerinde başta Malatya, Aksaray olmak üzere dokuma sanayisinde çığır açmıştı. Dokumalara olan talep üzerine Malatya şehrinin halı, kilim üretim kapasitesi artarak devam etmiş ve çok sayıda insan dokuma sanayisinde iş imkânı bulmuştu.⁴⁴⁵

Anadolu’da devlet kuran Danışmentliler döneminde şehir, ticaret ve dokuma sektörüne bağlı olarak iktisadi yöndenönemli ölçüde gelişme göstermişti. Bu gelişmelere bağlı olarak Danışment beyleri; Aynüddeve, Nasıreddin Muhammed, Fahreddin Kasım ve Yağıbasan Malatya’da kendi adlarına sikke kestirmişlerdi. Şehrin el değiştirmesiyle aynı şekilde Selçuklu hükümdarlarından I. İzzeddin Keykavus, I.Keyhüsrev, I.Alâeddin Keykubad ve IV. Kılıç Arslan adına Malatya darphanesinde altın ve gümüş sikkeler bastırılmıştır.

Özellikle altın ve gümüş para bastırılması şehrin, Selçuklular zamanında ticaret ve ekonomik olarakaltın çağını yaşadığını ortaya koymaktadır. Selçuklu ve Danışmentli sikkelerin örnekleri günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁴⁴⁶ Malatya’daboyahane, kırıřhane⁴⁴⁷ ve güherçile gibi sanayi kolları da mevcuttu.⁴⁴⁸ Güherçile, Çin ve Hindistan’da göçebe

⁴⁴³F. Salman, “Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı,” *Türkler*, C. 4, s. 463., Y. Bedirhan, Emre Erdem, “Alaaddin Keykubad Devrinde Türkiye Selçuklu Devletinin İtalyan Şehir Devletleri ve Diğer Latin Toplulukları İle Olan Siyasi, İktisadi Ve Ekonomik İlişkileri”, s. 998

⁴⁴⁴Hamza Gündoğdu, “Tarihi Türk Halıcılığı,” *Türkler*, C.8, s.309

⁴⁴⁵ Y. Bedirhan, Emre Erdem, “Alaaddin Keykubad Devrinde Türkiye Selçuklu Devletinin İtalyan Şehir Devletleri ve Diğer Latin Toplulukları İle Olan Siyasi, İktisadi Ve Ekonomik İlişkileri”, s. 998.

⁴⁴⁶Betül Teoman, “Malatya’da Basılmış Danışmentli ve Anadolu Selçuklu Sikkeleri,” *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.1, (2016), s. 50, 54,55, 56, 58.

⁴⁴⁷Kırıřhane, hayvanların bağırsaklarından ve hayvan kaslarını birbirine bağlayan çok güçlü beyazımsı olan sinirlerden ok yayı ve bazı müzik aletlerinin ince tellerinin üretildiğı yer.

⁴⁴⁸S. Koca, “Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar,” *Türkler*, C.7, s.525. ,

yaşamı sürdüren insanlar tarafından potasyum ve kalsiyum bakımından zengin olan toprakların üzerinde yakılan ateş sonucu ortaya çıkmıştır. Bu madde yanarken insanı etkileyen güzel ses çıkardığı için keyf aracı haline gelmiş daha sonra Çin’de dini törenlerde havai fişek olarakta kullanılmıştır. Güherçile hakkında kimyasal bilgiler elde edildikçe barut ve ateşli silahlarda kullanılmaya başlanmıştır. Güherçile, potasyum nitrat (KNO₃), sodyum nitrat (NaNO₃) ve kalsiyum nitrat (Ca [NO₃]₂) maddelerinin genel adıdır.Günümüzde tarımda verimi artırmak için tarlalarda ve bahçelerde gübre olarak kullanılır.⁴⁴⁹

2.3.3. Tarım

Selçuklular zamanında ticaret ve tarım merkezi haline gelen Malatya, iklimi ve elverişli arazisi, bol miktarda yetiştirilen çeşitli tarım ürünleri ile bölgenin en büyük tarım ve ticaret şehirlerinden birisi olmuştur. En çok yetiştirilen tarım ürünlerinin başında buğday gelmektedir. Arpa ve pembe⁴⁵⁰ yetiştiriciliği de yapılmaktadır. Malatya’da tekstil endüstrisinde kullanması için pembe yaygın olarak yetiştirilirdi. Beyaz pembe (pamuk) ipliği ve bezi pazarlarda en çok talep gören ürünlerin başında gelirdi. Şehir nüfusunun çoğu tarım ve bağ bahçelikle uğraşırdı. Şehirde çok sayıda bağ,bostan bulunurdu.⁴⁵¹

İstahri, X. Yüzyılda Malatya, topraklarında hem soğuk hem de sıcakbölge tarım ürünlerinin yetiştigini aktarır. Şehirde üzüm bağları, badem ve ceviz ağaçları bulunurdu.⁴⁵² Belirtilen meyve ağaç çeşitleri ilk Müslüman Türk devletleri tarafından bilinen ve üretimi yapılan ürünlerdi. Burada bol meyve, mısır ve hububat yetiştirilirdi.⁴⁵³ Malatya’nın, dört bir taraftan Anadolu topraklarına giren ticaret yollarının üzerinde bulunması tarım ürünlerinin ihracatını kolaylaştırmıştı. Şehirde yetişen tarım ürünleri, iç pazar ihtiyacı karşılandıktan sonra komşu ülkelere ihraç

G. Akçadağ, “Malatya Şehir Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri”, s. 202, 203. (Boyahane, boya üretimi yapılan ve boyama işlemi gerçekleştirilen yer.)

⁴⁴⁹Yunus İnce, “Kârhânenen Baruthâneye Karaman Eyaleti’nde Barut Üretimi (18-19 Yüzyıllarda), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.13, S.1, (Aralık-2011), s.11,12.

⁴⁵⁰Pembe, pamuğun diğer adıdır. Anadolu’nun farklı yerlerinde (Ege, Malatye, Bitlis)pamık, Pambuk ve Pembe diye adlandırılır.

⁴⁵¹ Mehmet Kaya, İbrahim Öztürk, “ Evliya Çelebinin Gözlemlerinde İpek Yolu Güzergâhındaki Anadolu Şehirleri”, *I.Uluslararası İpek Yolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ed. Hakan Yalap), Nevşehir 2017, s. 406.

⁴⁵² İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (2014),(Çev. Ramazan Şeşen), (Ed. Nihal Metin), Yeditepe Yayınevi, 2.Baskı İstanbul 2017, S. 178. , Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s.165.

⁴⁵³K. Çiçek, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi,” *Türkler* C.5, s. 654.

olunurdu.⁴⁵⁴ Anadolu Selçuklu sultanları tarım ürünlerini artırmayı ve artan ürünlerin pazarlarda ticaretinin yapılmasını ticari politika olarak benimsemişlerdi. Bu tip tarım politikasını Büyük Selçuklu Devleti'nde de görmekteyiz. Türkiye Selçuklularının tarım politikası, atalarının mirasçısı olarak devam etmiştir. Ancak yerli Rum ve Ermeni hakkında tarım tecrübesi katkıları Anadolu Selçuklularında etkili olmuştur.⁴⁵⁵

Farklı memleketlerden gelip Malatya üzeri Halep'e doğru giden ticaret kervanlarının içinde Malatya'dan yüklenen meyve-sebze, pamuk, üzüm, kayısı ve farklı kuruyemiş çeşitlerinin olduğu bilinmektedir. Malatya tarım ve dokuma sanayi şehri olduğu için bu doğrultuda ihracatı gerçekleştirilirdi.⁴⁵⁶ Anadolu'da tarım ürünlerinden büyük oranda gelir elde etmeyi amaçlayan İlhanlı veziri Reşideddin (1248-1318), Bağ-bahçe, tarla ve bostanları sulamak için Malatya' da su kanalları açtırmıştı.⁴⁵⁷

Malatya'nın bol akarsuları olduğu için meyve bahçeleri ve su ihtiyacı olan diğer tarım ürünleri rahatlıkla sulanırdı. Bu sayede yetişen meyve çeşitleri çok fazla olduğu için elde⁴⁵⁸ edilen tarım ürünleri fazlalığı özellikle el-Cezire bölgesine ihraç edilirdi. Malatya dağlık bir yer olduğundan dağlarında armut ve başka meyve ağaçlarının olduğu ve bu ağaçların kimseye ait olmadığı herkesin bu ağaçlardaki meyvelerden serbestçe yediği belirtilmektedir.⁴⁵⁹

Evliya Çelebi, Malatya'da yetişen tarım ürünlerinden yedi türlü taneli buğday benzeri Havran'da⁴⁶⁰ yetiştirirdi. Meşe ve pelit⁴⁶¹ ağaçları yapraklarında gerengu denilen kudret helvası bulunurdu. Pazı, ıspanak ve lahana yetiştirirdi. Yedi çeşit kayısı ve ayvası, seksen çeşit sulu armut, yirmi türlü elma, üzüm ve kirazı meşhur ve boldur. Dünya da eşi bulunmayan beyaz balı olur ve İstanbul'a ihracatı gerçekleştirilirdi. Yedi türlü olan

⁴⁵⁴ Y. Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 43. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s.106.

⁴⁵⁵ K. Çiçek, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi," *Türkler* C.5, s. 654.

⁴⁵⁶ G. Akçadağ, "Malatya Şehir Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri", s. 202.

⁴⁵⁷ M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 60.

⁴⁵⁸ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. 3, s.144.

⁴⁵⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s.178. , Claude Cehan, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.119., Murat Zengin, "Memlük Türk Sultanlığı'nın Anadolu Hakimiyeti Mücadelesi: Malatya'nın Zaptı (28 Nisan 1315)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.33, S.55, (Mayıs 2014), s.105.

⁴⁶⁰ Havran, Günümüz Balıkesir ilinin ilçesi.

⁴⁶¹ Pelit, meşe palamud ağacı olarakta bilinmektedir. Türkiye'de yaygın olarak görülür.

çok nefis ve sulu elması doğal kokuludur. Yetişen kiraz ve vişneleri kaliteli olmamakla birlikte iri ve sulu değildir.⁴⁶²

2.4. Harput

Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Elazığ iline bağlı⁴⁶³ olan ilçe, yaklaşık 7 km Elazığ'ın kuzeyinde yer alan sarp kayalıklar üzerine kurulmuştur.⁴⁶⁴ Şehrin asıl ana yerleşkesini oluşturan çevresi yüksek uçurumlar ile çevrili ve içeride bulunan merkez kalenin (Harput Kalesi) M.Ö iki bin yılında inşa edildiği belirtilmektedir. Bu kalenin etrafına zamanla yerleşmeler olmuş ve ortaya çıkan şehrin etrafı yine surlarla çevrilmiştir.⁴⁶⁵

Harput isminin kökeni hakkında net bilgi bulunmаса da Amasyalı Strabon'un belirttiği “*Sophene*” bölgesindeki “*Karkathiokerta* ve *Arsamosata*” isimli şehirlerin birincisinin Harput olduğu ve şehrin adının buradan geldiği belirtilmiştir. Yine Ermenice vasıtasıyla Urartu ve Hurri lisanlarına kadar uzanan ve Asur tabletlerinde belirtilen “*Karpata*”nın burası olduğu belirtiliyor.⁴⁶⁶ M.Ö XIII. yüzyıla ait olan Hitit çivi yazısında Harput, “*Harputaş*” (Har-pu-ta-a-ş) olarak geçmektedir.⁴⁶⁷ Şehrin adı Bizans belgelerinde “*Kharpote*” ve Frank tarihi kaynaklarında “*Quartapiert*” Arap belgelerinde “*Hısn-ı ZiyâdHartebirt*” olarak belirtilmektedir.⁴⁶⁸

Bölgede yapılan kazılar sonucu Eski Çağlardan günümüze kadar asırlardır yerleşim yeri olduğu anlaşılan Harput ve çevresinde Hurri, Urartu, İran, İskender, Roma ve Araplar hüküm sürmüştür.⁴⁶⁹ Hz Ömer ile başlayan el-Cezire fetihlerinin ardından, Hz Osman döneminde Harput ve çevresinde fethedilmesiyle bölge Arapların eline geçmiştir. Üç asır Müslüman Arap devletlerinin yönetiminde kalan bölge Bizans-Arap çatışması sonucu tekrardan Bizans İmparatorluğu'nun eline geçmiştir. Daha sonra Büyük Selçukluların Anadolu'ya girmesi ve Malazgirt Savaşı'nda Bizans'ı ağır

⁴⁶² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970), (Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s. 104, 105, 106, 107.

⁴⁶³ Enver Çakar, Celalettin Uzun, *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları No.3, Elazığ 2017, s. 1.

⁴⁶⁴ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C.1, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, No. 2, İstanbul 1958, s. 53

⁴⁶⁵ Mehmet Ali Ünal, “Harput”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul 1997, s. 232.

⁴⁶⁶ M.A. Ünal, “Harput”, s. 232

⁴⁶⁷ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, s. 43.

⁴⁶⁸ M.A. Ünal, “Harput”, s. 232

⁴⁶⁹ M.A. Ünal, “Harput”, s. 232

yenilgiye uğratması⁴⁷⁰üzerine Anadolu'da Türk yerleşmeleri başlamıştır. Türkmen beyi olan Çubuk Bey, Harput Kalesi ve çevresini fethetmiştir.⁴⁷¹ Bir süre sonra el değiştiren Harput, Çubuk Oğullarından sonra Artukluların hâkimiyetine geçmiştir.⁴⁷² Sultan Alâeddin Keykubad, Ahlat'ı fethedip Moğollara karşı savunma hattı hazırlarken Harput Artuklu Beyi, Eyyubi Melik Kamil'e bağlılığını bildirerek Alâeddin Keykubad'a karşı savaşa teşvik edip kendi topraklarına davet etti. Harput Ovası'nda meydana gelen savaşta Eyyubiler mağlup oldu. Sultan Alâeddin Keykubad Artukluların Harput kolunu 1234 yılında Selçuklu topraklarına kattı.⁴⁷³

2.4.1. Ticaret

Anadolu toprakları Eski Çağlardan beri Mezopotamya, Orta Doğu, Kafkaslar, Ege ve Akdeniz medeniyetlerinin sürekli ticari ilişkilerde bulunduğu merkezi bir yerdi. Asurlular Eski Çağlarda Anadolu'da Mezopotamya şehirlerinde ticari faaliyetlerde bulunduğu belirtilmektedir.⁴⁷⁴ Harput, ulaşım bakımından elverişli olduğu için tarihin her döneminde farklı medeniyetlerin ticari amaçlı kullandığı önemli bir merkezdi.⁴⁷⁵ Asurluların başkenti Ninova'yı⁴⁷⁶ Karadeniz'e ulaştıran ticaret yolu Harput üzerinden geçmekte idi. Tüccar bir millet olan Asurluların, Anadolu'da ticaret merkezleri olduğu malumdur.

Yapılan araştırmalarda Kayseri'de Vabartum denilen ticari malların toplandığı yer ve Karum denilen pazar yerlerinde Asurlu tüccarların faaliyet gösterdiği ortaya çıkmıştır. Asurlular Harran, Urfa ve Diyarbakır'da ticaret kolonileri kurmuşlardır. Harput'un Eski Çağlardan beri ticaret merkezi olduğu Harput'tan geçen ticaret yolu ve çevresine yakın şehirlerde kurulan Asurlu ticaret kolonilerinden anlaşılmaktadır. Asurlular, Anadolu'ya dokuma ürünleri ve kalay ithal ederdi. O devirlerde Anadolu'da fazla bulunmayan kalay, silah üretimi için önemli bir madendi. Asurlular, Anadolu'dan

⁴⁷⁰ Aydın Çelik, Taner Yıldırım, "İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput", (Ed. Enver Çakar), *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C.2, Elazığ 2013, s. 45, 46, 48, 49.

⁴⁷¹ İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, s. 102., N. Arıdoğan, *Harput Tarih*, s. 32.

⁴⁷² Nureddin Arıdoğan, *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği Yayınları, No.1, İstanbul 1964, s. 32, 37.

⁴⁷³ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 193.

⁴⁷⁴ Canan Kuş, "Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi", (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Elazığ 2013, s. 625.

⁴⁷⁵ Yüksel Arslantaş, "Tarih Öncesi Dönemde Harput ve Çevresinde Tarım ve Hayvancılık", (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Elazığ 2013, s. 369.

⁴⁷⁶ Dicle Nehri'nin doğu kıyısında bulunan ve bir dönem Asur Devleti'ne başkentlik yapan bir Antik Çağ kentidir. Modern Musul şehrinin hemen yanında bulunmaktadır.

altın, gümüş ve ihtiyaçları doğrultusunda farklı ticari malları kendi memleketlerine ihraç ederlerdi.⁴⁷⁷ Harput'un kurulduğu alana bakıldığı zaman doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde bulunan kentleri birbirine bağlayan mühim geçiş yolları üzerine kurulduğu için bu yollar aracılığı ile Anadolu, Mezopotamya, Kafkaslar ve İran birbirleri ile kolayca bağlantı kurmaktaydı.⁴⁷⁸ Anadolu Selçukluları zamanında ticaret kervanlarının geçtiği şehirlerden olan Harput ve civarından geçen ticaret yolları şu şekildeydi.⁴⁷⁹

Bağdat-Ankara yolu devam eden ticaret kervanı, Musul, Diyarbakır, Ergani, Gölcük, üzeri Harput'a ulaşırdı. Burada mola veren kervan Sivas'tan Ankara istikameti devam ederdi.⁴⁸⁰ Bağdat'tan yine Harput üzeri İstanbul'a giden Iraklı, Yahudi, Arap ve el-Cezireli tüccar kafilesi, aynı yolu takip ederek Eskişehir ve İzmit üzeri İstanbul'a ulaşırdı. Eğer bu kervanlar Bağdat'tan, Ankara'ya veya Bağdat'tan Karadeniz limanlarına transit giden ticaret kervanları ise yukarıda isimleri geçen yol üzeri şehirlerdeki kervansaraylarda sadece dinlenip ve ihtiyaçlarını giderdikten sonra yollarına devam ederlerdi.⁴⁸¹

Transit gitmeyip Anadolu şehirlerinde ticaret yapmak isteyen tüccarlar ise getirdikleri elbise, Hint ve Arap kökenli köle, kumaş türleri ve diğer ticari mallar ile Harput çarşılarında ve Anadolu şehirlerinde ticaret yaparlardı. Yine bu tüccarlar Anadolu'dan at, koyun, Kıpçak köle, çeşitli kumaşlar, yünden yapılmış keçe, gümüş, deri ürünleri veterar ürünleri özellikle Harput ve Malatya'dan aldıkları üzüm, Kayısı, buğday ve kuruyemiş çeşitlerini el-Cezire şehirlerine ihracatını gerçekleştirirlerdi.⁴⁸²

İstanbul'a giden tüccarlar İstanbul'dan Bizans ipeği ve dokumaları ile altın ve gümüş işlemeli "sırmalı" kumaşları aldıktan sonra gittiği aynı güzergâhtan geri dönerek Malatya üzeri Harput'a varırdı. Eğer transit bir kervan ise yine Harput'ta mola verdikten sonra gittiği Diyarbakır'dan ayrılan iki yoldan Musul ve Halep üzeri Bağdat ve Şam'a

⁴⁷⁷ Canan Kuş, "Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi", s. 628, 629.

⁴⁷⁸ Enver Çakar, Celalettin Uzun, *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*, s.1.

⁴⁷⁹ M. Akdağ, *Türkiye'nin İctimai ve İktisadi Tarihi 1243-1453*, s. 435.

⁴⁸⁰ Y.Bedirhan, "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri", s.18 G.Günel, "Anadolu Selçuklu Dönemin de Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", s. 137. , F. Aksoy, "XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri", s. 220, 221.

⁴⁸¹ Y.Bedirhan, "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri", s. 18 M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s.120.

⁴⁸² Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 621, 622.

giderdi.⁴⁸³ Doğal yolların üzerinde kurulan Harput'tan geçen ticaret kervanlarının yoğunluğu titizlikle değerlendirildiği zaman Mezopotamya, Anadolu ve Karadeniz üzeri gelen tüccarların hem konaklama yeri hem de ticaret merkezi haline geldiği görülmektedir.⁴⁸⁴

Bu durum şehrin ticaret kapasitesini artırmış ve iktisadi olarak kalkınmasını sağlamıştı.⁴⁸⁵ Eski Çağlardan beri Mezopotamya'da devam eden ticaret sistemi ve bölgede XII. yüzyılda siyasi güç olarak teşekkül eden Artuklular, Mardin'den Harput'a kadar uzanan toprakları egemenliği altına aldıktan sonra ticaretin daha rahat yapılabilmesi ve güvenliği için kervansaraylar, hanlar, köprüler yaptırmışlardır. Artuklular, tarım verimini artırmak ve yaygınlaştırmak için sulama kanalları inşa etmişlerdi.

Artuklu şehirleri, yapılan bayındırlık çalışmaları nedeniyle ekonomik olarak gelişme göstermişti.⁴⁸⁶ Artuklu yatırımları doğal bir ticaret merkezi konumunda olan Harput şehrini ticaretin zirvesine çıkarmıştı. Ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle önemli oranda tarım ve dokuma sanayi ürünleri ihracatı gerçekleştirmesi Harput'un ve bölgenin ekonomik olarak kalkınmasını sağlamıştı. Harput'ta ticareti gerçekleştirilen ürünler Türk, Irak ve el-Cezireli tüccarlar tarafından komşu beyliklere ve ülkelere ihraç edilirdi.⁴⁸⁷

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında ticari olarak ön plana çıkan şehir, Akkoyunlular zamanında aynı şekilde ticaret merkezi olmaya devam etmiştir. Şehirde pamuklu bezi hracatı yapılarak hem pamuk üretimi artırılması sağlanmış hem de şehir ticareti canlı tutulmuştur. Ayrıca Trabzon keteni Harput'a getirilerek hem burada ticareti yapılıyor hem de Irak ve Suriye'ye ihracatı gerçekleştiriliyordu.⁴⁸⁸ Türk-İslam şehirlerinde genellikle şehir merkezinde olan çarşılar ön plana çıkmaktadır. Halk çarşılarında alış-veriş yaptıktan sonracami, mescit, gibi yerlerde bir araya gelerek sosyal

⁴⁸³ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 80. , Y. Bedirhan, "Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri", s.18.

⁴⁸⁴ Y. Arslantaş, "Tarih Öncesi Dönemde Harput ve Çevresinde Tarım ve Hayvancılık", s. 369.

⁴⁸⁵ Canan Kuş, " Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi", s. 628, 629

⁴⁸⁶ C. Kuş, " Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri Ve Önemi",s. 625.

⁴⁸⁷ Selçuk Hayli, "Harput'un Tarihi Coğrafyası", *Doktora Semineri*, Elazığ 1992, s. 45, 46

⁴⁸⁸ Zekiye Tunç, "Akkoyunlular Döneminde Harput", (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Elâzığ 2013, s. 576.

aktivitelerde bulunurdu. Harput'ta aynı işi yapan meslek grupların bir araya gelmesiyle oluşturulan çarşılar mevcuttu. Bu çarşılar: Demirciler Çarşısı, Attarlar Çarşısı, Saraçlar Çarşısı, Kürkçüler Çarşısı, Bıçakçılar Çarşısı, Bakırcılar Çarşısı, İplikhane Çarşısı, Eskiciler Çarşısı, Kuyumcular Çarşısı, Kemancılar Çarşısı, Terziler Sokağı, Dokumacılar Sokağı, Kalaycılar Sokağı, Nalbantlar Sokağı, gibi çarşılar ve pazarlar bulunurdu.⁴⁸⁹

Harput Çarşısı'nda altı yüz bakkal ve tüccarların konakladığı yedi adet han bulunurdu. Saraçhanesi çarşıların en güzeliydi. ⁴⁹⁰Orta Çağ dünyasında tüccarlar, genellikle ticaret kervanlarının yollarda daha güvenle gidebileceği ülkeleri tercih ederlerdi. Anadolu Selçuklu Devleti yabancı tüccarları ülkeye çekmek ve ülke içinde güvenle ticaret yapabilmesi için Anadolu'nun dört bir tarafına kervansaraylar inşa ettirmişti. Harput yolu üzerinde kurulan kervansaraylar ve hanlar: Dibli Hanı ve Hanbağlar Kervansarayı, Harput-Divriği yolu üzerinde yapılmıştı. İbrahimşah Hanı Elazığ-Çemişgezek yolu üzerinde inşa edilmişti. Sividin Köprüsü Çemişgezek'te yapılmıştı.⁴⁹¹

2.4.2. Sanayi

Harput'ta bulunan saraçlar, kürkçüler, yün dokumacı ve kemancılar çarşısında üretilen deri ürünlerinden elde edilen giyim kürkleri yünlü dokumalar ve kemancıların hayvan bağırsaklarından ürettiği yay gibi ürünlere bakılırsa Harput sanayisi, çevresine uyumlu şekilde gelişmişti.⁴⁹² Selçuklular, Anadolu'da ticaret ve sanayi gibi alanlarda yaptığı yatırımlar ile kendinden sonraki devletlere örnek olmuştu. Selçukluların bu geleneğini kendinden sonraki devletler daha fazla geliştirerek üretimi artırmayı ve ekonomik kalkınmayı sağlamışlardı. Harput'ta devam eden Selçuklu geleneği sanayi dokumacılığı Akkoyunlular zamanında da devam etmiştir. Akkoyunlular zamanında Harput dokuma atölyelerinde her biri 20 metre boyunda olan pamuk dokumaları üretilerek komşu ülkelere ihraç edilirdi.⁴⁹³

⁴⁸⁹ Yurdal Demirel, *Türk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Harput Çarşıları*, Manas Yayınları, Elazığ 2005, s.225, 227.

⁴⁹⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970),(Çev. Zuhuri Danışman), 5. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s. 107. , N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 83.

⁴⁹¹ M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde Dış Ticaret*, s. 37, 39 ,41, 45.

⁴⁹² Y. Demirel, *Türk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Harput Çarşıları*, s. 225, 226.

⁴⁹³ Z. Tunç, "Akkoyunlular Döneminde Harput", s. 576.

Şehirde çeharkezi ve çetari olarak bilinen ipekli kumaş üretiminde büyük oranda ilerleme kaydedilmişti. Harput'ta dokunan kilim, havlu, perde; Arap, Türk, Rus, Yahudi ve Avrupalı tüccarlar aracılığı ile İstanbul'a kadar ihraç edilirdi. Yine bu dokumalar Türk, Rus ve Venedikli tüccarlar tarafından Trabzon'dan Karadeniz üzeri kuzey ülkelerine ulaştırılırdı. Harput'tan ulaşım kolaylığı ve güvenliği nedeniyle Anadolu'nun dört bir tarafına ürün ihracatı rahatlıkla sağlanmaktaydı.⁴⁹⁴

Anadolu Selçuklu mirası debbağcılık (deri ustalığı, deri işleme) Harput'ta, Akkoyunlular zamanında aynı gelenekle devam etmişti. Debbağhanelerde çok sayıda üretimi yapılan sahtiyanlar, meşinler⁴⁹⁵ komşu şehirlere (Malatya, Diyarbakır, Tunceli) gönderilmekte idi. Bu derilerden çanta, çizme, kürk, cilt gibi günü birlikihtiyaç duyulan malzemeler yapılırdı.⁴⁹⁶ Harput'ta dokuma ürünleri revaçta olduğu için köylerinde yaygın olarak pamuk dokumacılığı ve kumaş boyacılığı yapılırdı. Şehirdeki Selçuklu dokuma geleneği iki yüzyıl sonra Osmanlılar zamanında aynı şekilde devam ederek dokuma ve boya üretimi ileri düzeyde gerçekleştirilerek ticareti yapılmaktaydı.⁴⁹⁷

Anadolu şehirlerinde yaygın olarak bitki boyası eskilerden beri kullanılırdı. Harput'ta dokuma boyacılık işi gelişmişti. Eskiden beri şehir etrafında sarı boya⁴⁹⁸ yapımında kullanılan Cehri bitkisi⁴⁹⁹ kumaş boyamaları için fazlaca yetiştirilirdi. Bu bitki boya atölyelerinde kaynar kazanlarda kaynatılarak rengi belirginleştikten belli bir süre sonra boyanacak dokumalar veya ipler, bu kazanın içine daldırılarak renkli ip veya

⁴⁹⁴ C. Kuç, "Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi", s. 631, 634, 636.

⁴⁹⁵ Meşin, işlenmiş koyun derisi.

⁴⁹⁶ C. Kuç, "Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi", s. 634. (Sahtiyan, tabaklanmış-işlenmiş, boyanmış deri. Meşin, işlenmiş koyun derisi.)

⁴⁹⁷ C. Kuç, "Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi", s. 634.

⁴⁹⁸ Mustafa Genç, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kökboya ve Cehri İle İlgili Bazı Kayıtlar," *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, C.7, S.13, (2014) s. 186,187.

⁴⁹⁹ Cehri Bitkisi, Boya bitkilerinin Anadolu'da yaygın oluşu, bitkisel boyacılığın gelişmesinde etken olmuş, bazı boya bitkilerinin de tarımı yapılarak, ekonomiye kazandırılmıştır. Aynı şekilde cehri (Rhamnus tinctona) de çok tanınmış, tarımı ve ticareti yapılmış bir boya bitkisidir. Boya materyali olarak batmanı bir altın liraya satılan cehrinin, halk arasında "altın ağacı" adıyla anıldığı ve hemen her yerde yetiştirildiği belirtilmektedir. Cehri, Osmanlılar döneminde İzmir ve Samsun limanlarından Fransa, Almanya ve İngiltere'ye ihraç edildiği ve bu ihracatın 1951 yılından 1961 yılına kadar artarak 1963 yılından sonra azalarak devam ettiği bildirilmektedir. Cehri dünyada ılıman ve sıcak bölgelerde yetişen bir bitkidir. Anadolu'da cehrinin yetiştiği bölgeler; Kayseri, Çorum, Gaziantep, Sinop, Afyon, Uşak, Yozgat, Tokat, Nevşehir, Niğde, Ankara, Maraş ve Konya'dır. Altın ağacı, alacehir, boyacı dikenini ve akdiken olarak da bilinen cehri, 3 metreye kadar boyanabilen dikenli bir çalı veya ağaççık biçiminde bir bitkidir. 1000 ile 1300 metre yüksekliklerdeki dağlık, tepelik, kayalık yerlerde, güneşli yamaçlarda, orman açıklıklarında seyrek ormanların altında ya da kenarlarında yetişir. Mustafa Genç, s.186,187, Kayabaşı, N. ve Arlı, M., (2001). "Cehri (Rhamnus petiolaris)'den Elde Edilen Renkler", *Tarım Bilimleri Dergisi*, Ankara, S:3

kumaş elde edilirdi. Bitkilerden elde edilen boyalar bu şekilde yapılırdı. Otuz-kırk yıl öncesine kadar Anadolu’da elde edilen taş boyalar yüksek dereceli ateşli fırınlarda kazanlarda kaynatılarak, farklı renklerde halı dokuma ipleri boyanırdı. Hayvanların bağırsaklarından ve sinirlerinden yararlanılarak ok yayı ve müzik çalgı aletleri tellerinin imalatı yapılan kırıhane atölyeleri de Harput’ta bulunurdu. Bu atölyelerde üretilen ürünlerin ihtiyaç fazlası ihraç edilirdi. Şehirdeki atölyelerde farklı yaş gruplarında çalışan insanlar, hem bu işi gelecek nesillere aktarmak için yetiştiriyor hem de kendilerine sunulan bir iş imkanı olarak görüyorlardı.⁵⁰⁰

2.4.3. Madencilik

Günümüzde Elazığ’a bağlı olan ve Elazığ-Diyarbakır yolu üzerinde bulunan Maden ilçesinde Artuklular zamanında bakır ve kurşun madeni çıkarılırdı. İbnü’l Erzak, Musul’dan demir ve Maden’den bakır madeni aldığını belirtir.⁵⁰¹ Geçmiş M.Ö 6000 li yıllara uzanan Keban kurşun madeninin, Osmanlılar zamanında işletildiği bilinmektedir. Osmanlılar zamanında buradan yaklaşık yılda 12 ton kurşun madeni elde edilirdi.

Osmanlılar zamanında Harput civarında gümüş ve altın madeni işletilmekteydi. Fahrettin Tızlak’ın verdiği bilgiye göre Harput yakınlarında bulunan Cinderesi, Altındüzü ve Arpa Meydanı olarak bilinen yerlerde maden işletmeciliği yapılırdı. Bunların geçmişi bazı araştırmacılara göre M.Ö 2000-7000 yıllarına dayanmaktadır.⁵⁰²

Harput civarından elde edilen gümüş madeninden çeşitli takılar, süs eşyaları, ev eşyası olarak maşrapa, tepsi, vazo, bardak yapılırdı. Gümüş, altın gibi kuyumculuk alanında rağbet görürdü. Gümüş madeninden yapılan süslü takılar ve ev eşyası ticareti yapılan ürünlerin başında gelmekte idi. Gümüşün ham olarak ihracatı gerçekleştirilirdi. Kurşun ise ayrıştırıcı özelliği olduğu için metallerin ayrıştırılmasında ve aşındırmalara karşı oksit boyalarda kullanılırdı.⁵⁰³

⁵⁰⁰ Selçuk Hayli, “Harput’un Tarihi Coğrafyası”, s.46.

⁵⁰¹ Şehmuz Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2010, s. 198.

⁵⁰² Fahrettin Tızlak, “XVIII. Yüzyıl Sonu İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Harput Çevresinde Madencilik Faaliyetleri, (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Elazığ 2013, s. 351, 352.

⁵⁰³ Tuğba Deniz, Tombal Kara, Madencilğin ve Cevher Hazırlamanın Kısa Tarihi, *Fen ve Matematik Bilimleri Alanında Akademik Çalışmalar Kitabı*, Gece Kitaplığı Yayınevi Ankara 2020, s. 116.

2.4.4. Tarım

Artuklular, Harput ve civarına hakim olduktan sonra tarım üretimini artırmak için sulama kanalları inşa etmişlerdi.⁵⁰⁴ Harput'ta tarım ürünlerinden en fazla buğday ve üzüm yetiştirilirdi. Pamuk, meyve, sebze, arpa, darı ve baklagiller tarımı yapılırdı. Şehirde halkın geçim kaynaklarının başında gelen bostan ve bağcılıkta yaygındı. Elde edilen üzüm suyundan şıra yapılırdı.⁵⁰⁵

Halk, ekmek ve bulgur yapımı için bol miktarda tahıl üretimi yapardı. Buğday ve üzümünden sonra şehirde arpa ve darı çok fazla yetiştirilirdi. Harput'ta tarımı yapılan pamuk, sanayi alanında fazlaca kullanılırdı. Elde edilen pamuk, dokuma tezgâhlarında işlenerek pamuklu dokuma kumaşlar üretilirdi. Dokuma ihracatından alınan vergiler şehir ekonomisine katkı sağlamaktaydı.⁵⁰⁶ Tarım ürünlerinden ithal edilen üzümünden iki akçe vergi alınırdı. Harput'un kendi bağlarında yetişen üzümün satılmasından vergi alınmayarak ekonomik gelir sağlamak için üzüm üretiminin artırılması amaçlanmıştır.⁵⁰⁷

Anadolu coğrafyasında çeşitli iklim tiplerinin görülmesi nedeniyle Anadolu tarım ürün çeşitliliği bakımında zengindi. Bu durum Anadolu şehirlerinin çoğunda çeşidi bol meyve sebze yetiştirilmesi imkânı sağlıyordu. Anadolu Selçuklu Devleti kıtlık zamanları hariç meyve sebzeve tahıl sıkıntısı çekmezdi. Çünkü şehirlerde bolca yetişen meyve çeşitleri hem şehrin kendi ihtiyaçlarını karşılıyor hem d ticareti yapıyordu.

Harput şehrinde elma, armut, ceviz, kiraz, dut ve nar gibi meyveler bolca yetiştirilirdi. Üzüm, kuruyemiş ve ihtiyaç fazlası tarım ürünleri komşu illere ve el-Cezire bölgesine ihraç edilirdi.⁵⁰⁸ Harput'ta “*Hezari*” adında güzel kokulu bir elma cinsi

⁵⁰⁴ C. Kuş, “Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi”, s. 625.

⁵⁰⁵ Selçuk Hayli, “Harput'un Tarihi Coğrafyası”, s. 39, 40, 41, 42.

⁵⁰⁶ Selçuk Hayli, “Harput'un Tarihi Coğrafyası”, s. 38, 39. , C. Kuş, “Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput'un Yeri ve Önemi”, s. 631.

⁵⁰⁷ Zekiye Tunç, “Akkoyunlular Döneminde Harput”, (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Elâzığ 2013, s. 576.

⁵⁰⁸ S. Hayli, “Harput'un Tarihi Coğrafyası”, s. 39,40.

yetişirdi. Bağlarında yetişen üzümü şam'ın “zeyni” üzümünden daha kaliteli ve lezzetlidir. Bu üzümünden imalathanelerde şarap üretimi yapılırdı.⁵⁰⁹

2.4.5. Hayvancılık

Harput'ta bulunan Debbağ atölyeleri ve deri miktarı göz önüne alınırsa Harput ve civarında hayvancılık yapıldığı hakkında bilgi verebilir. Yine Harput'ta pamuklu dokuma ile birlikte yünlü dokuma sanayisinin gelişmesi ayrıca komşu illere ve ölkelere işlenmiş deri ihracatının gerçekleştirilmesi ve çarşılarında bulunan saraççılar ile kürkçülerde yapılan deri ürünlerine bakıldığı zaman şehirde küçükbaş hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵¹⁰

2.5. Bitlis

Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan Bitlis ili, Van Gölü'nün batısında kendi adıyla anılan Bitlis Çayı'nın açtığı⁵¹¹ derin vadi üzerinde dar bir alana kurulmuştur. Şehrin burada kurulmuş olması bölgenin coğrafî özelliği ve yer şekilleri bakımından ilişkisi bulunmaktadır. Doğu Anadolu'yu, Güneydoğu Anadolu'dan ayıran Güneydoğu Toros Dağlarının aşılmasının mümkün olmadığı için dar boğazda kurulan Bitlis üzerinden bölgeler arası geçişler sağlanırdı.⁵¹²

Torosları geçen en kısa yol buradan geçerek el-Cezire bölgesine veya Doğu Anadolu üzeri İran ve Kafkaslara ulaşılırdı. Coğrafî şartların elverdiği imkânlar neticesinde doğal geçiş yolları üzerinde kurulan şehir, Eski Çağlardan beri ticaret kervanlarının kullandığı önemli yol güzergâhlarının başında gelirdi.⁵¹³ Şehrin isminin net olarak nereden geldiği bilinmese de çeşitli rivayetler vardır. Ermeniler Bitlis'e “pağeş” ismini vermiş.⁵¹⁴ Araplar ise “Badlis” yada “Bablis” demişlerdir. Yine Bitlis isminin Büyük İskenderin buraya kale kurdurduğu “Badlis” adında bir kölesinin ismi olduğu da belirtilmektedir. Günümüze kadar ulaşmış mevcut Türk kaynaklarında şehrin

⁵⁰⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, ,(1970),(Çev. Zuhuri Danişman), 5. Cilt, Zuhuri Danişman Yayın Evi, İstanbul 1970, s. 107. (Şıra mayalanmamış üzüm suyu.)

⁵¹⁰ S. Haylı, “Harput'un Tarihi Coğrafyası”, s. 46.

⁵¹¹ Mehmet Tezcan, “Bagadış-Balalış” Adından “Badlis-Bidlis” Adına:Ermeni ve Bizans Kaynaklarında “Bitlis” Adının İlk Görünümleri, (Ed. Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş), *Tarihi ve Kültürel Yönleri ile Bitlis*, C.1, 1.Baskı, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara2019, s. 49.

⁵¹² Metin Tuncel, “Bitlis” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6 İstanbul 1992, s.225.

⁵¹³ Metin Tuncel, “Bitlis Şehri (Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım)”,*Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.4, (1996), s. 102.

⁵¹⁴ Mehmet Tezcan, “Bagadış-Balalış” Adından “Badlis-Bidlis” Adına:Ermeni ve Bizans Kaynaklarında “Bitlis” Adının İlk Görünümleri, s.50.

adı Bitlis olarak yazılmıştır.⁵¹⁵ Yapılan araştırmalar neticesinde şehrin ilk tarihi bulguları Neolitik Çağa kadar gitmektedir. Bu dönem M.Ö 9000-3000 yılları içine almaktadır. Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde eski yerleşim yerleri dikkate alındığı vakit zamanla bu bölgeler arasında yapılan geçişlerin Bitlis üzerinden geçtiği düşünüldüğünde şehrin Neolitik dönemden bu yana yerleşim yeri olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵¹⁶

Ayrıca şehir bölgede bulunan tek geçiş vadisinde kurulduğu için bazı devletlerin buraya egemen olma arzusu ortaya çıkmıştır. Bölgede faaliyetlerde bulunan en eski medeniyet Sümerlerdir. Hemen ardından sırasıyla Hititler, Hurriler, Asurlular, Urartular, Medler, Persler, B. İskender, Romalılar, Sasaniler ve Araplar şehri ele geçirmiştir. Arap fetihleri ile Bitlis'te iskân politikası başlamış ve bazı Arap aşiretleri buraya yerleştirilmiştir. Lakin İslam dünyasında yaşanan iç karışıklar nedeniyle⁵¹⁷ bir süre Bizans hâkimiyetine giren Bitlis, IX. yüzyılın sonlarına doğru tekrardan Mervani hanedanlığının eline geçmiştir.⁵¹⁸

İran'da kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin desteği ile Türk komutanların bölgeye gelmesiyle birlikte bölgedeki şehirlerden başta Diyarbakır ve Bitlis olmak üzere 1085 yılında Büyük Selçuklu Devletine tabi oldu.⁵¹⁹ Bitlis ve Erzen Dilmaçoğlu Mehmet Bey'e Büyük Selçuklular tarafından ikta olarak verildi. Böylece şehirde Türk hâkimiyeti başlamış oldu.⁵²⁰ Mardin Artukluları ve Ahlatşahların baskısı altında kalan beylik, 1192 yılında Ahlatşah Bey'i Bektemur'un Bitlis'i ele geçirmesiyle Dilmaçoğulları hâkimiyetine son vermiştir. Bitlis, Harzemşahlar ve Moğollarında istilasına uğramış daha sonra 1230 Yassı Çimen Savaşı'ndan (Türkiye Selçuklu-

⁵¹⁵ M. Tuncel, "Bitlis Şehri (Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım)", s. 102., Emine Yıldırım, *Bitlis Yöresi Ziyaret Fenomeni ve Ziyaret Yerleri*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum 2004, s.1.

⁵¹⁶ E. Yıldırım, *Bitlis Yöresi Ziyaret Fenomeni ve Ziyaret Yerleri*, s.2.

⁵¹⁷ E. Yıldırım, *Bitlis Yöresi Ziyaret Fenomeni ve Ziyaret Yerleri*, s.2,3.

⁵¹⁸ Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.14, S. 33 (Şubat 2010), s. 243,244.

⁵¹⁹ Hüseyin Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", (Ed. Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş), *Tarihi ve Kültürel Yönleri ile Bitlis*, C.1, 1.Baskı, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019, s.118. (Erzen, eskiden Bitlis yakınlarında bulunan şuan harabesi dahi kalmamış eski bir şehir.)

⁵²⁰ Ali Sevim, "Dilmaçoğulları" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1994, s. 301.

Harzemşahlar) sonra Anadolu Selçuklularına bağlı olan Bitlis, kısa bir süre sonra Eyyubi hâkimiyetine girmiştir.⁵²¹

2.5.1. Ticaret

Eski tarihlerden beri Anadolu'da önemli geçiş yolları üzerinde birbirine bağlı ticaret şehirleri bulunurdu. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Fırat ve Dicle nehirlerinin geçtiği şehir merkezlerinin tarih öncesi dönemden beri bu özelliği süregelmiştir. Anadolu'da Orta Çağlarda doğu ve güneydoğu bölgeleri arası geçiş özelliği bulunan nadir yerlerden birisi olan Bitlis şehri ticaret kervanlarının geçişi açısından önem arz etmekteydi. Bu durumu kendi lehine çevirmek isteyen Dilmaçoğulları, şehirde yaşayan halkların günlük ihtiyaçlarının karşılanması için çarşılar, dükkânlar, hanlar, kervansaraylar ve yollar inşa ederek şehirde ticari faaliyetleri canlandırılmaya çalışmıştır.⁵²²

Dilmaçoğullarının yürüttüğü bu faaliyetler neticesinde şehir, iktisadi ve kültürel olarak gelişme göstermeye başladı.⁵²³ Ancak aksini belirten İbn Havkal, Dilmaçoğulları zamanında Erzen'de evlerde kiracı olmadığını söyler. Bu vaziyete bakıldığı zaman tüccarların güvenlik sebebi ve Bitlis'in ticari olarak daha kendini gösterememesinden sayılabilir. Müellifin söylediği dikkate alınırsa şehirde yabancı tüccarların yok denecek kadar az olduğunu genellikle yerli halkın yaşadığını ve bölge tüccarlarının daha çok Bitlis ve çevresinde ticaret yaptığını göstermektedir.⁵²⁴

Bitlis ve Ahlat çevresini gezen Müslüman coğrafyacılarından olan Mukaddesî, Bitlis topraklarının bereketli olduğunu bol meyve yetiştirdiğini ve şehirde farklı desenlerde dokunan halıların ve perdelerin ticaretinin yapıldığı bilgisini vermektedir.⁵²⁵ Artuklular devrinde Diyarbakır ve Mardin ticari olarak diğer şehirlere nazaran daha çok gelişmişti. Artuklu Devleti'nin bu ticaret şehirlerini Anadolu üzeri Kafkaslara bağlayan tek ticaret geçiş yolu Bitlis'ten geçirdi. Bitlis, bu yolu Erzurum-Kars-Çıldır güzergâhından,

⁵²¹ Mustafa Aylar, "Orta Çağ İslam Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlat ve Çevresi", *Tarihi ve Kültürel Yönleri İle Bitlis*, C.1, s.83.

⁵²² H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s. 123.

⁵²³ Kenan Arınç, "Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişimleri", (Ed. Veysel Gürhan, Ercan Gümüş), *1. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul 2008, s. 753.

⁵²⁴ H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s.125.

⁵²⁵ Hasan Taşkıran, "Müslüman Coğrafyacı ve Seyyahlara Göre Bitlis ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Durumu, 10.ve 17. Asırlar Arası" *Tarihi ve Kültürel Yönleri ile Bitlis*, C.1, s. 99, 100. , M. Aylar, "Orta Çağ İslam Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlat ve Çevresi", s. 85, 86. , H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s.121.

Kafkaslara ve Hazar Denizi'nin güneyine bağlamaktaydı.⁵²⁶ Bu yoldan Ermeni, Gürcü, Türk ve İranlı tüccarlar güzel kokulu esanslar, ceviz, incir, elbise, bal, Van Gölü'nden avlanan ve tuzlanarak muhafaza edilen et-tırrıh balıkları ile çeşitli ticari malları İran ve Kafkaslara ihraç ederlerdi.

Aynı tüccarlar Kafkaslardan Gürcü kalkanı, Gürcistan ve Şiraz'da dokunan perdeler, fındık, kılıç, büyük-küçükbaş hayvan, Kıpçak, Gürcü ve Ermeni köleleri, İran ipekleri ve dokumaları Anadolu'ya ithal ederek Çıldır-Kars, Erzurum istikameti Yabanlu Pazarına kadar giderdi. Artuklu şehirlerine gitmek isteyen tüccarlar ise Erzurum'dan ayrılan yoldan Bitlis'e ulaşarak buradan el-Cezire'ye geçirdi.⁵²⁷

Kuzey Anadolu ticaret kervanlarında Gürcü tüccarların söyleyebiliriz; çünkü Tiflis'in büyük bir ticaret merkezi haline gelmesinde Anadolu'dan Kafkaslara giden ticaret kervanlarının büyük katkısı olmuştur. Anadolu'da genellikle yabancı tüccarların alış-veriş yaptığı ve her milletten insanların bir araya geldiği Yabanlu Pazarı kurulurdu. Bu pazara, Kafkas ticaret yolları ve Anadolu-Tiflis kervan yolu üzerinden Gürcü tüccarlarda gelmekteydi.⁵²⁸

Yabanlu Pazarına gelen Gürcü tüccarlar hayvan, yünlü dokuma halılar, kalkan, kılıçgibi ticari mallar getirerek burada ticaret yaptıktan sonra Bitlis üzeri Tiflis'e ulaşırdı. Memluk Sultanı Baybars'ın, Anadolu'ya geldiği vakit Mısırlıların Gürcü halılarını çok sevdiği belirtilmektedir.⁵²⁹ Bu durum Gürcü tüccarların Anadolu'ya geldiğini ve halılarını Anadolu'da sattığını göstermektedir. Gürcistan ile Anadolu Selçuklularının arasında yapılan ticaretin en önemli delili Gürcistan'da yapılan kazılarda bulunan Selçuklu paralarıdır.

XIII. yüzyıldan itibaren Selçuklu paralarının Gürcistan'da ticari faaliyetler doğrultusunda kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Gürcistan'da bulunan 79 adet gümüş sikkelerin 43'ü Sivas'ta, 36 tanesi Konya'da basılmıştır. Yine bulunan 139 adet

⁵²⁶ Hüseyin Erkan Bedirhanoglu, "XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal Of International Scientific Researches*, C.4,S.1,(2019), s.27.

⁵²⁷ Y.Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 623.

⁵²⁸ Vahit Özdemir, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türk-Gürcü Münasebetleri (Türkiye Selçukluları ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri Döneminde)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2011, s. 71.

⁵²⁹ V. Özdemir, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türk-Gürcü Münasebetleri (Türkiye Selçukluları ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri Döneminde)*, s. 72.

sikkenin 61 tanesi Konya,5 tanesi Sivas'ta basılmıştır. Bu bilgilere bakıldığı zaman Selçuklu–Gürcü ticari ilişkileri diğer devletlerle olduğu gibi Gürcü Devleti ve tüccarları ile aynı şekilde devam etmiştir.⁵³⁰ Ticaret için farklı memleketlerden Van Gölü Havzası'na gelen tüccarlar, Bitlis üzerinden Diyarbakır, Mardin ve Düneysir başta olmak üzere Artuklu ülkesinde bulunan şehirlere ticaret yapmak için geçerlerdi. Ticari faaliyetlerinden sonra Kafkas ticaret şehirlerine gitmek isteyen tüccarlar, Bitlis'te son hazırlıklarını yaptıktan sonra Kafkaslara açılırken Batı Anadolu'da daha ileri uçlarda ticaret yapmak isteyen tüccarlar ise Erzurum üzeri Anadolu'nun diğer ticaret şehirleri ve Trabzon gibi liman şehirlerine devam ederdi. Bitlis'ten geçen ticaret yolu nedeniyle tüccarların Bitlis'e uğraması ve burada ticari faaliyetlerde bulunması üretimi yapılan malların ihraç edilmesi ve bölge dışı pazarlara ulaşması şehirde ticareti oldukça canlandırmıştı.⁵³¹

Artuklular zamanında bölgede ticaret yapan Gürcü, Ermeni, Türk ve Arap tüccarlar, yine farklı bir yol olan Muş, Erciş ve Kars üzerinden Aras Havzası'nı kullanırlardı. Havzadan devam ederek Erzurum-Çoruh Nehri üzeri Batum ve Kırım'a ulaşırlardı.⁵³² İran'dan Halep'e doğru yola çıkan ipek kervanı doğu ve güney ticareti arasında önemli bir geçiş bölgesinde bulunan Bitlis'ten iki farklı yol izlemekteydi. Birinci yol, Van Gölü'nün kuzey kıyısı devam ederek Ahlat-Bitlis; diğeri ise⁵³³ Meraga-Van-Bitlis güney yolu idi. İran'dan Bitlis'e iki farklı yoldan gelebilen ticaret kervanları buradan geçtikten sonra Diyarbakır veya Mardin'de konaklardı. Bu şehirlerden transit hareket eden kervanlar Urfa, Antep ve Kilis üzerinden Halep'e ulaşırdı.

Halep, XIII. ve XIV. yüzyılda İran'dan Bitlis üzeri gelen ipek ticaretinin yapıldığı el-Cezire bölgesinin en önemli ticaret şehirlerden birisi idi.⁵³⁴ Türklerin bölgede hüküm sürmeye başlamasıyla el-Cezire ve Anadolu'da ticaretin geliştiğini Bitlis ve Halep arasındaki yolun işlek ve güvenilirli olduğunu yalnızca ticaret bakımından

⁵³⁰ V. Özdemir, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türk-Gürcü Münasebetleri (Türkiye Selçukluları ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri Döneminde)*, s. 72.

⁵³¹ Zahide İmer, “Diyarbakır da İpekçilik ve İpek Dokumacılığı” <https://www.academia.edu/20106067/> (20. Mayıs 2020), s.7, 8.

⁵³² H.E. Bedirhanoğlu, “XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 28.

⁵³³ Zahide İmer, “Diyarbakır Da İpekçilik Ve İpek Dokumacılığı” <https://www.Academia.Edu/20106067/>, (20. Mayıs 2020), s.7, 8. (Meraga, İran şehri Doğu Azerbaycan bölgesinde bulunur)

⁵³⁴ Hüsyin Çınar, Mehmet Bulut, İlker Yiğit, “İpek Yolu'nun Kuzey Anadolu Güzergâhı,” s. 129.

değil farklı çerçevelerde de görmekteyiz. Halep'ten yola çıkan ve hiçbir sorunla karşılaşmadan iki gün sonunda iki Yahudi seyyah olan Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia'nın sorunsuz olarak Bitlis'e vardıklarını anlatmaktadır. Bu durum bölgede herkesin güvenli şekilde ticaret yapma veya farklı amaçlarla seyahat edebileceğini göstermektedir.⁵³⁵

XII. yüzyılda Bitlis'in de dahil olduğu Van Gölü Havzası'nda Ermeni tüccarlar küçükbaş hayvan, elbise ve güzel kokuların ticaretini yapardı. Bölgenin eski halkından olan Ermeniler bütün Artuklu ülkesinde ticari faaliyetlerde bulunurdu. Ermeni tüccarlar ticaretini yaptıkları malları en fazla Kafkaslara ve el-Cezire bölgesine ihraç ederdi. Bitlis'te köle ticaretinin yapıldığı da bilinmektedir. Evliya Çelebi, Bitlis'teki kölelerin Hrisyan milletlerden Gürcüler olduğunu bildirir.⁵³⁶ Muhtemelen Ermeni kölelerde Bitlis'te satılırdı.

Bitlis'in yıllık ekonomik geliri hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla beraber X.yüzyılda yıllık harcının Meyyafarikin (Silvan) ile eşit miktarda olması, Bitlis şehrinin, Meyyafarikinle aynı zenginlikte olduğunu göstermektedir. Bitlis'te ticari faaliyetler, hayvancılık ve el sanatlarının gelişmesi, şehrin iktisadi olarak diğer şehirlere eş değer olarak kalkınmasını sağlamıştı.

İlhanlılar Anadolu'ya geldikleri zaman Anadolu'yu eyaletlere bölerken bölgede konargöçerlerin hayvanları için yaylacılık ve kışlık ihtiyaçları göz önünde bulundurulurdu. Doğal sınırlardan ülkeyi eyaletlere ayıran İlhanlılar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarını Hülagü'nün hanlığından beri iki eyalete ayırarak yönetmişlerdi. Biri merkezi Musul, Diyarbakır eyaleti diğeri merkezi Ahlat, Van Eyaleti'ydi.⁵³⁷

İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz'e giden ticaret yollarının Van Eyaleti'nden geçmesi Bitlis'in ticari önemini artırmıştı.⁵³⁸ Bitlis şehri İran, Kafkaslar ve el-Cezire ticaret yollarının kavşak noktasında olduğu gibi Anadolu'dan farklılara ve deniz yollarına açılan ticaret kapısı görevinde yapıyordu. Eski tarihlerden beri ticaret

⁵³⁵ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, s.64, 65.

⁵³⁶ H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s.125.

⁵³⁷ Erol Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu," *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.5, S.18, (Aralık 2018), s.564, 565, 570. , SS.558-585.

⁵³⁸ Erol Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu," s. 570.

kervanlarının uğrak yeri olan⁵³⁹ şehrin bu özelliğine bağlı olarak Şerefhan,⁵⁴⁰ üretim ve ticaretin göstergesi olan sekiz yüz kadar dükkânın Bitlis'te olduğunu belirtmektedir. XVI. yüzyılın ilk başlarında bölgede genel olarak ekonomik kalkınma görülmüş buna bağlı olarak Bitlis ve çevre şehirlerticari olarak gelişmeye başlamıştı.⁵⁴¹

Ayrıca Bitlis'te ağaçlardan damıtılarak elde edilen katran o devirlerde cilt hastalıklarında ve saç dökülme tedavisinde kullanılırdı. Katranın sabunu yapıldığı gibi hayvan yaraları için de kullanılır ve ticareti yapılıyordu. Katran bir süre kuyularda dinlendirildikten sonra komşu şehirlere ihraç edilirdi.⁵⁴² Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Bitlis'te bin iki yüz dükkân bulunmakta, kargir (taş) yapılı bedesten, iki adet debbağhane ve boyacılar hanı bulunurdu.⁵⁴³

Şehirde çarşı, pazarlarda satılan malların (kumaşlar, yiyecekler ve içecekler vb.) her birinin satış bedelini ve miktarını tespit etmek için pazarda bulunan pazar terazisinde tartılarak kayıt altına alınırdı. Bu sistem şehrin ticari faaliyetlerini, üretim tüketim talebini ve ihtiyaçlara göre mal ithalat ve ihracat gibi ihtiyaçların belirlenmesi için kurulmuştu.⁵⁴⁴

Bitlis'te Ermeni tüccarlar daha fazla ticaretle uğraştığı için pazar payının çoğunu da ellerinde bulundururdu. Ermeni tüccarlar Bitlis'e ticaret için gelen Kafkas, İranlı ve Gürcistanlı tüccarlar ile daha fazla ticaret yaparlardı. Bitlis'te Bizans, Yahudi ve Avrupa kökenli tüccarlar pek bulunmazdı.⁵⁴⁵ İran'dan ve Gürcistan'dan Bitlis'e gelen ticari mallar buradaki Ermeni tüccarlar başta olmak üzere diğer yerel tüccarlar ile ticareti yapılırdı.⁵⁴⁶ Ticaret kervanı geçişlerinin güvenliği için Ahlat-Bitlis yolu güzergâhında, Babşın Kervansarayı ve bir adet köprü inşa edilmiştir.⁵⁴⁷

⁵³⁹ Kasım Ertaş, "19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.16, S.60, (ocak 2017), s. 227,228.

⁵⁴⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Şeref Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010, s.548.

⁵⁴¹ H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s. 125.

⁵⁴² H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s.125.

⁵⁴³ H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s.125.

⁵⁴⁴ Wilhelm Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, 1. Baskı, (1989), (Almandan Çev. Haydar Işık), Alan Yayıncılık, İstanbul 1989, s. 43.

⁵⁴⁵ Wilhelm Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, s. 43.

⁵⁴⁶ Wilhelm Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, s. 42,43.

⁵⁴⁷ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 134.

2.5.2. Sanayi

Şehirde hayvan üretimine ve ipek ticaretine bağlı olarak dokuma atölyeleri kurulmuştu. Kurulan dokuma atölyelerinde çok sayıda halı, kilim, ipekli kumaşlar dokunurdu. Debbağhanelerde üretimi yapılan kürk, kırba,⁵⁴⁸at koşum takımı, gibi deri ürünleri önce halkın ihtiyaçları karşılanması için şehir içi pazarlarda satılırdı.⁵⁴⁹Koyunyününden halk kendine çorap, hırka, şal, atkı, bere, hurcun⁵⁵⁰(heybe), dokuyarak günlük ihtiyaçlarını karşılardı. Sanayi dokuma ürünleri Bitlis'i ticari olarak faal duruma getirmişti.⁵⁵¹

Bitlis ve civarında çeşitli meslek gruplarından olan cerrahlık, hekimlik, demircilik, terzilik yaygındı. Ottan ve kamıştan hasır yapılırdı, Elde dokunan hasırlar rutubete karşı yerde halı ve kilimlerin altına serilirdi.⁵⁵² Venedik'ten Akkoyunlulara elçi olarak gönderilen J.Barbaro, Anadolu'dan İran'a geçerken Bitlis ve Erzen'de tiftik yününden kumaş dokumacılığının yapıldığının bilgisini verir. Bitlis'te dokunan bu kumaşlar ve halılar tüccarlar tarafından komşu ülkelerde ve Anadolu'nun uluslararası pazarlarında satılırdı. Bu dokumalar Avrupa'ya kadar ihraç edilirdi.⁵⁵³

İbnül-Verdî, “*Haridetü'l-Acaib ve Feridetü'l Ğaraib*” adlı eserinde Bitlis'in güzel bir şehir olduğunu ve burada uçkur⁵⁵⁴ üretildiğini bu uçkurun yüksek fiyatlara

⁵⁴⁸ Kırba, kuzu veya keçi derisinden (kösele) yapılan su kabı. Günümüzde matara (metal askeri su kabı) olarak kullanılan su taşıma kabının bir benzeridir. Eski tarihlerde askeri, ticari ve çeşitli amaçlarla yapılan seyahatlerde uzun yolculuklarda bu tip su kapları kullanılırdı. Bu iş için hazırlanan kösele, dört köşe bir tahtanın üzerine demir çemberlerle tutturulurdu. Yukarı doğru gittikçe daralan kırbaların bir metreye yakın boyları olurdu. Ağız kısımları dar olup, sebillerde kullanılanlarına musluk takılırdı. Sakaların kullandıkları kırbaların ağızları meşin ile bağlanır, ağızdan dibe kadar uzanan bir kol ile taşınırdı. Bunlar omuza takılarak istenilen yere götürülürdü. Kırba ile su taşıyanlara, “kırbacı” denir. Sümerler tarafından icat edildiği düşünülmektedir. Anadolu'nun bazı yörelerinde toprak testi olarak yapılan ve ayrıca ibriği bulunan su kaplarına da Kırbaçça (Kırmıçça) denilir. (2016), <https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%Kırba>, Özgür Ansiklopedi. (30 Ekim 2021).

⁵⁴⁹ H. Kayhan, “Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi”, s. 124.

⁵⁵⁰ Ğurcun (Heybe), koyun yününden eğrilen ipten dokunmuş iki geniş ağızlı birbirine dokuma ile bağlı torba, içine yiyecek ve küçük eşyalar koyulur at üzerinde veya omuzda taşınır.

⁵⁵¹ H. Kayhan, “Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi”, s. 124, 125.

⁵⁵² H. Taşkıran, “Müslüman Coğrafyacı ve Seyyahlara Göre Bitlis ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Durumu, 10.ve 17. Asırlar Arası”, s. 101.

⁵⁵³ Y. Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s.33.

⁵⁵⁴ Uçkur, yün veya pamuktan eğrilen ipten yapılan günümüzde kemer vazifesi gören, oval biçimde yapılmış ip türüdür. Eski tarihlerde şalvarı bele bağlamak ve torbaların ağzınının bağlanması için kullanılan 0.8-1 cm kalınlığı arasında üretilen iptir. Yine geleneksel işlemeli kıyafetlerin aksesuarları içerisinde önemli bir yeri olan uçkurlar; iç donu, çakşır, potur, zıpka gibi kıyafetlerin belini tutmak ve süs olarak kıyafetin dışına sarkıtmak amacıyla hazırlanmış iki dar kenarı geleneksel Türk işleme teknikleri ile süslenmiş, 25*125 cm boylarında, uzun dikdörtgen kuşak olarak tanımlamak mümkündür. Begül Özkoca, Hilal Bozkurt, Hügette Eyüpoğlu, “Eyyüboğlu Koleksiyonundaki Uçkur Dokumalarından Örnekler,

batıya ve el-Cezire bölgesine ihraç edildiğini belirtmiştir.⁵⁵⁵ Evliya Çelebi, Bitlis'te el sanatlarında zanaatkâr olan ustaların fazla olduğunu belirtmektedir. Bu ustalar kılıç, ok, yay, ev eşyaları, kadınların başına taktıkları gümüş ve altın işlemeli başlıklar, altınla işlenmiş yemek masa örtüleri, gümüş yapımı ibrikler ve altın işlemeli taslar yaparlardı. Elleriyle diktikleri kumaş dikişleri belli olmayacak kadar mükemmeldi. Dericilik, boyacılık meslekleri şehirde ileri düzeyde gelişmiş ve Avrupa sanayisinin daha işleyemediği sahtiyan derileri işlenerek Avrupa'ya ihraç edilirdi. Bitlis halkının bitkilerden çok iyi anladığı ve bitkilerden elde ettiği sarı renkli olan esperek boyasını, kumaşlarda ve halı dokuma iplerinde kullanırlardı.⁵⁵⁶

Şehir, dericilikte olduğu gibi demircilik zanaatında da ileri düzeyde gelişmişti. Hiçbir yerde üretilmeyen Şeyhhani, Makravi ve Ziverzin kılıçları ile kaliteli ok ve yaylar üretilirdi. Bu silahlar Gürcü, Ermeni, Türk ve Arap tüccarlar tarafından Kafkaslara, İslam ülkelerine ve İran'a ihraç edilirdi. Bitlis'te el sanatlarının gelişmesi ticaret ürünleri çeşidinin ve sayısının artması demektir. Bu durum şehir ekonomisine olumlu yansımaktaydı. Şehirde ki terzilerin, tamamen yünden yapılan çuhaları⁵⁵⁷ dikiği zaman dikiş yerleri belli olmayacak kadar kaliteli dikilirdi.⁵⁵⁸ Ayrıca Bitlis'te ge⁵⁵⁹ dokumasının tarihi net olarak bilinmemekle beraber Şerefhan'ın ge⁵⁵⁹den yapılmış şal elbiseli görüntülü dokumasından anlaşılacağı üzere ge⁵⁵⁹ dokumacılığının bölgede daha eski tarihlerden beri yapıldığını göstermektedir.⁵⁶⁰

Hitit Üniversitesi-Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü İskilip Meslek Yüksekokulu 19400, Çatal Kara Sanat Evi, Çorum-İskilip,” *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C.1, S.1, (2012).

⁵⁵⁵ M. Aylar, “Orta Çağ İslam Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlat ve Çevresi”, s.91, 92.

⁵⁵⁶ Wilhelm Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, s. 42,43, 46. , H. Kayhan, “Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi”, s. 125.

⁵⁵⁷ Çuha, tüysüz ince yapılı ve sık dokunan yün kumaş ya da çuha ipliklerden bezayağı örgü yapısında dokunmuş, kuvvetli dinkleme işlemi uygulanarak keçeleştirilmiş, yüzeyi havlı ve yumuşak, bilardo masalarında, yelek, şalvar gibi yöresel giysilerde kullanılan yünlü kumaşlara denir. Düz renkli çözü ve atkısı olan yün kumaşa çuha denir. Çuha, merinos yününden yapılan ştrayhgarn ipliklerden bezayağı örgü ile dokunan kumaş türüdür. <https://tekstilsayfasi.blogspot.com/2019/01/cuha-nedir.html>, (1 Kasım 2021)

⁵⁵⁸ W. Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, s.43.

⁵⁵⁹ Gej, Bitlis ve civarında keçi ve keçi kılına “gej” adı verilmektedir. Yine keçi kılından yapılan dokumalara da gej denilmektedir. Basit mekikli el dokuma (çukur) tezgâhlarında dokunmaktadır. Şehir halkının kullandığı bu tezgâhlar 2 gücülü 2 ayaklı ve mekikli çukur tezgâhlardır. Gej dokuma tezgahı yere kazılan genişliği 50 cm, derinliği 70 cm olan çukur üzerine kurulan 1.40 cm yüksekliğinde elde yapılan ağaç tezgâhtır. Bitlis'te geçmişte yoğun şekilde üretilen günümüzde yalnızca Şırnak'ta az miktarda üretilen ge⁵⁵⁹ dokumaları (şal-şapık) yok olmak üzere olan geleneksel dokuma türlerimizden birisidir. Sultan Sökmen, Filiz.N.Ölmez, “Bitlis'te Geleneksel Gej Dokumacılığı”, *Tarih Kültür Sanat Araştırmaları Dergisi*, C.2, No.4 (Kasım 2013)

⁵⁶⁰ Sultan Sökmen, Filiz.N.Ölmez, “Bitlis'te Geleneksel Gej Dokumacılığı”, *Tarih Kültür Sanat Araştırmaları Dergisi*, C.2, No.4 (Kasım 2013), s. 175.

2.5.3. Madencilik

Bitlis'te boraks madeni, ticareti yoğun olarak yapılırdı. Boraks, ekmek hamuruna hoş koku veriyor ve parlaklık sağlıyordu, süt mayalamak için de kullanılırdı.⁵⁶¹ İbn-i Havkal, Van Gölü Havzası hakkında verdiği bilgilere göre gölün içinde taşlaşmış bir maden olan altın ve gümüş tamiratında kullanılan boraksın, komşu ülkelere ihraç edildiğini bildirir. Bir süre Selçuklu idaresinde kalan bu bölgede boraks üretimi devam etmiştir. Ekonomik değeri çok yüksek olan boraks ve zırnık madeni, Bitlis ve Ahlat bölgesinin önemli ticaret ürünlerinin başında gelirdi. Bitlis'te tarım yapılacak arazi pek fazla olmadığı için üretilen güherçile⁵⁶² ihraç edilirdi.⁵⁶³ Van Gölü'nün güney bölgesinde bulunan ve kuyumculuk işlerinde kullanılan zırnık⁵⁶⁴ madeni Orta Doğu ve batı ülkelerine ihraç edilirdi.⁵⁶⁵ Günümüzde Bitlis'in ilçesi olan Hizan'da çıkarılan çinko ile Maden ve Ergani'den gelen bakır, Siirt'e gönderilerek burada maden işleme ustaları tarafından işlenmiş pirinç madenine dönüştürülüyor.⁵⁶⁶

2.5.4. Tarım

Evliya çelebinin verdiği bilgilere göre, Bitlis şehrinin ikliminin tarıma elverişli olmasına rağmen arazi yapısının yüksek dağlardan ve kayalıklardan oluştuğu için tarım yapılacak araziler yok denecek kadar azdır. Buğday ve diğer tahıl ürünleri Muş bölgesinden karşılanırdı. Meyvelerinden on bir türlü armudu meşhurdu. Şehirde üzüm, elma ve meyve bağcılığı yoğun olarak yapılmakta olup ihtiyaç fazlası çevre şehirlere ihraç edilirdi. Şehir ve çevresinde arazi şartlarından dolayı tahıl üretimi yapılamıyordu.

⁵⁶¹ H. Taşkıran, "Müslüman Coğrafyacı ve Seyyahlara Göre Bitlis ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Durumu, 10. ve 17. Asırlar Arası", s. 100. , A. Nurullah Özdal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 67, 68.

⁵⁶² Güherçile, potasyum nitrat (KNO₃), sodyum nitrat (NaNO₃) ve kalsiyum nitrat (Ca [NO₃]₂) maddelerinin genel adıdır. Beyaz renkli bir tuz olan potasyum nitrat, görünüşü kara benzediği için Hint güherçilesi, Hint karı veya Çin karı olarak; sodyum nitrat ise, Şili güherçilesi olarak da adlandırılmaktadır. A. Üçok, "Küherçile ve Tarihsel Bir Bilgi", *Egekon Gazetesi*, 3 Mayıs 1935, s. 3; İbrahim Hakkı Konyalı, *Konya Tarihi*, Enes Kitap Sarayı, Ankara 1997, s.1121,1122, T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.101.

⁵⁶³ Fahrettin Tızlak, "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik", (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ansiklopedisi*, C.VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.410.

⁵⁶⁴ Zırnık, hamam otunun diğer adıdır. Eskiden hastalara şifa olsun diye tütsülen bu zehirli otun adı Farsça zer "sarı" kökünden geliyor. Fransızcada arsenik diye bilinen elementin kökeni de yine zırnık otuna dayanıyor. Zırnık aynı zamanda, tabakhanelerde deri kimyasalı olarak kullanılan, çok kötü kokulu as₂s₃ isimli Arseniktrisülfür'ün de tabak lügatında kullanılan ismidir.

⁵⁶⁵ Y. Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s.622.

⁵⁶⁶ A. Nurullah Özdal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 61.

Bitlis'te yerel halk günümüzde seracılık denen ilkel yöntemlerle araziyi ıslah ederek bağ-bahçe kurmuştu.⁵⁶⁷ Bitlis'te, Tebrizli bahçıvanların düzenlediği çok sayıda bağ-bahçe bulunurdu. Düzenlenen bu bağların en iyileri Ermenilerin elindeydi. Bu bağlardan Ermeni işletmeciler sadece yaptıkları meyve ticaretinden yılda sekiz bin altın kazandıkları da oluyordu.⁵⁶⁸ Bitlis'te bağların, bostanların çoğu Ermenilerin elindeydi. Şehirde büyük miktarda elma üretimi yapılarak komşu şehirlere ve devletlere ihraç edilirdi.⁵⁶⁹

İlhanlı veziri Raşideddin Fazlullah, oğlu Mecdiddine gönderdiği mektupta Bitlis köylerinden vergi olarak yüklü miktarda sirke, Vastan'dan (Gevaş) üzüm, nar ve Ahlat'tan elma toplanacağını söyler. Bu durum Bitlis'in meyve-sebze bakımından zengin olduğunu ve İlhanlı Devleti'nin meyve ihtiyacının bir kısmının Bitlis'ten karşıladığını göstermektedir.⁵⁷⁰ Hububat bakımından fakir olan şehir buğday ve bakliyatı başka illerden temin ederdi. Şehrin yakınlarında halk, yeterli olmasa da bulgur ve yarma gibi ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda buğday tarımı yapardı.⁵⁷¹

2.5.5. Hayvancılık

İbn-i Havkal, Erzen bölgesinde hayvan sürülerinin fazla olduğunu bildirir. Bitlis ve çevresinde yaşayan Türkmenlerin ekonomik temelini kaynağı hayvancılığa dayanmaktaydı. Bitlis'te yetiştirilen atlar çok değerli olup 1394 yılında bölgeye gelen Timur'a Bitlis Emiri Hacı Şeref tarafından bu atlardan hediye edilmişti. Türk atları çok meşhur olduğu için sadece Bitlis'te değil Anadolu'nun birçok yerinde (Germiyan bölgesi, Kastamonu) yetiştirilir ve bin dinara kadar satılırdı. Bitlis'te üretilen bal miktarına ve ucuzluğuna bakıldığı zaman önemli derecede arıcılıkta yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁷²

XI. yüzyılda Türklerin Van Gölü Havzası'na küçükbaş hayvanları ile gelmesi ve bölgeye yerleşerek hayatlarını burada idame ettirmesiyle birlikte bölgede hayvancılık önemli geçim kaynağı ve ticaret unsuru olmuştu. Ermeni tüccarların bölgede yaptığı koyun ve keçi ticareti ile Bitlis'te bulunan debbağ atölyelerine ve işlenen sahtiyanlara,

⁵⁶⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970), (Çev. Zuhuri Danişman), 6. Cilt, Zuhuri Danişman Yayın Evi, İstanbul 1970, s.207. , Wilhelm Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, s. 47.

⁵⁶⁸ W. Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, s. 42.

⁵⁶⁹ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 11. Basım, İstanbul, 2017, s.134

⁵⁷⁰ H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s.124

⁵⁷¹ H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s.124.

⁵⁷² H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s.124.

at koşum takımları ile deriden yapılan birçok sanayi ürünlerine bakıldığı zaman Bitlis ve çevresinde hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı görölmektedir.⁵⁷³ Moğolların Anadolu topraklarını istila etmesiyle birlikte çok sayıda Moğol ve Türk göçebe hayvanları ile birlikte Van Gölü Havzası'na ve Bitlis, Ahlat civarına yerleşmişti. Bu duruma bağılı olarak bölgede hayvan sayısı artmış ve ihtiyaç fazlası hayvanların ticareti yapılarak el-Cezire, Irak ve İran'a ihraç edilirdi. Bu hayvanlar hem sürüler halinde canlı ihraç ediliyor hem de kesildikten sonra etleri tuzlanıp kurutularak ihraç ediliyordu.⁵⁷⁴

2.6. Ahlat

Günümüzde Bitlis iline bağılı olan ilçe, Van Gölü'nün kuzeybatısında kurulan tarihi eskilere dayanan bir şehirdir.⁵⁷⁵ Stratejik öneminden dolayı Urartulardan günümüze kadar farklı medeniyetlerin egemenliğı altında kalan Ahlat,⁵⁷⁶ çeşitli isimler ile anılmıştır. İsmiinin menşei tam olarak bilinmese de Urartular zamanında “*Halads*” olarak bilinmektedir. Bölgede yaşayan Ermeniler “*Şaleat*” (Şaliat), Süryaniler “*Kelaht*” Araplar “*Hilât*” İranlılar ve Türkler, Ahlat demişlerdir.⁵⁷⁷

Bölgenin Eski Çağ tarihi hakkında bilgi edinmek için yapılan arkeoloji çalışmaları sonucu Neolitik döneme ait bulgulara rastlanılmıştır. Yine son dönemlerde yapılan çalışmalarda Van Gölü Havzası'nın belirli yerlerinde M.Ö 3000 yıllarda bölgede yerleşme olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarih Tunç Çağına denk gelmektedir. Bölgede yapılan çalışmalar sonucunda Urartulardan önce Asurlularında Bitlis ve Ahlat'ı kapsayan alanlarda hüküm sürdüğü belirtilmektedir. Urartulardan sonra bölgede Romalılar, Medler, Persler, B.İskender ve Dört halife zamanında Araplar hüküm sürmeye başlamıştı.⁵⁷⁸

Bölgede son olarak kalan Mervani Hanedanlığı Bizans İmparatorluğu'nun baskısı ve Ermeni saldırıları sonucu küçük bir alana sıkışmıştı. Türkler bölgeye geldiğı zaman Ahlat ve birkaç şehir hariç bölgenin çoğı Bizans'ın elindeydi.⁵⁷⁹ Sultan Alparslan zamanında (1063) Ahlat bölgede yapılacak fetihler için askeri üs haline

⁵⁷³ H. Kayhan, “Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi”, s.125.

⁵⁷⁴ Erol Keleş, “İlhanlıların Tesis Ettiğı Van Eyaleti'nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu”, s. 565, 570.

⁵⁷⁵ Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 15,16. ,

⁵⁷⁶ F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğı Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 47.

⁵⁷⁷ F. Sümer, “Ahlat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989, s. 19.

⁵⁷⁸ R. Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 19,20.

⁵⁷⁹ O.Turan, *Doğı Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 11. Basım, İstanbul 2017, s. 99.

getirildi. 1071 yılında Ahlat'a gelen Alp Aslan buradan Malazgirt Ovası'na hareket ederek Bizans'ı ağır yenilgiye uğrattı ve bölgedeki üstünlüğünü kırdı.⁵⁸⁰ Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da Bitlis ve Van Gölü Havzası olmak üzere Kars şehrini de içine alan bölgede kurulan Ahlatşahlar (1100-1207) döneminde Ahlat'ın zenginleşmesi ve ekonomik olarak kalkınmaya başlaması komşu devletlerin burayı ele geçirme isteklerini tetiklemişti.⁵⁸¹ Eyyubilerin, Moğolların daha sonra Harzemşahların işgaline uğrayan şehir, I.Alâeddin Keykubad zamanında Selçuklular ve Harzemşahlar arasında gerçekleşen Yassı Çimen Savaşı'ndan (1230) sonra Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.⁵⁸²

2.6.1. Ticaret

Orta Çağ şehirlerinden biri olan Ahlat'a⁵⁸³ Ahlatşahların hâkim olmasıyla⁵⁸⁴ birlikte şehirden geçen ticaret yollarının kontrolünde ele geçmişti. Türklerden önce şehirde güvenlik ortamı olmadığı için minimum derecede ticaret yapıldı. Türklerin bölgede güvenliği sağlaması ve ticareti geliştirecek yatırımlar yapması üzerine tüccarların devamlı uğradığı ve ticari faaliyetlerde bulunduğu Ahlat önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Şehrin adıyla özdeş olan tüccarları Anadolu'nun ticaret şehirlerinde ve Kafkaslar bölgesinde ticari faaliyetlerde bulunurlardı.⁵⁸⁵

Ahlatlı tüccarların Van Gölü üzeri komşu şehirlerle ticaret yapması el-Cezire, Kafkasya, İran ve Suriye'den gelen ticari malları Karadeniz üzeri ticaret faaliyetlerinde bulunmaları bu tüccarların kendilerine ait ticaret gemilerinin olduğunu göstermektedir. Ahlat'ın bölgede önemli ticaret merkezi haline gelmesiyle birlikte çevre ülkelerden yoğun olarak tüccarlar ticaret yapmak için Ahlat'a gelmeye başladılar. Gelişen ticari faaliyetlere bağlı olarak el-Hemavi, şehrin Van Gölü Havzası'nın iktisadi olarak gelişmiş şehirlerinden birisi olduğunu söyler.⁵⁸⁶

⁵⁸⁰ F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, C.L, S.197, (Ağustos 1986), s.452,453.

⁵⁸¹ F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, s.455.

⁵⁸² R. Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 44, 46, 87., Kemal Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)* (Yayınlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2013, s. 528.

⁵⁸³ Celil Arslan, "Ahlat Şehri Kent Dokusu ve Eserleri", *Kare Uluslararası Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi*, S.5, (Haziran 2019), s. 2.

⁵⁸⁴ F. Sümer, "Ahlatşahlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989, s. 24.

⁵⁸⁵ Recep Yaşa, "Doğu Anadolu'da Bir Türk Kültür Merkezi: Ahlat.", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.2, S.2, (Ocak 2013), s. 19.

⁵⁸⁶ F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, s.451,452., Y.Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 40.

Ahlat şehrinde özellikle Sökmen el-Kutbi (1100-1112) devrinde ticaret gelişmiş ve iktisadi olarak bölgede hissedilir derecede büyük oranda kalkınma görülmüştü. Ahlatlı yöneticilerin bulunduğu coğrafi konum avantajını iyi kullanması ve ticaret yollarının buradan geçmesi şehir halkının ticaret ile meşgul olması şehri bölgenin ticaret merkezi haline gelmesini kolaylaştırmıştı. Karadeniz’de ticaret yapan Ahlatlı tüccarlara ait ticaret gemilerinin 1113 yılında battığı ve tüccarların Karadeniz’de boğulduğuna dair rivayetler vardır.⁵⁸⁷ Ahlatlı tüccarların Karadeniz’de boğulma rivayetine bakılırsa Ahlatlıların uzak mesafelerde ticaret yaptığını göstermektedir.⁵⁸⁸ Ahlatşahların küçük bir beylik olmasına rağmen tüccarlarının kendi topraklarını aşırıp uzak ülkelerde ticari faaliyetlerde bulunması uluslararası alanda ticari faaliyetler yürüttüğünün ve ticaret faaliyetlerinin o dönemde ülkeler için ne kadar gerekli olduğunun göstergesidir.⁵⁸⁹

Ahlatşahlar zamanında zengin bir ticaret merkezi haline gelen Ahlat şehri, zenginleşip refah düzeyinin yükselmesiyle birlikte çok sayıda medreseler açılmış, bilim insanları yetişmişti. Dönemin önde gelen (Kubbet-ül İslam) Türk-İslam şehirlerinden biri olarak bilim, sanat, kültür alanında büyük gelişme göstermiş olan Ahlat, ilim açısından gelişmiş Merv ve Buhara ile kıyaslanmaktadır.⁵⁹⁰

Anadolu Selçuklu öncesinde Harezm ve Moğol saldırılarıyla harabeye dönen Ahlat, Selçuklu fethinden sonra Alâeddin Keykubad tarafından şehirde dirlik ve düzen sağlandı. Evlerini terk eden halk geri çağırıp mülkleri kendilerine iade edildi. Ticari faaliyetlerin devam etmesi için kent yeniden imar edildi. Çok sayıda çarşı,pazar ile dışarıdan gelen tüccarlar için hanlar ve kervansaraylar inşa edilerek faaliyete geçirildi.⁵⁹¹ Birçok tüccarın ticaret yapmak için uğradığı Ahlat şehri, özellikle Horasan ,Kafkaslı, Tebriz ve Cürcanlı tüccarların devamlı ticaret yaptıkları şehirdi. Selçuklu yatırımları ile gelişen kentte ticari faaliyetlere bakılırsa doğu-batı ticaretinin mübadele

⁵⁸⁷ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.106., Y. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.305. R.Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 50. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, s.104.

⁵⁸⁸F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, s. 53. , Y. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s. 305.

⁵⁸⁹F. Sümer, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Belleten*, s.455., Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, s. 53. ,Recep Yaşa, “Doğu Anadolu’da Bir Türk Kültür Merkezi: Ahlat.”, s. 19.

⁵⁹⁰Halûk Karamağralı, “Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Ahlat,” *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 1202. , F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, s.54.

⁵⁹¹F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, s. 56. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret* , s. 104.

merkezi konumuna geldiği görülmektedir.⁵⁹² Hindistan ve Çin'den İran'a gelen ticari mallar, İranlı tüccarlar vasıtasıyla Ahlat'a getirilirdi. Burada ham ipekler, Şiraz'da dokunan perdeler ve keten, Çin ve Hindistan'dan gelen kumaş yapımı elbiseler, Çin ipekleri Hint kökenli sarık, gömlek, ferace, cerrahide kullanılan Hint demirinden yapılan neşter ile çok sayıda malın ticareti yapılırdı. Daha sonra bu ürünler Ahlatlı tüccarlar tarafından Anadolu'nun büyük ticaret merkezlerine, Irak, Suriye ve Kuzey Kafkaslara kadar ihraç edilirdi.⁵⁹³

Venedikli, Avrupalı, Rum ve Yahudi tüccarlar İstanbul'da üretilen Rum atlası olarak bilinen kumaşlar, Rum yapımı müzik aleti olan zurna ile Avrupa kökenli çeşitli silahlar ve cam ürünleri olan malları Anadolu'ya ithal ederdi. Aynı şekilde Karadeniz'in kuzeyinden gelen tüccarlar, Anadolu'da ticaret yapmak için bazı hayvansal ürünler ve Rus köleleri Karadeniz üzeri⁵⁹⁴ Anadolu'ya getirirdi. Her iki taraftan gelen ticari mallar; ülke içinde ticaret yapan tüccarlar tarafından toplanma merkezlerinden veya pazarlardan toptan satın alınarak ticareti yapılırdı.

Anadolu'da menşei fark etmez daimi ticaretle uğraşan tüccarlar, ticaret pazarlarından istediği malları satın alarak kendi ticaret bölgesinde veya mensubu olduğu şehirde aldığı malların ticaretini yapardı.⁵⁹⁵ Ahlatlı tüccarlarında kendi şehirlerinde ticari faaliyetlerde bulunması ticari yoğunluktan dolayı şehir, surları dışına taşmış, çarşı ve pazarların sayısı çoğalmış⁵⁹⁶ ayrıca zenginler tarafından yapılan hayır eserleri artması bu duruma bir örnektir. Ahlat'ın ekonomik geliri ve büyüklüğü Şam'a eşdeğer büyüklükte olduğu belirtilmektedir. İbn Havkal Ahlat'ın, Kafkaslar bölgesindeki ticari ve ekonomik olarak gelişmiş Erzurum ve Tebriz gibi şehirlerden büyüklük olarak pek farkı olmadığını iktisadi olarak geliştiğini bildirmektedir.⁵⁹⁷

⁵⁹²F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 54. , Y. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s. 305. , H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s.75.

⁵⁹³ Y. Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 622, 623.

⁵⁹⁴ .Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 622, 623.

⁵⁹⁵F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, s.453. , Y. Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 623, 624, 625.

⁵⁹⁶F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, s. 452.

⁵⁹⁷Y. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s. 255, 256.

1164 yılında Ahlat'ta çıkan yangında ticari mallar ile dolu olan ambarları çok sayıda ev ve 70 bakkal yanarak tahrip olmuştu.⁵⁹⁸ Türklerin bölgede hâkimiyetinin başlamasının ardından XII. ve XIII. yüzyıllardaki müelliflerin verdiği bilgilere göre Selçuklular zamanında Ahlat ve bölgedeki diğer şehirlerin ekonomik olarak geliştiğini Ahlat ve çevresinin gelirlerinin Mısır gelirlerine denk geldiğini bildirmektedir.⁵⁹⁹ Ahlat'ın tarım ve ticaret olarak Mısır ile kıyaslanacak kadar büyük olmadığı halde bu durum şehrin akla dahi gelmeyecek derecede ekonomik olarak ne kadar büyüyüp geliştiğini göstermektedir.⁶⁰⁰ Ahlat yakınlarında Van Gölü'nden elde edilen ve ekonomik değeri çokyüksek olan boraks, Ahlat'tan ihraç edilerek şehir ekonomisine katkı sağlanmaktaydı. Boraks, ekmeği yumuşattığı için el-Cezireli fırıncılar tarafından aranan önemli ürünlerin başında gelirdi.⁶⁰¹

Şehrin ipekli kaytan kumaşları çok değerli olup komşu ülkelere ihraç edilirdi.⁶⁰² XI.yüzyılda Ahlat'ta ekonominin gelişmesi ve şehrin canlı bir ticaret merkezi haline gelmesinden dolayı çok sayıda komşu ülkelerden gelen tüccarların çoğalmasa, şehirdeki esnafın üç farklı dilde (Arapça, Farsça, Ermenice) konuşmasına vesile olmuştur.⁶⁰³ Ahlat, Erciş arası ve Van, Tatvan, Ahlat arası gemiler ile karşılıklı mal taşımacılığı yapıldı. Erciş, Van ve Tatvan'dan Ahlat'a gemiyle getirilen ticari mallar burada ticaret yapmak için en fazla bulunan Arap, İran, Ermeni, Gürcü tüccarlar tarafından satın alınarak kendi ülkelerinde ticaretini yaparlardı.⁶⁰⁴

Anadolu Selçukluları zamanında kültür merkezilerinden biri olan Ahlat, aynı zamanda ahilik teşkilatının çok güçlü olduğu şehirlerden birisiydi. Bu teşkilat mesleki olduğu kadar siyasi olarakta güçlü ve herhangi bir saldırıda şehrin savunmasında önemli güç teşkil ediyordu.⁶⁰⁵ Artuklu memleketine ziyarette bulunan Ahlat'ın kadın yöneticisi burada gördüğü yatırımları geri döndüğü zaman kendi ülkesinde yapmaya başlamıştı. Ahlat-Bitlis arası bütün yolları yaptırmış, bu yollar üzerinde 9 tane köprü ve yükleri ile

⁵⁹⁸ A. Nurullah Özdağ, *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, s. 297.

⁵⁹⁹ F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, s. 452.

⁶⁰⁰ F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 51. , Y. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s. 256, 304.

⁶⁰¹ F. Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 7. Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 51. , M.Suat. Bal, *Türkiye Selçuklularında Ticari Hayat*, s. 102.

⁶⁰² M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, s. 104.

⁶⁰³ F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 52. , Ahmet Nurullah Özdağ, *Orta Çağ Ekonomisi Ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, S. 286.

⁶⁰⁴ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.133.

⁶⁰⁵ Y. Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 41, 42.

beraber 300 adet hayvanın barınacağı ve sahiplerinin kalabileceği hanlar yaptırmıştı. Bu yatırımların yapılmasının sebebi, Ahlatlı kadın yöneticinin Artuklu ülkesinde gördüğü yatırımların Artuklu ülkesini bayındır hale getirdiğini ve Artukluların iktisadi olarak kalkınmasını sağladığı düşüncesi etkili olmuş ve gördüklerini kendi ülkesinde yaptırmıştı.⁶⁰⁶ XIII. yüzyılda Ahlatşahların zenginliği, çarşıları, tüccarları, eğlenceleri, bağ bahçelerinin bolluğu ve iktisadi olarak gelişmesi birçok devletin dikkatini şehrin üzerine çekmişti. Bunlardan birisi olan Eyyubi Devleti, şehri ele geçirince ticaretin devamlılığı için Eyyubilerin son valisi olan Hüsameddin Ali yollar üzerinde kervansaray inşa ettirmişti.⁶⁰⁷ Moğolların Anadolu'yu istila etmesi ardından Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklularını yenilgiye uğratmasıyla Moğollar Anadolu'da kendi yönetimlerini oluşturmaya başlamıştı. İlhanlı Hükümdarı Hülagü Han tarafından Van Gölü Havzası'nda merkez Ahlat olmak üzere Van Eyaleti oluşturulmuştu.

Bu idari yapı diğer İlhanlı hükümdarları tarafından aynen devam ettirilerek eyalet içerisindeki şehirler ticari ve ekonomik olarak önem kazanmıştı. Bu durum Ahlat'ın İlhanlılar zamanında ekonomik olarak kalkınmasını sağlamıştı.⁶⁰⁸ İlhanlı ülkesine Çin'den ve Hindistan'dan gelen ticaret kervanı Tebriz'den geçerek Van Eyaletine gelirdi.

Eyalet şehirlerinde ticari faaliyetlerde bulunduktan sonra Batı Anadolu içlerine gitmek isteyen tüccarlar, Sivas üzeri Konya ve İstanbul'a varırdı. Tebriz'den gelen kervan; Merend, Hoy, Şakmabad, Bend-i Mahi, Saray, Muradiye ve Erciş şehirlerinden geçerek Ahlat'ta toplanırdı. Buradan eğer kuzeye transit gidecekse Erzurum üzeri devam ederek Sivas'tan Karadeniz limanlarına ulaşırdı.

Gazan Han devrinde Tebriz-Trabzon ticaret kervan yolu üzerinde Cenevizliler ile yapılan ticaret nedeniyle Tebriz'de Cenevizliler konsolosluk açmıştı. Gazan Han'ın mali reformları sonucu üç parçaya böldüğü Anadolu topraklarının kuzeybatı bölgesinde kalan Van Eyaleti'nin yönetim merkezi Erzurum olmuştu. Eyaletin diğer şehirleri olan Ani, Kars ve Ahlat darphanelerinde Gazan Han adına gümüş sikkeler basılmıştı.⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ A. Nurullah Özdal, *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, s. 214.

⁶⁰⁷ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.133.

⁶⁰⁸ E. Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu", s. 561.

⁶⁰⁹ E. Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu", s. 570.

Van Eyaleti'nin kuzeyinde yer alan bazı şehirlerde İlhanlı hükümdarları adına çok sayıda bakır, gümüş, altın sikkelerin basıldığı bilinmektedir. Olcayto Han devrinde 1307-1308,1314-1315 tarihleri arasında Erciş ve Ahlat'ta bulunan darphanelerde gümüş sikke bastırıldığı tespit edilmiştir.⁶¹⁰

2.6.2. Sanayi

Ahlat'ta, demircilik ve çilingirlik zanaatkârlığı gelişmişti. Üretilen dokuma kaytanları⁶¹¹komşu ülkelere ihracatı yapılırdı.⁶¹² Sert tortu bırakan sularından dolayı bu tortulardan soda üretimi yapılırdı. Ahlatlı tüccarlar, Avrupa ve Arap coğrafyasına boraks ihraç ederdi.⁶¹³ XVI. yüzyılda Ahlat'ta sanayi işletmesi olarak bir debbağhane ve bir boyahananın olduğu tespit edilmiştir. Tabakhanelerde koyun, keçi ve büyükbaş hayvanların derileri işlenerek eldiven, çizme, kemer,ayakkabı üretilirdi. Bu ürünlerin şehir çarşı pazarlarında ticareti yapılırdı.⁶¹⁴

Büyükbaş hayvanların derisi koyun derilerine göre daha kalın olduğu için özellikle kösele ve çizme yapılırdı. Şehirde sanayi olarak dokuma atölyesinde bulunurdu. İran'dan ithal edilen ipek ile Ahlat ve çevresinde yetiştirilen koyunyününden elde edilen dokuma halı, kilimler boyahanelerde boyandıktan sonra halk ihtiyacı telafi edildikten sonra ihracatı gerçekleştirilirdi. Yine boyahanelerde iplik renklendirmesi ve çeşitli kumaş bezlerinin boyaması yapılırdı.⁶¹⁵

XI. yüzyılda Türklerin ve XIII.yüzyılda Moğolların Van Gölü Havzası'na gelmesiyle birlikte konargöçerlerin hayvanları ile bölgeye yerleştirilmesi bölgede hayvan sayısındaki artışa paralel olarak halkın günü birlik ihtiyaçları için kullanılan dokuma ve deri yapımı ürünlere talep artışı doğdu. Bu duruma müteakıl dericilik ve dokuma sanayisi Ahlat'ta büyük oranda gelişme göstermiştir.⁶¹⁶

⁶¹⁰E. Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu", s. 576.

⁶¹¹Kaytan, pamuktan yada ipekten yapılmış sicim. (Sicim, keten-kenevir liflerinden elde edilen ince ip.)

⁶¹² O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.133. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, s. 104., H.Taşkıran, "Müslüman Coğrafyacı ve Seyyahlara Göre Bitlis ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Durumu, 10.ve 17. Asırlar Arası", s. 99.

⁶¹³ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 305.

⁶¹⁴ R.Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 151.

⁶¹⁵ R.Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 151.

⁶¹⁶ Erol Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu", s. 563.

2.6.3. Madencilik

Ahlat şehrinin önemli ihraç mallarının başında gelen zırnık madeni,⁶¹⁷ sarı-kırmızı çeşitleri bulunurdu. Ekonomik değeri çok yüksek olduğu için ticareti yapılırdı. Ahlat'tan ihraç edilen bu madenlerden tüccarlar büyük oranda kazanç sağlardı.⁶¹⁸ Evliya Çelebi, Ahlat Dağları'nda pek çok madenlerin bulunduğunu ve bunların en meşhuru kırmızı zırnık madeni olup, bu madenin sabunla karıştırılıp insan vücuduna sürülmesi sonucu vücutta bir kıl dahi kalmayıp tertemiz ve yumuşak yaptığını ve cüzzam hastalığı olanlar bir siyah üzümle bir miktar zırnık yese frengi ve cüzzam hastalıklarından kurtulduğunu bildirmektedir. Bu maden sağlıklı olduğu gibi kuyumculuk işlerinde tezyin (süsleme) için kullanılırdı.⁶¹⁹

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Ahlat'ın kuzeyindeki dağlardan çıkan sarı zırnık, kimyacılar tarafından has bakıra koyulup, bazı ecza malzemeleri ile karıştırılarak saf altın elde edilirmiş. Yine sarı zırnık madeninden bir insan yarım miskal⁶²⁰ kadarını ezip bir fincansu ile yatmadan önce içse vücudundaki kılların hepsi dökülmüş. Fazla kullanımı zararlıdır. Bu maden Bizans, İran ve Arap ülkelerine ihraç edilirdi⁶²¹

2.6.4. Tarım

Selçuklular ile İran arasında yapılan ticaret Harzemşahların, Ahlatşahlar bölgesini işgal etmesi ve kervanların yollarını kesmesi şehirleri yağmalaması yüzünden ticaret durma noktasına gelmiş ve tarım üretimi sekteye uğramıştı. Sultan Alâeddin Keykubad bölgede huzuru ve güvenliği sağlamak için yol kesen Harzemlileri Selçuklu hizmetine almıştı.⁶²² Sultan, bölgede tarımının yeniden kalkınması için bölgeye heyet göndermiş ve yerlerini terk eden halk yurtlarına geri çağırılmıştı. Tarım üretiminin yeniden yapılabilmesi için halka gerekli tarım malzemesi yardımları yapılarak Ahlat'ın

⁶¹⁷ Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 7.

⁶¹⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 305. , B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 50.

⁶¹⁹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970),(Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s.227,228.

⁶²⁰ Walther Hinz, (Çev. Sevim Acar) Anadolu'da Miskal'in ağırlığı Osmanlı zamanından beri (belki daha önceside vardır.) 1 miskal 17/25 kırat mısır kadardı, yani Mısır miskali=4,68 gr. ve 1 kırat = 0,195gr. Olduğuna göre 4,81 gramdı. Bir Osmanlı ağırlık dirhemi'nin ağırlığı ise miskal'in 3/2 kadardı. Yani bugünkü gibi 3,086 gr. s. 6

⁶²¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970),(Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, S. 228

⁶²² M. A. Köymen, "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası." *Belleten*, C. L, S. 189, (Aralık 1986), s. 616.

ekonomik olarak yeniden düzene girmesi sağlanmıştı.⁶²³ Eski tarihlerden beri tarım merkezi olan Ahlat'ın çeşitli kroniklerden ve müelliflerin bölge hakkında önemli bilgiler veren kaynaklarına bakıldığı zaman Ahlat şehrinde bağ ve bahçelerin bulunduğu, tarım faaliyetlerinin yaygın olarak yapıldığı anlatılmaktadır.⁶²⁴

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere bakılırsa, Ahlat'ta bağ-bahçe ve kafesli bostanların birbirilerine bitişik olduğunu bildirmektedir. Kafesli bostanlardan kasıt yabani ve evcil hayvanların bostana zarar vermemesi amacıyla bostanın etrafının çitlerle çevrilmesidir.⁶²⁵ Ahlat merkezinde köylerine göre daha az miktarda buğday üretimi yapılırdı. Sebebi ise şehir merkezinde bulunan Ermenilerin bağ ve bahçe işini daha iyi anladıkları için yetiştirdikleri meyve ürünlerinin ticaretini yaparlardı. Hayvan yemi olarak üretimi yapılan arpa ve darı buğdaydan sonra üretilen önemli tarım ürünlerinin başında gelmekteydi.⁶²⁶

Bitlis ve Ahlat'ta bulunan bağ-bahçelerde yetişen elma, komşu ülkelerin ve şehirlerin ihtiyacını temin edecek kadar bol ve kaliteliydi. Meyve bahçeleriyle ünlü Ahlat, İlhanlı sarayının elma giderlerini tek başına karşılıyordu.⁶²⁷ Osmanlı Devleti zamanında Ahlat'ta bağ-bahçelik yapıldığı tapu tahrir defterlerinde belirtilmiş ve şehir çevresinde kısıtlı miktarda yonca üretimi yapılmıştır.⁶²⁸

2.6.5. Hayvancılık

Anadolu coğrafyasının en önemli geçim kaynaklarından olan hayvancılık, Anadolu Selçuklu Devleti zamanında bölgenin en önemli geçim kaynaklarının başında gelmekteydi. Koyun, keçi, sığır ve at gibi hayvanlardan hariç balıkçılıkta Ahlat'ta önemli derecede ticareti yapılan hayvanlardandı. Van Gölü'nde Ahlat bölgesinde “*et-tirrih*” denilen balık türü yılda iki defa bol miktarda tutularak tuzlanıp kurutulduktan sonra Musul, Irak, el-Cezire, Şam, Horasan, Belh ve Hindistan'a kadar ihraç edilirdi.⁶²⁹

⁶²³ M. A. Köymen, “Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası.” *Belleten*, C. L, S. 189, (Aralık 1986), s. 616.

⁶²⁴ R. Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 147.

⁶²⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970), (Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, S. 220.

⁶²⁶ R. Tekin, *Ahlat Tarihi*, s.148.

⁶²⁷ Erol Keleş, “İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu”, s. 573,574.

⁶²⁸ R. Tekin, *Ahlat Tarihi*, s. 149.

⁶²⁹ İbn Havkal *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 305., Y. Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, s. 619., H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s.58.,

Ahlat ve Bitlis çevresinde meşhur Türk atları yetiştirilirdi. Bu atlar hem hediye olarak veriliyor hem de yüksek fiyatlara Avrupa'ya kadar satılıyordu. Ahlat'ta yerleşik düzene geçmiş insanlar tarafından sayısı azda olsa kurulan çiftliklerde büyükbaş hayvan yetiştiriciliği de yapılıyordu.⁶³⁰ Yük taşımacılığı için Ermenistan'ın Revan bölgesinden yüke dayanıklı güçlü katırlar Ahlat'a ithal edilirdi. Kafkaslardan çok sayıda ithal edilen katırlar yük aracı olarak Ahlat'tan Irak, İran ve Suriye'ye ihraç edilirdi. Bu katırlar soylu gayet sağlam ve güçlü hayvanlardı.⁶³¹

Klasik dönem Osmanlı devrinde Ahlat şehrinde bulunan tabakhanelerde işlenen hayvan derilerine bakıldığı zaman bölgede hayvancılığın yaygın olduğu ve buna bağlı olarak dericiliğin geliştiği görülmektedir.⁶³² Türklerin ve Moğolların sürüleriyle bölgeye gelmesi büyük oranda küçükbaş hayvan artışına sebep olmuştu. Van Gölü Havzası'nda Ermeni, İran ve Ahlatlı tüccarlar tarafından yaygın olarak hayvan ticareti yapılırdı.

Hayvanlar el-Cezire, İran, Ermenistan ve Kafkasya bölgesine ihraç edilirdi. Bölgede hayvan artışına bağlı olarak elde edilen hayvansal ürünlerin (peynir, yağ, et, yün, deri) halk pazarlarında ticareti yapılırdı. Koyunyününden halk kendi ihtiyaçları için kazak, yelek, papak (başlık, bere) ürünleri dokurdu keçi kılından genellikle konargöçerler için kıl çadır dokunurdu. Dokuma ürünleri halkın ihtiyaçları karşılandıktan sonra şehir çarşı pazarlarında ticareti yapılıyordu.⁶³³

M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, s. 127. ,Erol Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu", s. 574.

⁶³⁰H. Kayhan, "Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis'in Tarihi Gelişimi", s.124.

⁶³¹İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 305.

⁶³²R. Tekin, *Ahlat Tarihi*, s 151.

⁶³³Erol Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu", s. 568.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU TİCARET ŞEHİRLERİ

3.1.Diyarbakır

Türkiye'nin Güneydoğu'sunda yer alan Diyarbakır şehri, Mezopotamya'nın kuzey bölgesinde kurulmuştur. Şehrin kuruluş tarihi hakkında net bilgi bulunmamakla birlikte ismi ilk defa Asur Kralı Adad Nirari'ye ait (M.Ö. 1310-1281) olan bir kılıç sapında “*Amidi veya Amedi*”⁶³⁴ ismi ile yazılmıştır. Bu ismin Diyarbakır ve civarına daha önce hâkim olan Hurrilerden kaldığı da zikredilmektedir.⁶³⁵ “*Amedi*” adı Roma devrinde “*Amida*”ya dönüşmüş, İmparator Konstantius zamanında şehre bir süre “*Augusta*” denilmişse de⁶³⁶ bu isim halk tarafından benimsenmediği için zamanla ortadan kalkmıştır.⁶³⁷

“*Amida*” adının Yakutçadaki bakır sikke manasında belirtilen “*Amiday*” kelimesinden geldiğini⁶³⁸ yine şehrin Ptolemais'nin ifade ettiği gibi “*Ammaia*” kenti ile özdeş olma olasılığının yüksek olduğunu öne süren yayınlar mevcuttur.⁶³⁹ Roma dönemi tarihçilerinden Antakyalı Ammianus Marcellinus (M.S 359) Diyarbakır'ı “*Amida*” ismiyle belirtir.⁶⁴⁰ Latin, Yunan ve Süryani yazma eserlerinde kent adı Amid olarak geçer.⁶⁴¹ İslam kaynaklarında ise Amed olarak belirtilmektedir.⁶⁴² Şehrin XIII. yüzyıl sonrası neşredilen eserlerde adı farklı olarak yazılmıştır. Kara Amid, Kara Hamid

⁶³⁴ Şevket Beysanoğlu, Anıtlar ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, C. I., Ankara 1987, s. 3'te, Asur Kralı I. Adad Nirari Dönemine (MÖ 1310-1281) tarihlenen bir kılıç kabzasında “*Amedi*” adının yazılı olduğu, MÖ 800, 762 ve 705 yıllarına ait Asur Vali isimlerini bildiren belgelerde “*Amedi*” adının geçtiği belirtilmekte, s.63'te, “*Bit Zamanı*” kabilesinin “*Huri*” surunu onardıkları anlatılmaktadır. Nurgül Yıldırım, “Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.52, S. 2, Ankara (2012), s. 2,3.

⁶³⁵ Ali Boran, Razan Aykaç, “Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kale,”*Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der.*, S. 42(2019), s. 274.

⁶³⁶ G.Ebû'l Ferec, Abû'l-Farac Tarihi, C.I,(Çev.E. A. W. Budge-Ö. R. Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 136;

⁶³⁷ Ammianus Marcellinus, *The History*, (Çev.: J. C. Rolfe), (1963), XVIII/8-10, s. 63-469 ve XIX/1-8, s. 471, 511'de, Diyarbakır'dan “*Amida*” adıyla bahsedilmektedir.

⁶³⁸ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, Ankara 2002, s. 9.

⁶³⁹ Mehmet Özcanlı, “Unesco Kültür Mirasında Diyarbakır Surları”, *Social Sciences Studies Journal SSS Journal* C.4, S. 24 (kasım 2018),s. 5109.

⁶⁴⁰ Hatice Tuğba Akdoğan, *Ammianus'un Karadeniz Tasviri Ammianı Descriptio Ponti Euxini*(Ammianus Marcellinus Rerum Gestarum Kitap XXII, Bölüm 8), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014, s. 15.

⁶⁴¹ Canan Parla, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ MFD*, (2005/1), C.22, S.1), s.59.

⁶⁴² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1.C, 3.Baskı, Ankara 1998, s.1,3.

ve Timur'un zafernamelerinde Kara Kale isimleri geçmektedir.⁶⁴³ Şehrin kara isimleri ile söylenmesinin nedeni surlarının siyah taşlar ile yapılmasından kaynaklıdır. Yine Evliya Çelebi, şehrin “Kara” lakabıyla adlandırılmasını yapıların siyah taşlar ile inşa edilmesine bağlamaktadır.⁶⁴⁴ Bölgenin kadim yerleşim yerlerinden biri olan Diyarbakır, tarihi süreçler içerisinde çeşitli kavimlerin istilalarına maruz kalmıştır. İslamiyet’i taşımak maksadıyla el-Cezire üzeri devam ederek güneydoğuya ulaşan Araplar ile bölgede İslamiyet’in yayılmaya başlaması üzerine gerçekleşen Bizans-Arap savaşları neticesinde Amid Arapların egemenliğine geçmiştir.⁶⁴⁵

Geçen zaman zarfında Büyük Selçukluların (XI. yüzyıl) bölgeye gelmesi ve Amid’i kuşatması sonucu fazla dayanamayan şehir teslim olmuştur. Büyük Selçukluların emriyle Türk beylerinden⁶⁴⁶ olan Artukluların el-Cezire bölgesinde faaliyet göstermesiyle beraber yürütülen ekonomik reformlar neticesinde bölge canlanmaya başlamış, ticaret ve kültürel faaliyetler için şehirde kamu binaları inşa edilmiştir.⁶⁴⁷

Bölgede Moğol tehdidinin ortaya çıktığı dönemde Anadolu Selçuklu Devleti’nin Eyyubi melikleri ile iş birliği yaparak doğuda Moğollara karşı güvenlik politikasını sürdürmek isteyen II. Gıyaseddin Keyhüsrev Diyarbakır’a hareket etmeden evvel Eyyubi meliki olan Melik Kâmile karşı diğer Eyyubi melikleri ile evlilik yollarıyla ittifak kurduktan sonra Güneydoğu Anadolu bölgesine ordu göndermiştir.⁶⁴⁸ Bölgeye

⁶⁴³ H. Sayrafi, *Nüzhetü’n-Nüfus ve’l-Ebdân*, I,(1970),(Thk. Hasan Habeşi), Kahire, Matbaatü Dârü’l-Kütüb, s. 362.

⁶⁴⁴ Songül Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, Adıyaman 2019, s. 31,36,37.

⁶⁴⁵ El-Belâzurî, *Fütuhu’l-Büldân*, (Trc., M.Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.87-89; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, (1979),(Trc., M.B. Eryarsoy), C IIBeyrut, s. 384, 396, 349-364; İmâmeddin İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Beyrut 1966, VI, 348-350; P. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (trc. S. Tuğ), İstanbul 1980, I, s. 218; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (Trc., Mehmet Özey), İstanbul 2000, s. 232; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara 2003, s.155. , Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2012, s. 10.

⁶⁴⁶ İbnü’l Esir, “*El Kâmil Fi’t- Tarihi Tercümesi-İslam Tarihi*,” C.10, (1991), (Çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 132.

⁶⁴⁷ Selim Kaya, “Artuklularda İktisadî Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri,”*Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, Mart 2019, 67-85.

⁶⁴⁸ Ş. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular’a Kadar*, s. 155,157, 357, 358, 360.

intikal eden Selçuklu ordusu⁶⁴⁹ daha önceden Eyyubi hükümdarı I. Nasuriddin tarafından alınan Diyarbakır şehrini kuşattı.⁶⁵⁰ Selçuklu muhasarasına fazla direnemeyen şehir, ileri gelen devlet adamları aracılığı ile yapılan istişareler sonucu kale anahtarını ve elde kalan mühimmatları Selçuklu ordusuna teslim etti.⁶⁵¹ Böylece şehir 1240 yılında Anadolu Selçuklu topraklarına katılmış oldu.⁶⁵²

Anadolu'nun ticaret merkezlerinden olan şehir, artık Selçukluların güneydoğu bölgesinde önemli ticaret şehirlerinden birisi oldu.⁶⁵³ Diyarbakır, el-Cezire bölgesi olarak adlandırılan verimli arazilerde yer alması ve yeraltı madenlerinin zengin olması sebebi ile Eski Çağlardan bu yana birçok medeniyetin burada ziraat ve ticari faaliyetlerde bulunduğu Anadolu'nun eski yerleşim yerlerindendir.⁶⁵⁴

3.1.1. Ticaret

Diyarbakır'da ticaret, M.Ö 18. yüzyıl yani Asurlulara kadar giderek tarihin her döneminde ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵⁵ Kent ticari ve askeri amaçlı kullanılan yolların üzerinde kurulmasından dolayı yaşanan ticaret faaliyetlerinden ötürü Anadolu ve Mezopotamya'ya gelen yerli ve yabancı tacirlerin gözde ticaret merkezlerinden biri olmuştur.⁶⁵⁶

Şehirde eskiden beri süre gelen ticari geleneğe bakılırsa bölgede ticaret yoğunluğunun en fazla olduğu şehirlerin ilk sırasında gelirdi.⁶⁵⁷ Diyarbakır gözlemlerinden ayrıntılı bilgiler veren Tavernier, şehrin ortasında yer alan cami çevresindeki bakkalları, çarşı ve pazarlarının kalabalık olduğunu anlatırken şehrin

⁶⁴⁹ Ebu Bekr-i Tihriani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (2014), (Çev. Mürsel Öztürk), T.T.K, 1.C, 3. Baskı, Ankara 2014, s. 125.

⁶⁵⁰ Nejat Göyünç, "Diyarbakır," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, C.9, s. 466.

⁶⁵¹ İbni Bibi, Farsça Muhtasar Selçuknamesinden, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, 1, (1941), (Çev. M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara 1941, s. 205, 206., İbnî Bibi, *El Evamirü 'l-Ala' iye Fi 'l-Umuri 'l-Ala' iye* (Selçuk Name) I, (1996), (Haz. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 64., Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s. 11.

⁶⁵² İbn Bibi, *El Evamirü 'l-Ala' iye Fi 'l-Umuri 'l-Ala' iye* (Selçuk Name) II, (1996), (Haz. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.44.

⁶⁵³ Ş. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s.125.

⁶⁵⁴ Y. Bedirhan, Onur Aydın, "Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakır'da İktisadi ve Siyasi Hayat," *International Social, Mentality end Researcher ThinkersSmart Journal*, C.7, S.41, (Şubat 2021), s. 300. ss. 299-310. Oktay Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C.0, S.15, (Mart 2010), s. 55.

⁶⁵⁵ Atakan Akçay-Serdar Özbilen, "Yeni Asur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi ve Tarihi Coğrafya İçin Bazı Öneriler", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, <http://busbed.bingol.edu.tr>, Yıl: 8 • Cilt. 8 .Sayı. 15, (Bahar 2018), s.522. ss. 537-563.

⁶⁵⁶ A. Eşikurt, "Orta Çağ Anadolu Ticaret Yolları", s.18-20.

⁶⁵⁷ S. DumlupınarAlican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 217.

ticaret yoğunluğuna atıfta bulunur.⁶⁵⁸ Doğu'ya ve Bağdat'a farklı kalemlerde ticari emtia ihraç eden şehir, bir taraftan da Avrupa'dan Çin'e kadar ulaşan çeşitli ticaret şehirlerine dokuma kumaşlar, örtüler ve çeşitli sanayi malları ihraç ediyordu.⁶⁵⁹ Diyarbakır yüksek ve dağlık olan Doğu Anadolu Bölgesi ile Güneydoğu düzlüklerinin geçiş kuşağı arasında yer aldığı için Eski Çağlardan beri iki bölge arasında ticaret kervanlarının geçtiği önemli bir geçiş noktasıydı. Tarih boyunca bu durumunu hep devam ettiren şehir,⁶⁶⁰ Asurlulardan beri devam eden ticaret işlevselliğini binlerce yıl sonra Artuklular ve Selçukluların egemenliğine girdikten sonra da aynı şekildedicari özgünlüğünü devam ettirmiştir.⁶⁶¹

Ayrıca şehir kara yolundan başka Abbasiler döneminde aktif olarak kullanılan Dicle Nehri üzerinden Bağdat ticaret pazarlarına kadar dolaşıma soktuğu ve farklı ülkelere gönderdiği ticari emtiaları ile Mezopotamya bölgesinin ticaret etkinliğini artırmış ve iktisadi olarak ilerlemesine büyük katkı sağlamıştı.⁶⁶² Diyarbakır; Suriye, Irak, Kafkaslar ve Orta Anadolu üzeri denizlere açılmak isteyen ticaret kervanlarının geçtiği merkezi konumda yer alması nedeniyle ticari ürünlerini rahatlıkla dolaşıma sokma ve pazarlama imkânı buluyordu.⁶⁶³

Türkiye'nin eski ticaret merkezlerinden birisi sayılan kent,⁶⁶⁴ kurulduğu coğrafi yapı gereği ticari vasfını sürekli güncellemiş ve günümüze kadar önemli ticaret şehri olma özelliğini korumuştur. Kuzey ülkeleri ve Arap dünyası arasında yapılan ticaretten dolayı Diyarbakır'ın ticaret üssü olarak kullanılması Arap tacirleri açısından şehrin ticari fonksiyonu daha da önemli idi.⁶⁶⁵

Irak, Suriye ve el-Cezireli tacirlerin, Halep ve Musul üzerinden Selçuklu ülkesine ithal ettikleri cam, atlas, ipekli dokumalar, Mısır ve Hint menşeli ilaç için

⁶⁵⁸Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 287.

⁶⁵⁹S. DumlupınarAlican, *Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)*, s.218.

⁶⁶⁰Adnan Çevik, "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIII, (Haziran 2009), s.56, 57.

⁶⁶¹Y. Bedirhan, Onur Aydın, "Artuklu'dan Selçuklu'ya Diyarbakır'da İktisadi ve Siyasi Hayat," s. 300.

⁶⁶²S. DumlupınarAlican, *Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)*, s. 217.

⁶⁶³ Adnan Eskikurt, "Orta Çağ Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, (2014 Güz), s. 17., A. Çevik, "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı," s.47.

⁶⁶⁴Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 20, 53-54. , Y. Bedirhan, Onur Aydın, "Artuklu'dan Selçuklu'ya Diyarbakır'da İktisadi ve Siyasi Hayat," s. 300.

⁶⁶⁵S. DumlupınarAlican, *Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)*, s.217.

kullanılan bitkiler ve baharat türleri önce Mezopotamya'nın kadim ticaret şehri olan Diyarbakır'a getirilirdi.⁶⁶⁶ Burada mola veren tacirler daha sonra getirdikleri malları Anadolu'nun iç kesimlerine ve uluslararası kurulan ticaret pazarlarına götürürlerdi. Diyarbakır'dan başka devletlere transit olarak gidecek olan tüccarlar ise burada ihtiyaçlarını giderdikten sonra farklı yönle hareket ederlerdi.⁶⁶⁷ Ticaret maksadıyla Diyarbakır'da bulunan Avrupalı, Rus, Venedik, İran ve Kafkaslı tacirler şehir toptancılarından satın aldığı halı, kilim ve tarım ürünleri ile evlerde kullanılabilen eşyaları batı ve kuzey ülkelerine ihraç ederlerdi.⁶⁶⁸

Diyarbakır'dan üç farklı koldan çeşitli memleketlere ulaşabilen ticaret kervanı yola çıkardı. Güneybatı ve doğu güzergâhı giden Akdeniz'e ve Basra körfezine ulaşırdı.⁶⁶⁹ Akdeniz üssü devam eden yol Avrupa şehirlerine, Kıbrıs ve Mısır'a; Basra Körfezi'ne gidenler ise Hindistan'a devam etmekteydi. İkinci istikâmet; Harput, Sivas ve Karadeniz limanları üzeri Rus toprakları, Bizans ve Suğdak Limanı'na ulaşırdı.⁶⁷⁰ Son olarak Diyarbakır'dan devam eden diğer bir yol ise Bitlis üzeri Van Havzası'ndan, Kafkaslar ve İran'a kolaylıkla geçen tüccarlar ticaret yaparlardı⁶⁷¹

Kıbrıs ve Avrupalı tüccarlar, Selçuklu Türkiye'sine Akdeniz üzeri ithal ettikleri cam, zeytinyağı, şeker kamışı, Bizans dokumaları, İtalyan kumaşları, farklı silah ürünleri ve Rum köleler⁶⁷² ile Antalya ve Alanya limanlarına ulaşırdı. Bu limanlar Avrupa, Kıbrıs ve Mısırlı ticaret gemileri tarafından devamlı olarak kullanılıyordu. Batı ve Anadolu ticaretinin en işlek limanlarının başında gelmekteydi. Selçuklular zamanında Akdeniz limanlarından iç bölgelere bağlanan önemli yollardan biriside Antalya-Konya yolu idi.⁶⁷³

⁶⁶⁶ Tavernier, *Tavemier Seyahatnamesi*, s.61, 177.

⁶⁶⁷ Yaşar Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.43,(Nisan 2016), s. 623, 624; Berrin Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon 2004, s. 51.

⁶⁶⁸ Şehmuz Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2010, s. 194.

⁶⁶⁹ Tavernier, *Tavemier Seyahatnamesi*, s.61, 178-230.

⁶⁷⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s. 53.

⁶⁷¹ Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 4. Baskı, C. 21, İstanbul 1976, s. 601; S. Dumlupınar Alican, *Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)*, s. 217

⁶⁷² Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 624.

⁶⁷³ Zübeyde Güneş Yağcı, Mustafa Akkaya, "Güney-Kuzey Köle Ticaretinde Antalya Limanı," s.121,122.

Bahsi geçen bu liman şehirlerinden Bağdat'a ulaşmak isteyen tüccarlar, Konya'dan geçtikten sonra yol kavşağında bulunan Sivas'tan güneydoğuya ayrılarak Malatya üzeri geldikten sonra Diyarbakır'a varırdı. Buradan güneye doğru devam ederek Musul'u geçtikten sonra Bağdat'a ulaşırlardı.⁶⁷⁴ Anadolu üzeri Bağdat'a gitmek isteyen tüccar kafilesi Irak sınırlarına girmeden evvel Diyarbakır'da konaklardı. Burada mal alış-verişinde bulunur ve yol boyu yiyecek, giyecek ihtiyaçlarını temin ettikten sonra yola koyulurlardı.⁶⁷⁵ Kara yolu olarak Diyarbakır'da birleşen Bağdat-İstanbul transit ticaret yolunun güzergâhı şöyleydi: Bağdat, Musul üzerigelen tüccarlar Diyarbakır'a varırdı. Buradan Harput, Malatya, Sivas ve Ankara'yı geçtikten sonra İstanbul'a ulaşırdı.⁶⁷⁶

Rus topraklarından Kırım, Kıpçak, batılı ve Müslüman tüccarlar Selçuklu Anadolu'suna ithal ettikleri yabancı hayvan postları, Rus keten ve kumaşları, hayvansal beslenme ürünleri, Rus, Kıpçak, Çerkez köleleri⁶⁷⁷ Karadeniz üzerinden Anadolu ticaret şehirlerine ulaştırarak ticaretini gerçekleştirirlerdi. Ayrıca Anadolu topraklarından ticari ilişkili olduğu çevre ülkeler olan İran, Irak, Suriye ve Mısır'a en çok kuzey kökenli köle ve derisi kalın olan samur kürkü ihraç edilirdi.⁶⁷⁸

Köle ticaretinde ekseriyeti bayanları ev ve saray işlerinde çalıştırılmak üzere cariye (hizmetli) olarak alınır. Erkek köleler ise genellikle ordu da asker yapılmak için satın alınırdı. Eyyubi ve Mısır ordusunun çoğu Kıpçak ve kuzey kökenli Türk kölemenlerden kurulmuştu.⁶⁷⁹ Kıpçak Türkleri kıtlık olduğu vakit erkek evlatlarını

⁶⁷⁴F.Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, C.2. s. 31.

⁶⁷⁵ İsmet Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.24, S.1, (Ağustos 1981), s. 364.

⁶⁷⁶ M.Suat Bal, *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat (1220-1277)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1998, s. 57. Fatih Aksoy, "XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri", *Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1,(Haziran 2019), s. 220, 221; Mustafa Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya 2004, s.120.

⁶⁷⁷K. Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, (Çev. Ö. Akpınar), İstanbul 2009, s. 37; Mehmet Ali Bozkuş, "Orta Çağ Alanya'sında Ticaret ve Ticari Yollar", *Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi* ' S. 2, (2016), s. 209.

⁶⁷⁸ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'İye Fi'l-Umuri'l-Ala'İye* (Selçuk Name) I, (1996), (Haz. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 63; Ali. Mazaheri, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları, Varlık* Yayınevi, (1972),(Çev. Bahriye Üçok), İstanbul, s. 364. , Zeynep Güngörmez, "Orta Çağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*,C. II, S. 4, (2016), s. 91.

⁶⁷⁹S. Çavuşdere, "Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar". *Tarih Okulu* IV (2009), s.70. , Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, s. 38.

pazarlarda satmakta tereddüt etmezlerdi. Bolluk dönemlerinde ise erkekleri satmazlardı. Yalnızca kızları köle olarak satarlardı.⁶⁸⁰ Mezopotamya bölgesinde ticareti sürekli hale getirmek isteyen Artuklu beyleri, imzaladıkları ticari anlaşmalarla ülkesinin ticaret hacmini artırmayı hedeflemiş ve tacirlere can-mal güvenliği garantisi vermişlerdir. 1285 senesinde Artuklular ile Ermeni Prensi Leon arasında gerçekleştirilen ticaret anlaşması Artuklu-Ermeni ticaret ilişkilerinde önemli ticari başarı sayılmaktadır.⁶⁸¹ İbn Sa'id, Artuklular döneminde Diyarbakır şehri tüccarlarıyla şöhret olmuş, ticaret ve ekonomik gelirleri bakımından bölge şehirlerinin en büyük ticaret hacmine sahip kentlerinden birisi olduğunu belirtir.⁶⁸²

Diyarbakır şehrinde Arap ve Türk fetihlerinden evvel ticaret yapıldığı görülmektedir. İran'ın saldırılarını engellemek için kenti 503 yılında Bizans İmparatorluğu ablukaya almıştı. Bir süre sonra ablukanın kaldırılıp Bizans'ingeri çekilmesi üzerine kaleye sığınan İranlıların dışarı çıkarak burada ticaret yapan tacirlere bakır, kurşun, demir ve ele geçirdikleri kullanılmış eşya, elbise vb. satmasından anlaşılmaktadır. Şehrin bu vaziyetine bakıldığı zaman ticaret özelliği devletlerarası mücadelelerden etkilense dahi devamlılık göstermektedir.⁶⁸³

“1518 ve 1540 tarihli Osmanlı tapu tahrir defterlerinde” tutulan kayıtlara bakıldığı zaman Osmanlı bölgeye gelmeden önce Diyarbakır şehrinde bu kayıtlara nazaran on beş adet çarşı olduğu aynı zamanda bu çarşıların birçoğunun Orta Çağlardan bu yana halk tarafından ticari amaçlı kullanıldığını göstermektedir. İbnü'l Adim verdiği malumata göre Amid'in çarşı pazarlarında farklı milletlerden ticaret yapmak için gelen çok sayıda tacirleri misafir ettiğini anlatırken kentin ticaret kapasitesinin yoğun olduğunu belirtmektedir.⁶⁸⁴

Diyarbakır'da bulunan devlet saraylarına ve zenginler tarafından inşa edilen lüks evlere, hanlara ve eğlenmek amaçlı açılan mekânlara bakılırsa şehirde para trafiği ve

⁶⁸⁰ Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, s. 624, 625.

⁶⁸¹ Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ Anabilim Dalı, Sakarya 2019, s. 61., Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 197.

⁶⁸² Ş. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s.373; Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 195.

⁶⁸³ Ş. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 121

⁶⁸⁴ S.DumlupınarAlican, *Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)*, s. 218.

ticari canlılık gösteriyor ki burada iktisadi olarak büyük gelişme yaşanmaktadır.⁶⁸⁵ Selçuklulardan sonra bölgede yaşanan karışıklıklara rağmen Diyarbakır'da ticaret kısmen devam etse de Osmanlının bölgeye gelmesiyle sağlanan güvenlik ve huzur neticesinde şehir eski ticari canlılığına kavuşmuştur.⁶⁸⁶

Evliya Çelebi'nin şehirde görüp anlattıklarına göre Diyarbakır'da, Hasan Paşa Pazarı, Sipahi Pazarı, Attarlar Pazarı, Kuyumcular Pazarı, Demirciler Pazarı, Çilingirler Pazarı, Dokumacılar Pazarı, Cevahirciler (Kuyumcular darphanesi) Pazarı, Haffaflar (ayakkabı, terlik) Pazarı, Palanlar (semer, eğer⁶⁸⁷) Pazarı ve Gazzazlar (ipçiler, ip büken, ibrişim yapanlar) Pazarı gibi fazlaca çarşı-pazarın var olduğunu ve halkın alış-verişinin bu çarşı pazarlarda yaptığını söylemektedir.⁶⁸⁸

Anadolu Selçuklu Devleti ve beylikler zamanından miras olarak kalan sanayi gelişimi ve ticaret geleneği sayesinde büyük gelişme gösteren Diyarbakır, Osmanlı döneminde güneydoğunun sanayi üretimi ve ticaret hacmi bakımından gelişmiş merkezi kentlerin başında gelmekteydi. Kuyumculuk işlerindeki mahareti sınırları aşarak milletlerarası saygınlık kazanmıştı. Mevlana Türbesi'nin gümüşten işlenmiş tezyinli ikinci kapısı Hasan Paşa'nın emriyle Diyarbakır çarşılarındaki kuyumcularda yaptırılarak yerine koyulmuştur.⁶⁸⁹

Selçuklular ve Artuklular bölgede ticaretin rahatlıkla yapılabilmesi için han, kervansaray ve nehirler üzerine köprüler inşa ettiler. Diyarbakır ticaret kervan yollarında yapılan kervansaraylar: Gölbaşı Hanı, Diyarbakır-Malatya güzergâhı Ergani'ye 50 km menzilde inşa edilmiştir. Kömür Hanı, yine Diyarbakır-Malatya yolu üzeri Fırat Nehri civarında yapılmıştır. Orta Han, Diyarbakır-Malatya arası Ergani'yi geçtikten sonra kurulmuştur.⁶⁹⁰

Diyarbakır'ın, Mardin istikâmeti çıkışında yolun sağ tarafında Karaclar Hanı bulunurdu. Bu han yakın dönemlerde yol çalışmaları yapılırken yıktırılarak yola

⁶⁸⁵S.DumlupınarAlican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 218

⁶⁸⁶Y. Bedirhan, Onur Aydın, "Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakır'da İktisadi ve Siyasi Hayat," s. 302, 303.

⁶⁸⁷Eğer (semer), iskelet yapısı ağaç veya metal olan üzeri ise hayvan derilerinden kaplanan günümüzde özellikle at binmek için atın üzerine konulan ve deriden kemer gibi yapılan kolan ile atın sırtından dolandırılarak karın altından gelerek ön kol kısmındailmeklenerek tutturulurdu.

⁶⁸⁸Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s.129.

⁶⁸⁹O. Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 60.

⁶⁹⁰Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, s.39, 44, 46.

katılmıştır. Ayrıca şehrin yakınında bulunan bir köyde büyük bir kervansaray olduğu ve İran üzerinden gelip giden tüccarların bu kervansarayda konakladığı belirtilmektedir.⁶⁹¹ Diyarbakır'da konaklanan diğer hanlar ise Yeni Han, Kilimciler Hanı, Ketenciler Hanı, Abacılar Hanı, Çifte Han, Hasan Paşa Hanı ve İpekoğlu Hanı'dır. Bahsedilen bu hanlar şehri çevre illere bağlayan önemli ticari hanlardır.⁶⁹²

Diyarbakır'ın geniş akarsuları üzerinde kurulan köprülere bakıldığında zaman Malabadi Köprüsü, Diyarbakır-Batman arasında yer alan Batman Çayı üzerinde inşa edilmiştir. Günümüze kadar ulaşabilen Malabadi Köprüsü 40.80 metrelik kemer açıklığı ile dünyanın en büyük köprülerinden birisidir. Halil Viran Aruzlu Köprüsü, Diyarbakır Deve geçidi çayı üzerinde inşa edilmiştir. Bu köprünün üstünde yazılı üç kitabeden biri köprünün 1218 yılında inşa edildiğini yazar.⁶⁹³

Artuklu beyliğinin ilk yöneticilerinden olan es-Said Hüsameddin 1153 senesinde Diyarbakır'da ilk defa köprü inşa ettiren birisi olarak Satıdame Nehri üstünde Akraman (Malabadi Köprüsü) Köprüsü'nün yapımını başlatmış lakin köprünün bitmesine ömrü vefa etmeyince oğlu Malik Necmeddin Alp zamanında köprü bitirilmiştir.⁶⁹⁴

3.1.2. Sanayi

Anadolu'da Türkiye Selçukluları zamanında birçok şehirde uluslararası ticaret pazarlarında satılan ve ticari kazancı yüksek olan dokuma sanayi ürünleri imal edilirdi.⁶⁹⁵ Diyarbakır dokuma atölyelerinde üretilen keten bezleri üretim kalitesinden ötürü aranan dokumaların başında gelirdi.⁶⁹⁶ Şehir atölyelerinde yine halı, kilim, mefruşat (evin tabanına serilen halı, kilim)ve yerleşik hayata geçmeyen Türkmenler için çadır üretilirdi.⁶⁹⁷

⁶⁹¹Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu," *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 121.

⁶⁹²O. Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu," *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 122., Y. Bedirhan, Onur Aydın, "Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakır'da İktisadi ve Siyasi Hayat," s. 302.

⁶⁹³Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", *Kebikeç Dergisi*, S. 29, (2010), s.143,144.

⁶⁹⁴İbnu'l-Erzak Ahmed B. Yusuf B. Ali, *Meıyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (Çev. Ahmet Savran), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 109.

⁶⁹⁵M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 97-98. , Bedirhan, Onur Aydın, "Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakır'da İktisadi ve Siyasi Hayat," s. 303.

⁶⁹⁶Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s.170.

⁶⁹⁷Ş. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 299, 373; Y. Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 33.

Orta Çağlarda Diyarbakır, Erzurum ve Harput bölgelerinde 12,000 adet tezgâh ticaret amaçlı dokuma kumaş üretmekteydi.⁶⁹⁸ Diyarbakır'da pamuk ve koyunyününden yapılan kıyafet, yorgan, halı ve ince işlemeli kumaş tüller Bağdat'a ihraç edilmekteydi.⁶⁹⁹ Yine Diyarbakır bölgesinde elde edilen kök boya ile dokunan kaliteli kumaş türlerinden olan sahtiyan, Avrupalı ve Rum tüccarlar aracılığı ile Avrupa şehirlerine ihraç edilirdi.⁷⁰⁰ Şehirde ticari amaçlı dokunan halı ve kumaşlardan başka halk günü birlikkendi ihtiyaçları olankazak, başlık, eldiven, atkı, şal, gibi dokumaları kendi evlerinde el dokuma aletlerinde veya metal şiş dediğimiz çağlarla doğrudan ellerinde dokurlardı.⁷⁰¹

Diyarbakır'ın Selahaddin Eyyubi tarafından ele geçirilmesiyle şehir depolama ambarlarının ganimet olarak yağmalanması üzerine ortaya çıkarılan çok sayıda dokumalar ve ticaret amaçlı depolanan diğer ürünlerin yedi yıl sonunda tükenebilmesi burada şehrin üretim ve ticaret hacminin gelişmişlik düzeyini ortaya koyduğunu görmekteyiz.⁷⁰² Artuklular döneminde Diyarbakır'da kurulan halı dokuma tezgâhlarında dokunan halıların Şiraz'da (İran) dokunan ve o dönem markası dünyada tescillenmiş olan Şiraz halılarına eş değer kalitede halı dokunurdu.⁷⁰³

Diyarbakır'da üretimi yapılan bu halılar Selçuklunun uluslararası ticaret merkezlerinden olan Yabanlu Pazarı ve Sivas, Konya gibi büyük ticaret kentleri ile komşu devletlere ihraç edilirdi. Diyarbakır'ın, Bağdat ve doğunun diğer ticaret şehirleri ile ilişkisine bakıldığı zaman Mezopotamya'nın diğer şehirlerine göre yapılan ticarete ki payının daha büyük olduğu görülmektedir.⁷⁰⁴

⁶⁹⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 1024.

⁶⁹⁹ Tavernier, *Tavemier Seyahatnamesi*, s.199.

⁷⁰⁰ Şerafettin Turan, *Türk- İtalyan İlişkileri*, Metis Yayınları, İstanbul 1990, s.105; Sezgin Güçlüay, *Avrupa ile Türk-İslam Dünyası Arasında Hayat Damarı Olan Ticaret Yolları* (IX-XIV. Yüzyıllar), s.1436.

⁷⁰¹ S. DumlupınarAlican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 214.

⁷⁰² R. Stephen Humphreys, "XIII. Yüzyılda Eyyubiler, Memlûkler ve Latin Doğu", (Çev. Mustafa Kılıç), *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.11, S.1, (2007), s.369. , Y. Bedirhan, Onur Aydın, "Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakır'da İktisadi ve Siyasi Hayat," s. 303.

⁷⁰³ Geniş Bilgi için Bkz., Oktay Aslanapa, Yusuf Durul, *Selçuklu Halıları, Başlangıcından On altıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı*, Ak Yayınları, Türk Süsleme Sanatları Serisi, 2, İstanbul 1973; Tuncer Baykara, "XIX. yy'da Anadolu'nun İktisaden Çöküşü ve Bugüne." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 25, 1969; Kâzım Dirik, *Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panoraması*, Alâddin Kral Basımevi, İstanbul 1938; Lydia Rasony, (1971) "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", *Türk Kültürü*, Mayıs S:103, (614).

⁷⁰⁴ S. DumlupınarAlican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 214, 215.

Kentte üretilen ve İslam coğrafyasında yoğun ilgi gören Sicilya işi olan keten kıyafetler ve keçi tiftiğinden yapılmış kumaş, battaniye ile farklı desenlerde işlenen halı dokumalar Artuklu ve Arap tacirler vasıtasıyla İslam ülkelerine ihraç edilirdi.⁷⁰⁵ Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılması ve Türkiye'de Moğol istilasının başlaması yüzünden bir süre sekteye uğrayan dokumacılık işine, beylikler ve Moğollar döneminde tekrardan devam edildi. Anadolu'dan Moğollara ödenen vergilerin bir kısmı dokuma kumaşlardan karşılanırdı.⁷⁰⁶ Diyarbakır'da üretilen kılıç, gaddare, külünk, balta, ok, hançer, mızrak yalmanı, ok peykeni uluslararası pazarlarda kendisini kanıtlamış önemli savaş silahlarıydı. Üretilen bu silahlardan devlet önce kendi ordusunun silah ihtiyacını tedarik ettikten sonra ülke dışına satışına izin verirdi. Daha sonra kalan silahlar silah tüccarları tarafından batı, Kafkaslar, el-Cezire bölgesi ve İran'a ihraç edilerek ticareti yapılırdı. Altın, mücevher ve gümüş gibi değerli madenleri işlemekte şehrin kuyumcuları sanatkârdı.⁷⁰⁷

Artuklu Beyi Melik Salih Nasıreddinle Mahmud döneminde Diyarbakır'daki sarayının iç bölmesinde, Cizreli Ebû'l-iz isimli bir mühendisin yaptığı, “*makinadan saz çalan insanlar, otomatik kaplar, ağızdan şarap dökülen tavuz kuşları, su terazisi ve fiskeyelere*” bakıldığı zaman Orta Çağ Avrupa'sında bilimin kilisenin tekelinde olduğu ve bilim insanların katledildiği malumdur. Bu tarihlerde Türk İslam devletleri olan Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu devletlerinde olduğu gibi Artuklularda da Türklerin bilim adamlarına sahip çıktıkları ve bilimsel çalışmaları için imkânlar sağlayarak bilim ve tekniye verdiği önemi göstermektedir.⁷⁰⁸

Anadolu Selçuklularında sanayi de işlenerek piyasaya sürülendleri ve yün önemli ticari emtiaların başında gelirdi. Yünden ve deriden üretilen malların ticaret payı ve alınan vergiler Selçuklu ekonomisinde önemli yer tutmaktadır. Deri işlemede ön plana çıkan şehirlerden Kayseri, Diyarbakır ve Kastamonu'da dericilik işleri yaygın olarak

⁷⁰⁵ Abdülhalık Bakır, “Geç Orta Çağlarda El-Cezire Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrideki Kapasitesini Yükselten Faktörler”, (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006, s. 101; Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 194.

⁷⁰⁶ Fikri Salman, “Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı,” *Türkler Ansiklopedisi*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 365.

⁷⁰⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s.129; Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 215

⁷⁰⁸ İbnu'l-Erzak Ahmed B. Yusuf B. Ali, *Meyyâfârikın ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, (1992), (Çev. Ahmet Savran), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 167,168; Ş.Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 374.

yapılırdı. Deri işleme atölyelerine getirilen ham deriler işlenerek çanta, kösele⁷⁰⁹, çizme, börk, eğer, meşin vb. ürünler⁷¹⁰ yapılarak Cezireli ve Avrupalı tacirler vasıtasıyla Mısır, Suriye, Kıbrıs ve Avrupa devletlerine ihraç edilirdi.⁷¹¹ Yine kentte kurulan güherçile imalathanelerinde üretimi yapılan gübre Halep ve Trablus-Şam'a ihraç ediliyordu. Bu ihracattan kısmende olsa şehrin mali durumuna katkı sağlanmaktaydı.⁷¹²

3.1.3. Madencilik

Eski Çağlardan beri Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan aynı zamanda Mezopotamya olarak zikredilen bu bölgede tarım arazilerinin sulanabilmesinden ve iklim şartlarının uygun olmasından dolayı Anadolu'da en erken yerleşmelerin bu bölgede ortaya çıkmasında önemli etken olmuştur. Verimli tarım toprakları ve bol su kaynakları zenginliğinin yanında zengin yer altı maden yataklarının bulunması bölgeye sürekli olarak farklı kavimleri çektiği görülmektedir. Diyarbakır civarı, Maden ve Ergani'de bakır madenlerinin Neolitik dönemden itibaren günümüze kadar sürekli işlendiği belirtilmektedir. Lakin bazı araştırma gruplarının günümüz Diyarbakır isim menşesinin bu bakır madeni ile alakalı olabileceği tezini savunmalarına neden olmuştur.⁷¹³

Diyarbakır bölgesinde maden çıkarılması ve işletilmesi sadece antik dönemde değil, hemen hemen her dönemde bilinen ve kullanılan maden artık bir zanaatkarlık haline gelmişti. Şehirde bronz ve bakır madenlerinden dönemin şartlarına uygun olarak araç gereç imalatı yapılırdı. Selçuklular döneminde güneydoğu da gelişen maden işletmeciliği, Artuklu döneminde daha fazla gelişme göstermiş özellikle Diyarbakır başta olmak üzere bakır ve demir madeninin işletilmesinden büyük gelir sağlanıyordu.⁷¹⁴

⁷⁰⁹ Kösele, büyükbaş hayvanların işlenmiş derisi. Bu deriden ayakkabı, çanta, eğer gibi dayanıklı deri ürünleri yapılırdı.

⁷¹⁰ M. Kaya, XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret, s. 131.

⁷¹¹ Yakup Şentürk, *Selçuklular'da İktisadi Hayat*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türiyat Araştırmalar Enstitüsü Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1993, s. 46. , B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 49.

⁷¹² O. Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi," s. 60

⁷¹³ Orhan Kavak, Diyarbakır ve Çevresinde Neolitik Dönem'den (M.Ö. 10.000) Günümüze Maden", *Diyarbakır Valiliği Dicle Üniversitesi Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu 1-3 Haziran 2010*, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları Cilt III, Diyarbakır 2010, s. 369.

⁷¹⁴ O. Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 57, 59. , Y. Bedirhan, Onur Aydın, "Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakır'da İktisadi ve Siyasi Hayat," s. 304.

Ergani’de yoğun olarak bakır madeni yatakları yer almaktaydı. Bu madenlerin ilk olarak ne zaman ve kimin tarafından işletildiği hakkında net bilgiler olmamakla birlikte Selçukluların bölgeyi ele geçirmesiyle burada ki madenleri olduğu gibi işletmeye devam ettiği ve ekonomiye kazandırdığı⁷¹⁵ şehir hakkında bilgi veren vakfiyelerde isimleri geçen demirciler ve kuyumcularile alakalı verilen malumatlardan anlaşılmaktadır.⁷¹⁶ Diyarbakır’da maden ustalığı her dönem önde gelen iş imkânlarında biri olmuştur. Orta Çağdan beri farklı şekillerde eşyaların yapıldığı kentte, bakır ve demir madeninden Selçukluların kurduğu atölyelerde işçilik mahareti yüksek olan ince el işlemeli süslü zırh, kılıç, ayna, tarak, vazo vb. ürünler öncelikle üst düzey devlet adamları için yapılırdı. Bu devirde tunç ve pirinçten elde edilen imalat ürünlerin ilk örnekleri ve en erken temsilcileri 11-12. yüzyıllara tarihlendirilen Güneydoğu Anadolu üretimi olan örnekler oluşturur.⁷¹⁷

Artuklular zamanında bölgede yürütülen madencilik faaliyetlerine bakıldığı zaman maden işletmeciliği yaygın olarak yapıldı. Hatta Artuklular Ergani’yi ele geçirdikten sonra aktif olan maden ocaklarının üretimini artırmışlar, ayrıca yeni maden ocakları açarak daha fazla maden üretimi sağlamışlardır.⁷¹⁸ Arap tarihçi Azimi, 1122 senesinde Maden’in güney tarafında yer alan Zülkarneyn Kalesi civarında bakır madeninin bulunduğunu bildirmektedir.⁷¹⁹

12. ve 13. yüzyılda Horasan bölgesinde Herat ve Nişapur, Zengi döneminde Musul, Eyyubi döneminde Şam, Anadolu Selçukluları döneminde Konya, Artuklu bölgesinde de Diyarbakır ve Mardin olmak üzere İslam coğrafyasında dört farklı bölgede önemli derecede maden yapımı ve işletilme merkezinin gelişim gösterdiği bilinmektedir.⁷²⁰ Bu merkezlerde üretilen kazıma tekniği ile işlemeli gümüş, bakır ve altın kakmalı eserlerle, döküm tekniği ile yapılmış tunç ve pirinçten eserler, İslam maden sanatının en gözde örneklerini temsil ederler.

⁷¹⁵ Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s. 6.

⁷¹⁶ Claude Cahen, *Osmanlılardan önce Anadolu*, (2000), (Çev. Erol Üyepazarcı), 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 122.

⁷¹⁷ Fulya Eruz, "Seljuk Period / Selçuklu Dönemi" *Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004, s. 180.

⁷¹⁸ Fahrettin Tızlak, "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik" *Türkler Ansiklopedisi*, C. VII, Ankara 2002, s.410.

⁷¹⁹ Oktay Belli, İ. Günday Kayaoğlu, *Anadolu’da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*, İstanbul 1993, s. 13.

⁷²⁰ Zeki Tez, *Orta Çağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Diyarbakır 1991, s. 181; Oktay Başak, "Diyarbakır’da Maden Sanatının Gelişimi," *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Cilt 0, Sayı 15, Yıl 2005, ss. 53 – 68.

1333 yılında Anadolu'ya gelen Faslı ünlü seyyah İbni Batuta, seyahatnamesinde, Anadolu'da aktif olarak işletilen maden sanat atölyeleri arasında Diyarbakır'ı da zikretmesi, 14. yüzyılda buradaki maden işleme sanatının önemini vurgulamaktadır. Diyarbakır, sadece bir üretim merkezi değil, ayrıca burada üretimi gerçekleştirilen madenlerin ihraç edildiği bir ticaret merkezi idi. Uzun bir süre Doğu ve Güneydoğu Anadolu hatta Kuzey Suriye bölgesinde bulunan birçok ünlü işliğin bakır ihtiyacı, Ergani'de üretilen bakırla karşılanmıştır.⁷²¹

Selçuklu çağı Anadolu'sunda madeni eşya üretim merkezinin Diyarbakır'ın da için de yer aldığı Artuklu bölgesi, yaratıcı okulunun da Musul okulu olduğu, odönemde yönetim merkezi olan Konya'nın ise, ikinci bir merkez konumunda olduğunun belirtilmesi,⁷²² Artuklu bölgesinin, maden sanatı alanında Anadolu Selçuklu çağındaki önemine işaret etmektedir.⁷²³ Kaynaklar, Anadolu Selçukluları zamanında başta bakır olmak üzere, gümüş, demir gibi birçok madenin işletildiğinden, bu madenlerden üretilen eşyaların da ihraç edildiğinden söz etmektedir. Günümüzde olduğu gibi Ergani, bu dönemde de en önemli bakır üretim merkezlerinden biriydi. Selçuklu ve beylikler döneminde, Anadolu'daki önemli bronz işliklerin bulunduğu kentlerden biri olan Diyarbakır'da, Orta Çağ'dan beri geleneksel olarak bakır ve bronzdan⁷²⁴ çeşitli eşya ve mutfak kaplarının üretimi yapılmıştır.⁷²⁵

Bakır madeni ve Hani'den çıkarılan demir; tarım aletleri, silah ve gemi yapımı için başta Mısır olmak üzere Suriye ve Irak'a ihraç edilerek bölge ekonomisine büyük oranda katkı sağlamaktaydı.⁷²⁶ El-Cezire bölgesi bakır, altın, gümüş, demir ve kurşun madenleri bakımından oldukça zengindi. Çıkarılan bu madenleri eriterek birbirine karıştırıp işlemek için Anadolu şehirlerinde bronz ve pirinçten kap-kaçak imalatı gerçekleştiren birçok atölye bulunmaktaydı.

Diyarbakır'da kurulan maden atölyelerinde heykel, şamdan, davul, kâse, çan, kemer tokası, mangal ve saban üretilir halka açık kent çarşı pazarlarında ticareti

⁷²¹O.Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 58.

⁷²²Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 398.

⁷²³O.Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 59.

⁷²⁴Oktay Belli, *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, İstanbul 2004, s. 115.

⁷²⁵O. Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 59.

⁷²⁶O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 224; Ş.Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 374; Ş.Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 197; S. Dumlupınar Alican, *Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)*, s. 216.

yapılırdı. Selçuklular zamanında maden işleme atölyeleri kurulan Anadolu şehirlerinde Türklere has olan binlerce yıllık demircilik ustalığının yanında Rum ve Ermeni demir ustalarının da katkısı ile ülkede çeşitli şekillerde maden işleme sanatı ileri derecede gelişmişti. İşlenen ürünlere bakıldığı zaman Selçuklu Anadolu'su ve Artuklu bölgesinde farklı alanlara özgü onlarca eşya ve silahın farklı madenlerin karışımından üretildiği görülmektedir.⁷²⁷

Silah ve köprü yapımlarından hariç evlerde kullanılmak üzere bakır ve demir madenlerinden yapılan test (leğen), maşrapa, ibrik, su içme tası, sini, kaşık gibi eşyalar şehir pazarlarında satılırdı. Farklı ebatlarda ve şekillerde üretilen bu ürünlerin ihtiyaç fazlası komşu beyliklere ve ülkelere ihraç edilerek Türk el işi sanatının farklı coğrafyalarda yayılma ve kullanılma olanağı ortaya çıkmıştır.⁷²⁸ Bağdat'ta Dicle Nehri üzerine kurulan köprünün zinciri Diyarbakır-Hani'de yapılarak gönderilmiştir.⁷²⁹ Yakuti, Amid'in kuzeyinde bulunan Hani'de demir madeninin olduğunu ve bu madeni ticari hayata kazandırmak için üretim tesislerinin yapıldığından bahsetmektedir. Buradan çıkarılan demir madeni Müstefî tarafından da belirtilmektedir.⁷³⁰ XIII. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya seyahat eden Fransız Simon De Saint Quentin, Anadolu'da farklı yerlerde çok sayıda bakır madenlerinin olduğunu belirtmiş ancak tam olarak buraların hangi şehirler olduğunu ve bakır üretiminin yapılıp yapılmadığını net olarak belirtmemiştir.

Lakin bu seyahat tarihine bakıldığı zaman Anadolu'da Ergani, Erzincan ve Kastamonu'da bakır madeni çıkarılıp genel ihtiyaçlar doğrultusunda işleniyordu.⁷³¹ Artuklu hükümdarı Hüsametdin Timurtaş 1147 yılında bakır madenine ziyarette bulunarak aldığı bir miktar bakır madeni ile ilk defa Artuklu parası (sikke) bastırmıştır. Tarihi üzerine yazılmayan veya silinmiştir. Bu paralar günümüze

⁷²⁷ O. Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 59, 60.

⁷²⁸ O. Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 61, 62.

⁷²⁹ İbnu'l-Erzak Ahmed B. Yusuf B. Ali, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (Çev. Ahmet Savran), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 167, 168; Ş. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 374.

⁷³⁰ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, (Ed. Nihal Metin), (Çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 153, 154.

⁷³¹ B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 75, 76; Hilal Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kırıkkale 2018, s. 64.

kadar ulaşabilmiştir.⁷³² Artuklular, ticaret ve iktisadi hayatını kendi çizdiği devlet politikaları içerisinde bağımsız olarak gerçekleştirdiğine bakılırsa kendi paralarını bastırmak amacıyla kurdukları darphanede kendi adlarına para bastırmışlardır. Mardin, Kızıltepe, Hısn-ı Keyfa ve Diyarbakır şehirlerindeki darphaneler güvenlik açısından maden ocaklarının yakınlarına kurulmuştur.⁷³³

Osmanlı Devleti'nin Anadolu siyasi birliğini sağlamasıyla doğu ve güneydoğu şehirlerinde devam eden maden işleme atölyelerini aynan işletmeye devam etmiştir. Hatta Diyarbakır eskisi gibi bölgenin önde gelen maden işleme kapasitesine sahipti. 1566 yılında yeniden inşa edilen Erciş Kalesi'nin savunulması için Diyarbakır'daki bronz döküm atölyelerinde savaş topları döktürülmüştür.⁷³⁴ Demir ve bakır maden ocaklarından hariç Diyarbakır'ın fiziki görünümüne etki eden ve bölgede bulunan sönmüş olan volkanik Karaca Dağ etrafındaki taş ocakları da işletilmekteydi.

Şehre Kara Hamid, Kara Amid veya Timur zafernamelerinde kale isminin önüne getirilen "*Kara lakabının*" nasıl ortaya çıktığı da anlaşılmaktadır. Kale surlarının ve birçok devlet binasının inşaatında bu ocaklardan çıkarılan doğası gereği siyah olan taşlar kullanılmıştır. Volkanik kökenli bu taşların sağlam ve kullanıma uygun olması gerekçesiyle şehir zenginleri bu taşları parayla satın alarak inşaat işlerinde kullanırlardı. Bu taş ocaklarının işletilmesinden alınan vergi şehir ekonomisine yansımaktaydı.⁷³⁵

3.1.4. Tarım

Bölgeye farklı bir tarihi özellik kazandıran ve "*Verimli Hilal*" olarak adlandırılan tarım bölgesi sınırları içerisinde yerleşim yeri olarak ortaya çıkan Diyarbakır, Yakın Doğu Neolitik uygarlıkları içerisinde önceliklerin yaşandığı özel bir konuma sahipti. Yerleşik çiftçi yaşam şekline geçiş evresinin yaşandığı en erken yerleşim yerlerinden biridir. Diyarbakır bölgesi tarım arazilerini sulama bakımından yeteri kadar su kaynaklarına sahipti. Sistemli olarak sulanan tarım arazilerinde elde edilen bostan ürünleri ve meyve-sebze bolca yetiştiği için fiyatlar ucuzdu.⁷³⁶

⁷³²O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 224; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 374.

⁷³³A. Bakır, "Geç Orta Çağlarda El-Cezire Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrideki Kapasitesini Yükselten Faktörler", s. 103.

⁷³⁴O. Başak, "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi", s. 60, 61.

⁷³⁵S.Dumlupınar Alica, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s.216.

⁷³⁶Y. Bedirhan, Onur Aydın, "Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakır'da İktisadi ve Siyasi Hayat," s. 306.

Burada yetişen tarım ürünleri bolluğu bölgenin ticari zenginliğine de yansımaktaydı. El-Cezire coğrafyası içerisinde Diyarbakır bölgesinde dahil tarım ürünleri fazlalığı ihracat edilirdi.⁷³⁷ Mervaniler zamanında Diyarbakır yöneticisi olan ve daha öncesinde burada işçilikle geçimini sağlayan İbn Dimne'nin hayatını anlatan kayıtlarda Diyarbakır'da buğday ve un üretiminin fazla olduğu belirtilmektedir. Taştan yapılan tahıl öğütme değirmenleri de şehirde bulunurdu.⁷³⁸

Orta Çağ İslam dünyasınınönünde gelen tarım şehirlerinden biri olan Diyarbakır'da Artuklu ticaretinin önemli unsurlarından biri olan tarım ürünlerinin ticaretiyaygın olarak yapılmaktaydı. Şehir ve çevresinde yürütülen tarım faaliyetleri aralıksız devam ederek elde edilen ürünlerden tahıl, meyve, fındık, üzüm, fıstık, badem, pamuk ve zeytin civar illere, Irak'a ve Doğu Akdeniz şehirlerine ihraç edilirdi. Güneydoğu Anadolu'da yetişmeyen Hurma, susam, pirinç gibi değerli ürünler Irak ve Suriye bölgesinden ithal edilirdi.⁷³⁹ Diyarbakır'ın orta yerinden geçen ve beş değirmeni döndürecek kadar güçlü olan akarsu gideğeni bulunurdu. Bu akarsudan bostanları ve bahçeleri sulamak için faydalanılırdı.

Kazvini, Amid'den geçen Dicle Nehri ve büyük bağ-bahçeler ile şehrin donatıldığını anlatırken şehir hakkında verilen bu bilgileri doğrulamaktadır.⁷⁴⁰ El-Cezire bölgesinde Musul ve Harran'da kuru bakliyat tarımı daha çok yapılmakta iken, Diyarbakır'da tarım arazilerinin sulamaya elverişli olması nedeniyle bostancılık ve suya ihtiyaç duyan meyve türlerinin daha fazla yetiştirilmesine önem verilmiştir.⁷⁴¹

Hatta Diyarbakır topraklarında tarımı daha verimli hale getirmek ve yaygınlaştırmak isteyen aynı zamanda suya ihtiyaç duyan ürünleri yetiştirmek için İlhanlı veziri Raşidüddin (1248-1318) kentte su kanalları inşa ettirmişti.⁷⁴² “1518 Tarihli Osmanlı tapu tahrir defterleri”nde Diyarbakır'da tarımı yapılan buğday, pamuk, arpa, darı, mercimek, pirinç, nohut, kavun, karpuz gibi ürünlerden bahsedilmektedir.

⁷³⁷ Adnan Çevik, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı”, s.47.

⁷³⁸ Y. Bedirhan, Onur Aydın, “Artuklu'dan Selçukluya Diyarbakır'da İktisadi ve Siyasi Hayat,” s. 306. , S. Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s.212.

⁷³⁹ Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 194; Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s.213.

⁷⁴⁰ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s. 153.

⁷⁴¹ Ahmet Nurullah Özdağ, *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 74.

⁷⁴² Kaya, XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret, s. 60.

Osmanlı öncesi olduğu gibi bölgenin Osmanlıların eline geçmesiyle Ergani ve çevresinde yetiştirilen üzümünden şarap üretilmesine devam edilmiştir. Şehrin buğdayından has ekmek pişirildiği ve kendine özgü diğer bölgelerde yetişen kavunlara nazaran büyük ve tatlı kavunlar yetiştirilirdi. Kaliteli olan bu kavunlardan yerel halk kendileri için reçel yapardı.⁷⁴³ Evliya Çelebi, Diyarbakır şehrine has yedi tür taneli buğday yetiştirdiğini yine şehir çevresinde verimli toraklardan ekili dikili arazilerin çokluğundan ve bol miktarda mahsul alındığından bahsetmiştir.⁷⁴⁴ El-Cezire coğrafyasında kapsayan ve bereketli hilal olarak bilinen coğrafyada bulunan şehirlerde iklimine uygun ve sulamaya bağlı olarak diğer Anadolu şehirlerinden çeşidi daha fazla olan tarım ürünleri yetiştirilirdi.⁷⁴⁵

3.1.5. Hayvancılık

Geniş platolara ve ovalara sahip olan Selçuklu ülkesinde yarı göçebe yaşayan Türkmenler genellikle ticaretin önemli unsurlarında olan küçükbaş hayvancılıkla meşgul olurlardı. Bu hayvanların etinden, sütünden hariç sanayi üretiminde dokuma ve deri işlemede ihtiyaç duyulan yün ve deri hammadde en fazla küçükbaş hayvanlardan temin edilirdi. Anadolu coğrafyasına genel anlamda bakıldığında zaman mera hayvancılığına uygun olduğu görülmektedir.⁷⁴⁶

Halen ülkenin doğu ve güneydoğu bölgelerinde mera hayvancılığı yaygın olarak yapılmaktadır. Diyarbakır bölgesinde Selçuklu ve Artuklular zamanında küçükbaş mera hayvancılığı yaygın olarak yapılırdı.⁷⁴⁷ İlhanlı veziri Raşidüddinin, Diyarbakır şehri başta olmak üzere Anadolu'daki çiftliklerinde toplam iki yüz elli bin adet küçükbaş hayvanının bulunduğu bilgisi verilmektedir. Diyarbakır atölyelerinde işlenen deri ve yünden elde edilen halılar ve deri ürünleri İslam ülkeleri ve Avrupa'ya kadar ticareti yayılmıştır.⁷⁴⁸

⁷⁴³S. Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*, s. 211, 213.

⁷⁴⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s.139.

⁷⁴⁵ Canan Kuş, “ Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput’un Yeri ve Önemi”, (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Elâzığ 2013, s. 635.

⁷⁴⁶Y. Bedirhan, Onur Aydın, “Artuklu’dan Selçukluya Diyarbakır’da İktisadi ve Siyasi Hayat,” s. 307

⁷⁴⁷ Adnan Çevik, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIII, (Haziran 2009),s. 57.

⁷⁴⁸Y. Bedirhan, Onur Aydın, “Artuklu’dan Selçukluya Diyarbakır’da İktisadi ve Siyasi Hayat,” s. 307.

Ham maddesi küçükbaş hayvan olan bu ticari ürünlere bakıldığı zaman genellikle şehirde Artuklular, Selçuklular ve Moğollar döneminde dahil küçükbaş hayvan yetiştirildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Artuklu bölgesinde ekseriyeti canlı hayvan ticareti Ermeni tacirler tarafından yapıldı. Ermeniler, Kafkas kökenli tüccarlar ile daha yoğun ticari ilişki içerisindeydiler. Diyarbakır bölgesinden canlı hayvan ihracatı İslam coğrafyası, Kafkaslar ve Suriye'ye hayvan tacirleri vasıtasıyla gerçekleştirilirdi.⁷⁴⁹

Diyarbakır ziyareti sırasında tarım ve hayvancılığı hakkında gözlemlediklerini aktaran Simeon, “*Amid Kebabının*” çok meşhur olduğunu ifade etmektedir. Tavernier ise şehirde “*başka yerde yenilmeyecek kadar lezzetli etlerin*” kasaplarda bulunduğunu ve güvercinlerinin batı güvercinlerine oranla daha iri ve etinin lezzetli olduğunu belirtmiştir. Diyarbakır'da Osmanlı Devleti zamanında et, süt hayvancılığından başka bal üretimi için arıcılıkta yapılmaktaydı.⁷⁵⁰

3.2. Mardin

Güneydoğu Anadolu belgesinde yer alan şehir, Dicle Havzası'nı el-Cezire'nin geniş ovalarına bağlayan ve rahatlıkla geçiş sağlanan önemli bir kavşakta; İran, Azerbaycan ve Anadolu üzerinden gelip Suriye, el-Cezire ve Bağdat'a ulaşan en eski yolların kontrolünü elinde tutan deniz seviyesinden 1000 m yükseklikte olan bir tepe üzerine kurulmuştur. Mardin'in ne zaman kurulduğu hakkında net bir bilgi olamasa da kaynaklar farklı bilgiler vermektedir.⁷⁵¹

Şehirde bulunan kalenin eski ismi “*Kal'atu'l-Gurrâb*” yani şehir Karga Kalesi anlamına da gelmektedir. Ayrıca Mardin adının ortaya çıkmasında iki rivayet gösterilir. Birincisi, Fars imparatorlarından birisinin Mardin isimli oğlu hastalanmış ve hekimlerin tavsiyesi havası güzel bir yer olursa çocuk iyileşirmiş, çocuğun tedavisi için yapılan araştırmalar sonucu havası güzel olan en uygun yer Karga Kalesi tercih edilmiştir. Burada iyileşen bu çocuğa hitaben buraya Mardin adı verilmiştir.⁷⁵²

⁷⁴⁹ Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, s. 619; Y. Bedirhan, “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, *International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, C.9, S.5, (Bahar 2014), s.378; M. Kaya, XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret, s.126.

⁷⁵⁰ S. Dumlupınar Alican, *Orta Çağ da Amid (Diyarbakır)*, s. 211, 213.

⁷⁵¹ Mehmet Taşdemir, “Mardin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.28, Ankara 2003, s. 43. ,Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s. 11

⁷⁵² Abdulgani Fahri Bulduk, *Mardin Tarihi*, C.I, Bu eser T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Tarafından Basılmıştır, Ankara 1999, s. 5.

İkincisi ise Fars halkından Mecusi olan “*Din*” isimli meşhur bir rahip bu kaleye gelerek sahiplenmiş burada ibadet etmeye başlamış bir süre sonra bu rahibin burada öldürülmesiyle kale kurtarılmıştır. “*Ateşperest din öldü*” manasına gelen “*Mâtedin*” demişlerdir. Matedin kelimesi zamanla halk ağzında değişime uğrayarak Mardin’e dönüşmüştür.⁷⁵³

Yine günümüz araştırmacıları Mardin kelimesinin çok iyi savaşçı bir kabile olan Mardeler ile alakasının olduğunu ve bu kabileyi İran hükümdarı Erdeşir’in (226-240) buraya yerleştirdiğini belirtmektedirler. Ancak yazılı kaynaklara bakıldığı zaman şehrin ismi Süryani kaynaklarında “*Marde*” Arap kaynaklarında “*Mâridin*” olarak geçmektedir. Mardin’in asıl isminin Mardin olduğu ve halk tarafından bu ismin benimsendiği “*Kaleler*” manasına geldiği ileri sürülen görüşler arasındadır.⁷⁵⁴ Kent, konum olarak ticari ve askeri yönden önemli bir yerde kurulmasına rağmen ismine Eski Çağ kaynaklarında rastlanılmamıştır. Mardin adı tam olarak ilk defa M.S Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus’ta belirtilmektedir. Başka bir Roma tarihçisi olan Prokopis, Mardin’i “*Margdis*” ismiyle belirterek Amed ve Dara’nın ortasında ikinci sınıf kaleler statüsünde ifade eder. İslam kaynaklarından olan Ebû Yûsuf’un “*Kitâbü’l-Harac*” eserinde Mardin ismi ilk defa zikredilmiştir.

Belâzuri, Mardin’in Tûr Abdin ve Dara ile birlikte 640 yılında İyaz b. Ganm emrindeki İslam orduları tarafından feth edildiğini ve buralara Arapların yerleştirildiğini belirtir.⁷⁵⁵ Şehir Araplar öncesi Sasani ve Romalılar arasında yaşanan savaşlar nedeniyle askeri amaçlı olarak kullanılmıştır.⁷⁵⁶ Mardin ve el-Cezire bölgesinin Araplar (Hz. Ömer dönemi) tarafından fethedilmesinden kısa bir süre sonra bölge, el-Cezire valisi Velid b. Ukbe (645-647) tarafından Diyâr-ı Rabia ve Diyâr-ı Bekr’ı olarak taksim edildi. Mardin’de içine alan Diyârı Rabia sınırları Ermeniye’ye kadar uzanıyordu.⁷⁵⁷ Daha sonra bölgede Emeviler, Abbasiler ve farklı Arap hanedanlıkları hüküm sürmüş son olarak Mervanilerin eline geçen bölge bir asır sonra 1085 yılında

⁷⁵³ Abdulgani F. Bulduk, *Mardin Tarihi*, C.I, s. 5

⁷⁵⁴ M. Taşdemir, “Mardin”, s. 43.

⁷⁵⁵ M. Taşdemir, “Mardin”, s. 43,44., Abdulgani F. Bulduk, *Mardin Tarihi*, C.I, s.6

⁷⁵⁶ Mesûdî, *Kitabü’t-Tenbih ve’l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, s. 81,82. , Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 8, 17,18.

⁷⁵⁷ A. Çevik, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı,” s.50. , Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 14,15. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 147, 224.

Büyük Selçukluların bölgeye gelmesiyle tamamen Türklerin eline geçmiştir.⁷⁵⁸ Anadolu'da baş gösteren ilk Türk beyliklerinden biri olan Artuklular Mardin, Hısn Keyfa (Hasankeyf), ve Harput (Hısn Ziyâd) olmak üzere üç bölgede kurulmuşlardır.⁷⁵⁹ Artuk Bey, Oğuzların Döğër boyundan olan Eksük ismi ile bilinen bir beyin oğludur. Sultan Alpaslan'ın hizmetine girerek Sultan'ın emriyle Anadolu ve farklı yerlerde gaza faaliyetlerinde bulunmuştur. Son olarak Melik Tutuş'un hizmetinde bulunan Artuk Bey ikta olarak verilen Kudüs'te ölmüştür. Yerine geçen (Sökmenve İlğazi) oğulları sonrası Anadolu macerası başlamıştır.⁷⁶⁰

Suriye'de çıkan iç karışıklıklardan faydalanan Melik Rıdvan'ın elinden kurtulan Artuk Beyoğlu İlğazi, Hısn-ı Keyfa hâkimi olan yeğeni İbrahim'in elinden Mardin'i alarak Mardin Artuklu Beyliğini kurdu.⁷⁶¹ Artuklular kuruldukları bölgeyi⁷⁶² iktisadi ve ticari anlamda kalkınmasını sağlamakla beraber⁷⁶³ gayrimüslim olsa dahi bilim ve kültürel çalışmalar yapan bilim insanlarına sahip çıkmış ve yapılan bilimsel çalışmaları desteklemekle birlikte dönemin eğitim-öğretim kurumları olan medreseler kurmuşlar⁷⁶⁴ ve beraberinde külliye, hastane, cami, kütüphane yaparak bölgede kültürel olarak Türk-İslam sentezini sağlamışlardır.

Yapılan tüm bu çalışmalar sonucunda Mardin ve çevresi bölgenin önde gelen önemli bilim ve kültür merkezlerinden birisi olmuştur.⁷⁶⁵ Artuklular, bölgede mevcut ticari ve siyasi düzeni korumak için Sultan Alâeddin Keykubad'ın doğu seferi sonucu Anadolu Selçuklularının egemenliğini kabul etmiştir.⁷⁶⁶

⁷⁵⁸ Mehmet Aziz Yaşar, "Artuklu Dönemi Mardin Bölgesinde Fıkıh", *3.Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi kitabı*, (Ed. Hasan Çiftçi-Kaldygul Adılbekova), Mardin 2018, s. 258. Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 31. , Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s.12.

⁷⁵⁹ Ahmet Aslan, "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi", *Harrañ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, (Temmuz-Aralık 2008), s. 260.

⁷⁶⁰ Coşkun Alptekin, "Artuklular," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, s. 415.

⁷⁶¹ Aydın Usta, "Artuklular," *Türkler*, C. 6, Ankara 2002, s. 812. , C. Alptekin, "Artuklular," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, s. 415.

⁷⁶² İbnü'l Esir, "*El Kâmil Fi't- Tarihi Tercümesi-İslam Tarihi*," C.10, s. 315.

⁷⁶³ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 147, 224., Mehmet Aziz Yaşar, "Artuklu Dönemi Mardin Bölgesinde Fıkıh", s. 258.

⁷⁶⁴ İbnu'l-Erzak Ahmed B. Yusuf B. Ali, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, (1992), (Çev.Ahmet Savran), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 40,41., Ahmet Aslan, "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi", s. 261.

⁷⁶⁵ İbnu'l-Erzak, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, s. 112,113. ,Mehmet A. Yaşar, "Artuklu Dönemi Mardin Bölgesinde Fıkıh," s. 259.

⁷⁶⁶ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 194, 195., M.Taşdemir, "Mardin", s. 44.

3.2.1. Ticaret

Bölgenin önemli gelir kaynaklarından olan ticaret, bulunduğu konum gereği Artuklular için oldukça büyük önem arz etmekteydi. Anadolu'nun güney bölgesinde bulunan sıralı Toros Dağları ile Fırat ve Dicle nehirleri, bölgede doğal yolların oluşmasında etkili olmuştu. Doğal geçitlerin az olması nedeniyle bölgede bulunan mevcut geçitleri⁷⁶⁷ Sasaniler, Eski Çağlardan beri askeri ve ticari yollar olarak kullanırdı.⁷⁶⁸

Artukluların üzerinde kurulduğu bu eski ticaret yolları tarihin her döneminde olduğu gibi Artuklular ve Selçuklular zamanında istilalara açık olmasına rağmen ticaret kesintisiz olarak devam etmiştir. Artuklu yöneticileri ekonomiyi canlandırmak ve ticareti kendi topraklarına çekmek için Mardin'de kervansaray, çarşı, pazar ve tüccarların ihtiyaçları doğrultusunda yeni müesseseler yaptırmıştır.⁷⁶⁹ Artukluların bu şekilde çalışmalarına karşılık yaşanan insan ve ticaret yoğunluğundan dolayı çarşı, pazar kale dışına taşarak şehir tam anlamıyla büyük bir ticaret merkezi haline gelmiştir.⁷⁷⁰

Artuklular zamanında ticaretin daha güvenli yapılması için sağlanan imkânlardan kaynaklı Mardin yakınlarında ortaya çıkan ve ticaret merkezi haline gelen Duneysir Pazarı'nın el-Cezire bölgesi, Anadolu ve Suriye ticaret yolu kavşağında kurulmasından dolayı bölgede yerli ve yabancı birçok tüccarların ticari faaliyetlerde bulunması Duneysir'in uluslararası ticaret merkezi haline gelmesini sağlamıştı.⁷⁷¹

Kuzey-güney, doğu-batı istikameti yönünde Eski ve Orta Çağlardan beri Çin, Orta Doğu ve batı ülkeleri arasında yapılan ana ticaret yolları üzerinde bulunan ve el-Cezire olarak bilinen bölge ile Fırat ve Dicle nehirleri havzasında faaliyet gösteren Artuklular, başka ticaret yollarının fazla bilinmediği bir dönemde ticari açıdan çok önemli olan bu bölgeyi iyi değerlendirmişler. Ticaretin kesintisiz devam ettiği ana

⁷⁶⁷ H. Erkan Bedirhanoğlu, "XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme", s. 27.

⁷⁶⁸ Gregory Abü'l Farac, *Abü'l Farac Tarihi*, C. I, s. 151. ,

⁷⁶⁹ İbnu'l-Erzak, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, s. 48,72, 93, 108.

⁷⁷⁰ C. Alptekin, "Artuklular," s. 417., Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 93.

⁷⁷¹ Rengin Ak, Berna Ak Bingöl, "Mardin Artuklu Devleti'nin İktisadi Hayatı," (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H Güneş), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, Ekim 2007 , Mardin Valiliği Kültür Yayınları, C.2 Mardin 2008, s. 484. , A. Aslan, "Artuklular Zamanında Duneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi", s. 260.

yollar arasında en önemli yol İpek Yolu idi.⁷⁷² Bu yol güzergâhı adını Eski ve Orta Çağ milletlerinin soyluları arasında favori bir ürün olan ipekten almaktadır. Taşınması kolay ve dayanıklı olan ipek, uzak mesafelere ticareti yapılması için götürülürdü. İpek kendisine has özelliği sayesinde sağlık açısından önemli bir üründü. Zararlı (bit, pire, kurtçuk vb.) haşereleri içinde barındırmazdı.⁷⁷³ Bu yoldan doğu-batı yönlü sadece ipek değil altın, silah, mum, keçe, seramik, baharat ve farklı ticaret malları da taşınırdı.⁷⁷⁴

Akdeniz limanlarına batıdan gelen ticari emtiayı doğuya; doğudan gelen emtiayı batıya götürmek için el-Cezire güzergâhı kullanılırdı. Bu duruma bağlı olarak el-Cezire bölgesinde Mardin’de dahil bulunan ticaret şehirlerinde ticaret aktif olarak yapılırdı.⁷⁷⁵ Asya Kıtası’ndan gelen ipek, baharat, giyim gibi ticari mallar ve ilaç yapımında kullanılan çok sayıda bitki, batı ülkelerine taşınması, Tebriz üzeri Artuklu ülkesinden geçerek Avrupa ve Bizans’a ulaşırdı. Tebriz’den gelen bu yol Anadolu’da Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Adana, Konya, Kütahya ve Bursa üzeri devam etmekteydi. Artuklu ülkesinde bulunan şehirlerden Diyarbakır, Mardin, Urfa ve Musul kervan ticaret yollarının dinlenme ve geçişinin olduğu başlıca büyük ticaret merkezleri idi.⁷⁷⁶

Yol üzerinde belirtilen şehirlerde dinlenmek için konaklayan tüccarlar bu şehirlerden halı, kilim, deri, gıda, kumaş, yünden yapılmış keçe, tarım ürünleri ve maden işletmeciliğinden elde edilen metal ürünleri alarak uluslararası pazarlarda satarlardı.⁷⁷⁷ Bağdat’tan Artuklu ülkesine gelen tüccarlar,⁷⁷⁸ Irak’ta üretilen cam kristalleri Artuklularda olduğu gibi Selçuklular zamanında da Anadolu üzerinden İran ve doğu pazarlarına gönderilerek ticareti yapılırdı⁷⁷⁹

⁷⁷² Selim Kaya, “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.21, S.1, (Mart 2019), s.70.

⁷⁷³ Boris Ya. Stavisky, “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi,” *Türkler*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 401, 402, 403.

⁷⁷⁴ Yuriy F. Buryakov, “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri,” *Türkler*, C.3, Ankara 2002, s. 432, 433.

⁷⁷⁵ Ali Mıynat, “Gümüş Sikkeler ve Çağdaş Yazılı Kaynaklar Işığında Bir Artuklu Şehri Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe)’in Yükselişi (12.-13. Yüzyıllar),” *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı. 33 (2018), s. 47,48.

⁷⁷⁶ S. Kaya, “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri,” s.70.

⁷⁷⁷ A. Aslan, “Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)’de Arap Edebiyatı Çevresi”, s. 260,261

⁷⁷⁸ Y. Bedirhan, “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, s. 375. , Y. Bedirhan, “Selçuklu Türkiye’sinde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri”, s.18. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret* , s.120., Y. Bedirhan, “Selçuklu Türkiye’sinde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri”, s.18. , F. Aksoy, *XII. XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu’nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri*, s. 220, 221. , G. Günel, *Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu’da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler*, s.137.

⁷⁷⁹ A. Nurullah Özdal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, 1. Baskı, Timaş Yayınları,

Esasen Mardin ve Diyarbakır, Anadolu'nun güney coğrafyasını Bitlis üzerinden Hazar Denizi'nin güney kısmına ve Kars-Çıldır üzerinden Kafkaslara ticari olarak bağlamaktaydı. Mardin'den tarım ürünleri ve diğer ticari malların ihracatı İran ve Kafkaslar bölgesine en fazla Ermeni, Gürcü, Kafkaslı ve İranlı tüccarlar vasıtasıyla gerçekleştirilirdi. Yine bu tüccarlar aynı güzergâh üzerinden Gürcistan ve Kafkaslar bölgesinden canlı hayvan, Gürcistan sanayi ürünleri ve dokuma ürünleri ticari amaçlı Mardin'e getirirlerdi.⁷⁸⁰

Mardin'de yaşayan gayrimüslimler pazarlarda ve şehir merkezlerinde ticaretle meşgul olurlardı. Özellikle Ermeniler şehir merkezinde farklı meslekler ve ticaret ile uğraşırlardı. 1170 senesinde Mardin'de kaleme alınan Süryani'ce İncil'in el yazmasında Artuklular zamanında Süryani kuyumcuların şehirde faaliyet gösterdiği bilgiler yer almaktadır. Günümüzde Mardin'de bulunan en iyi kuyumcuların yine Süryani kökenli Hristiyanlar olduğu bilinmektedir.⁷⁸¹ Artuklu yöneticileri komşu devletlere göre kendi ülkesindeki halktan vergileri daha düşük alarak ticaretin gelişmesini olanak sağladılar. Bu gelişmelere bağlı olarak ticaretin gelişmesiyle Mardin ve çevresinde iktisadi ve kültürel olarak önemli oranda gelişme yaşandı. Artuklu şehirlerinde ticari gelişmeleri gören el-Cezire bölgesindeki insanlar bu şehirlere göç etmeye başladılar.

Bu vaziyet Artuklu şehirlerinde kültürel çeşitliliğin artmasına ve gelişmesine olanak sağladı.⁷⁸² Elverişli iklime sahip olan el-Cezire bölgesinin doğal olarak⁷⁸³ yeraltı-yerüstü açısından zengin tarım ve maden yataklarına sahip olması ve ticaret güzergâhı üzerinde yer alması Artukluları iktisadi olarak her zaman canlı tutmuştur. Kısaca el-Cezire bölgesi ile Orta Doğu'nun ekonomi ve ticari ilişkilerinin nabızı Artuklu ülkesinde atmaktaydı.⁷⁸⁴

Artuklular zamanında bölgede ticaret kapasitesi gelişen Diyarbakır ve Mardin şehirlerinin, Bağdat, el-Cezire ve Suriye bölgesindeki şehirlerle ticari ilişkileri yoğun olarak devam etmekteydi. Aynı zamanda bu şehirlerin ticari ilişkisi, bölgeye ticaret

İstanbul 2019, s. 36.

⁷⁸⁰ Gönül Çantay, "Yollar, Göçler ve Mardin Kale-Şehri," *I Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, Ekim 2007, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, C.2 Mardin 2008, s.168.

⁷⁸¹ Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 113, 118, 119, 120.

⁷⁸² A. Aslan, "Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi", s. 260,261.

⁷⁸³ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 197,198.

⁷⁸⁴ H. Erkan Bedirhanoglu, "XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme", s. 27.

yapmak için gelen Kafkas kökenli Ermeni, İran ve Gürcü tüccarlarla Mardin’de yaşayan Ermeni tüccarların aracılığıyla Kafkaslar coğrafyasında yüksek oranda ticaret geliştirilmişti.⁷⁸⁵ Ermenilerden hariç Mardin’de Artuklular dönemi dört bin Yahudi’nin yaşadığı da bilinmektedir. Bunlar genellikle ticaretle meşgul olurlardı. Hatta Nusaybin’de bir Yahudi cemaati ve sinagogları bulunurdu. Orta Çağ Anadolu şehirlerine baktığımız zaman genellikle çoğu şehirde belli bir miktarda Yahudi nüfusunun yaşadığı ve ticaretle meşgul olduğu görülmektedir.⁷⁸⁶

Mardin şehrinde endüstrinin gelişmesi halkının tüccar veya kendi işlerini kurarak işletme sahipleri olmaları şehrin ekonomik olarak mamur hale gelmesinde önemli etkendi. Anadolu Selçuklularının ticarete ve tüccarlara verdiği önemle beraber Eyyubilerin Suriye, Irak ve Mısır’ı egemenliği altına almasıyla bölgede ortaya çıkan “*Ticari bütünleşme*” el-Cezire bölgesinde refah düzeyinin artmasını sağlamıştı. Bölgede gelişen ekonominin ve ticaret politikasının mimarı, “Selçuklular ve Artuklular” zamanında yürütülen bayındırlık çalışmaları ile ülke içi ve uluslararası alanda uygulanan ticaret ve siyaset politikalarıdır.⁷⁸⁷

Moğollar Anadolu’yu istila edip Suriye’den Memluk topraklarına girince Mumluklular tarafından durdurulmuştu. Moğollar, kendilerine boyun eğen Artuklulara müttefik olarak önem vermişlerdi. Nedeni ise Artuklular ticari olarak stratejik bir bölgeye sahiplerdi ve ticareti iyi biliyorlardı çünkü Kafkaslardan Anadolu üzeri İran, Irak ve Mısır’a kadar giden ticaret yolları üzerinde Artuklular aktif olarak ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı.⁷⁸⁸

Mardin uluslararası ticaret açısından dönemin iki büyük devleti olan Moğollar ve Memluklular arasında önemli bir yere sahipti. İki devlet arasında devam eden savaşlara rağmen ticari kanunlar geçerliliğini korumuştur.⁷⁸⁹ İki devletinde ticari kanunlara riayet etmesinin en önemli sebebi tarihin her döneminde önemini koruyan el-Cezire ticaret yollarının her iki devlet için önemli olması ve kaybetmek istememesinde

⁷⁸⁵ H. Erkan Bedirhanoglu, “XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 26, 27.

⁷⁸⁶ Tudela’lı Benjamin, Ratisbon’lu Petachia, Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Afrika Gözlemleri Üç Kıtada Sosyal, Siyasi, Ekonomik İlişkiler, Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri, (Çev. Nuh Aslantaş), Kaktüs Yayınları, İstanbul 2001, s.60, 96.

⁷⁸⁷ M. Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin, ve Hasankeyf)*, s.27,32.

⁷⁸⁸ Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 48, 62.

⁷⁸⁹ Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 47.

kaynaklanmaktadır.⁷⁹⁰ Tarih boyunca ticaret yolları için oldukça önem arz eden Diyarbakır ve Mardin şehirleri Artuklular ve Selçuklular zamanında ticari olarak altın çağını yaşamıştır.⁷⁹¹ Ticareti sürekli hale getirmek ve ticaret kervanlarının güven içinde devam edebilmesi için kervansarayların ve kervansaray işlevi gören kalelerin fonksiyonu ticari açıdan çok önemlidir. Hem Artuklular hem de Selçuklular zamanında bölgede ticaret yolları üzerine köprüler-kervansaraylar inşa edilmiş ve eski kervansaraylar kaleler onarılmıştır.⁷⁹²

Mardin Kalesi; Antep, Urfa, Kızıltepe, Zaho güzergâhında kayalıklar üzerine inşa edilmiştir. Bu kale farklı zamanlarda uğradığı saldırılara rağmen güçlü bir şekilde ayakta kalarak ticaret yollarının güvenli bir şekilde işlemesine olanak sağlamıştır. Kervansaray işlevi gören bu kale ticaret kervanlarını Bitlis, Muş, Erciş ve Aras Havzası üzeri Kafkaslara ulaştırmaktaydı.⁷⁹³ Şehirde bulunan diğer kervansaraylar; Artuk Aslan Vakfı Kervansarayı, Bican Vakfı Kervansarayı, Hunrevan Vakfı Kervansarayı, Kasım Padişah Vakfı Kervansarayıdır.⁷⁹⁴ O.Cezmi Tuncer, makalesinde Mardin çevresinde çeşitli yapıların bulunduğunu ancak bunların tam olarak tüccarlar için konaklama yerleri mi yoksa farklı yapılar mı olduğunu anlamak için ayrıntılı bir şekilde incelenmesinin gerektiğini belirtmektedir.⁷⁹⁵

Artuklular zamanında Fırat Nehri üzerinde Çermik Köprüsü, Devegeçidi Köprüsü, Alişan Değirmen Köprüsü; Dicle Nehri üzerinde Cizre-Dicle Köprüsü, Hasankeyf ve Dicle Köprüsü inşa edilmiştir.⁷⁹⁶ İstahri, Mardin'in fiziki özelliğinden bahsederken daha önce küçük bir kale şehir durumunda olan şehrin Artuklular zamanında gelişerek bölgenin büyük ticaret merkezlerinden birisi haline geldiğini

⁷⁹⁰ Muammer Gül, "Yakındoğu'da Moğol Hakimiyeti ve Mardin", (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006, s. 373, 374.

⁷⁹¹ G. Çantay, "Yollar, Göçler ve Mardin Kale-Şehri," s.168. , H. Erkan Bedirhanoğlu, "XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme", s. 27.

⁷⁹² Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 57. , H. Erkan Bedirhanoğlu, "XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme," s. 27.

⁷⁹³ H. Erkan Bedirhanoğlu, "XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme," s. 27. Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 57.

⁷⁹⁴ Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu," *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 122.

⁷⁹⁵ Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu," *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 115, 117.

⁷⁹⁶ E. Naza Dönmez, "Anadolu Selçuklu Ticaret Yollarının Tanıkları: Kervansaraylar ve Köprüler (Harita Üzerinde Bir Deneme)," *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri*, s.129., G.Günel, *Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler*, s.143.

bildirmektedir.⁷⁹⁷ İbn Batuta, Dara şehrinden sonra Mardin'e ulaştığını dağın eteğine kurulmuş, İslam şehirlerinin en güzeli, çarşılarının çok kalabalık ve güzel bir şehir olduğunu belirtir.⁷⁹⁸ İbn Cübeyr, Mardin şehrinin dağın eteğine kurulduğunu ve bölgeden geçen ticaret kervanlarının uğrak yeri olduğu için şehir ekonomisinin gelişmesine paralel olarak bayındır hale geldiğini belirtmiştir. Yakut el Hamevi, Mardin'in hakim bir tepeye kurulduğunu ve ticaretinin gelişmesine bağlı olarak içinde tüccarların konaklayabileceği kervansaray, han ve çarşıların bulunduğunun bilgisini vermektedir.⁷⁹⁹

3.2.2. Sanayi

Artuklular zamanında Mardin'de dokuma atölyeleri, susam yağı üretim imalathanesi, kırışhane, darphane, boyahane, debbağhane bulunurdu. Bu atölyelerde üretimi yapılan çok sayıda çeşitli ürünler hem bölge içi hem de komşu ülkelere ihracatı gerçekleştirilerek şehir ekonomisinin ve bölge ticaretinin canlılığını artırmaktaydı.⁸⁰⁰ İbn Şeddad, Mardin şehrinde surların kapısının birisinin adı zeytin kapısı olduğunu belirterek el-Hamevi'nin zeytin hakkında verdiği bilgiyi doğrular niteliktedir. Mardin şehrinde bulunan cenderehane (yağ fabrikası) ve susam yağı elde edilmesi şehirde zeytin yetiştirildiği ve zeytinyağı elde edildiğini ortaya koymaktadır.⁸⁰¹

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Mardin'e uğramış olan seyyahlardan Marko Polo, pamuktan kumaş dokunduğu bilgisini vermektedir. Şehirde tekstil sanayisinin gelişmesi ve üretimi yapılan dokumaların ihraç edilerek uluslararası pazarlarda ticaretinin yapılması Marko Polo gibi birçok batılı seyyahların ilgisini çekmişti. Yine Mardin'de halk kendi ihtiyaçları doğrultusunda yünden dokunma kıyafetleri küçük el tezgâhlarında evlerinde dokurdu.⁸⁰²

⁷⁹⁷ Abdurrahman Acar, "Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin," (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006, s. 87. , S. Kaya, , "Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri," s. 73

⁷⁹⁸ Ebû Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, (1997), (Çev. A. Sait Aykut), 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s.231. , O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 147,221., Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 60.

⁷⁹⁹ A. Acar, "Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin", s. 90. , S. Kaya, , "Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri", s. 73.

⁸⁰⁰ Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 94.

⁸⁰¹ S. Kaya, "Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri", s. 74.

⁸⁰² Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin, ve Hasankeyf)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2010, s. 32., O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 222. , H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 50. , Y. Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 22.

Artuklular zamanında Mardin’de önemli sanayi ürünlerinin ham maddesi olan pamuk tarımı yaygın olarak yapıldı. Pamuk üretiminden dolayı şehirde dokumacılık sanayisi gelişme göstermiş ve kumaş dokumalarının ticareti yapılarak önemli derecede gelir sağlanmaktaydı. Şehirde “mer’iz” olarak bilinen yünden kumaşlar, halılar, kilimler üretilerek ihraç edilirdi. XV. yüzyılda Venedikli elçi ve tüccar olan Josaphat Barbaro, Mardin’de bulunmuş ve ipekli kumaş dokumacılığının üst düzeyde geliştiğini belirtmiştir.⁸⁰³

Mardin şehrine yakın olan Harzem Köyü’nde ip, dokuma çuval, heybe, azık torbası üretimi yapıldı. Köy halkı evlerinde yaptığı bu ürünleri yerel çarşı pazarlarda ticaretini yaparak geçimlerini sağlamaktaydı.⁸⁰⁴ XIII. yüzyılın ortalarında Muş ve Mardin dokuma atölyelerinde pamuktan, buharin ve farklı çeşitleri dokunan kumaşlar meşhurdur. Bu kumaşlar el-Cezire, Suriye, ve Bağdat’a çok fazla ihraç edilirdi. İslam coğrafyasında büyük ilgi gören Anadolu kumaşlarının ekonomik gelirinden dolayı üretimi çok fazla yapılmaktaydı.⁸⁰⁵ İbn Batuta, Mardin ziyareti esnasında, şehirde dokuma atölyelerinde çok fazla halı, kilim veyünlü kumaşların dokunduğunu bildirir.⁸⁰⁶

Mardin şehrinde bir süre kalan Josaphat Barbaro, şehringiriş kısmından bahsederken şehirde hala Artuklu ve Selçuklu dokuma geleneğinin devam ettiğini belirterek kadife ve ipekli kumaşların bol miktarda dokunduğu ve ticaretinin yapıldığını ayrıca şehrin Akkoyunlu hükümdarı Hasan Bey’e ait olduğunu bildirmektedir.⁸⁰⁷ Mardin’de ticareti yapılan ve ender bulunan kaliteli cam taşları ve gülsuyu, Nusaybin kasabasında üretimi yapıldı.⁸⁰⁸

⁸⁰³ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 221, 222. , Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 57, 60.

⁸⁰⁴ S. Kaya, “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri,” s. 73., M. Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin, ve Hasankeyf)*, s. 32. , Aygün Attar, “Artuklular Döneminde Mardin,” *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.6, S1, (2006), s.23.

⁸⁰⁵ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 11. Basım, İstanbul 2017, S. 133. , Y. Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları,” s. 620. , Y. Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 22. , M. Suat Bal, *Türkiye Selçuklularında Ticari Hayat*, s. 49., B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin uyguladığı Ekonomik politikalar*, s. 73.

⁸⁰⁶ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s. 137.

⁸⁰⁷ J. Barbaro, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, s. 52, 53. , M. Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin, ve Hasankeyf)*, s. 34. , H. Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 57.

⁸⁰⁸ A. Nurullah Özdağ, *Orta Çağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, 1. Baskı, Timaş Yayınları,

Mardin’de maden işleme atölyelerinde farklı illerden getirilen bakır, gümüş ve demir gibi ham maddelerden genellikle halkın ihtiyaçlarını karşılayacak olan ve evlerde kullanılacak eşyalar üretilirdi. Artuklu bölgesinde XIII. yüzyıla denk gelen bir kemer üzerinde gümüşten yapılmış tokalar ve üzerine çift başlı kartal ile çeşitli şekillerin işlendiği metal eşyalar bulunmuştur.

Artuklular devrinde farklı atölyelerde imalatı yapılan maden ürünü eşyalar; gümüş, bakır ve demirden hariç tunç, bronz ve çelikte kullanılarak yapıldı. Artuklu şehirlerinde bulunan ustalar farklı şekillerde kapı tokmakları, süslü tokalar, ibrik, tabak ve ayna üreterek kendi mahalle pazarlarında satarlardı.⁸⁰⁹ Anadolu Selçukluları zamanında Anadolu şehirlerinde bakır ve bronzdan eşya yapan birçok atölye bulunurdu. Artuklu bölgesinde ise maden sanatının geliştiği Doğu ve Güneydoğu şehirlerinin başında Mardin, Diyarbakır, Siirt, Hasankeyf ve Cizre gelmekteydi.⁸¹⁰

Bu atölyelerde kum veya balmumu kalıpları kullanılan döküm tekniği ile çok sayıda eşya üretimi yapılarak ihtiyaç fazlası eşyaların Anadolu ticaret şehirleri, Kafkaslar ve el-Cezire bölgesine ihracatı gerçekleştirilirdi. Maden işletmeciliğinden dolayı bölgede gelişen maden zanaatkârlığı ve madenden üretimi yapılan çok sayıda ürünlerin Artukluların ekonomik gelirinde ticaret payı oldukça fazlaydı.⁸¹¹

Mardin atölyelerinde farklı illerden getirilen altın ve gümüş madenlerinden takı yapılırken bakır madeninden ise yapılan eşyalardan hariç Hüsameddin Timurtaş tarafından Artuklu sikkeleri kesilmiştir.⁸¹² Anadolu’da halkın en önemli geçim kaynaklarından olan küçükbaş hayvancılık yaygın olarak yapıldığı için Anadolu’nun hemen hemen her şehrinde dericilik faaliyetleri yapılmaktaydı. Moğollar Anadolu’ya hakim olduktan sonra bölgede kendi vergi sistemlerini uygulamaya başladığı zaman alınan vergilerden anlaşıldığı üzere Anadolu’da ve Mardin’de dericilik faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı görülmektedir.

İstanbul 2019, S. 36,50.

⁸⁰⁹ Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s.197, 198.

⁸¹⁰ Oktay Belli, “Mardin’de Geleneksel Üretim Yapan Bakır ve Bronz Atölyeleri,” (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006, s. 185.

⁸¹¹ S. Kaya, , “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri”, s. 72.

⁸¹² İbnü’l-Erzak Ahmed B. Yusuf B. Ali, *Meşâyârü’l-Erzak ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı)*, (1992), (Çev. Ahmet Savran), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 82, 83.

İlhanlı veziri Fazlullahın mektuplarında yazdıklarına bakılırsa Mardin’den beş bin, Siirt’ten on bin tane işlenmiş deri vergi olarak alınmasını istemiştir. Mardin’de ve diğer Anadolu şehirlerinde üretilen Türk sahtiyanları çok meşhur olup uluslararası pazarlarda talep gören ürünlerin başında gelmekteydi. Anadolu Selçukluları zamanında birçok Anadolu şehirlerinde üretilen sahtiyan deriler, ihraç edilirdi.⁸¹³

Mardin ve Hasankeyf’te tiftik yününden başta çadır olmak üzere kumaş, keçe, başlıkve çorap dokuma üretimi yapıldı. Bu ürünlerin şehir pazarlarında ticareti yapıldı. Dokuma sanayisinde önemli olan ve uluslararası pazarda ekonomik değere sahip olması gereken özelliklerden biride dokunan halı, kilim ve kumaşların üzerinde işlenen desenler ile beraber boya ahengini tutturmak ve kaliteli boya kullanmaktır. Boya üretimi ve boyama tekniği Orta Çağda Türklerin bildiği en iyi zanaatkârlıktı.⁸¹⁴ Kaliteli boya için meşe ağaçlarından elde edilen “mazi”⁸¹⁵’dır.

Mazi, bölgede bulunan meşe ormanlarından temin edilirdi.⁸¹⁶ Yine Mardin Dağı’nda bulunan cam rezervlerinden çıkarılan cam hammaddesi hem dışarıya gönderiliyor hem de şehir atölyelerinde eritilerek farklı şekillerde cam ürünleri elde edilerek halkın arzına sunuluyordu.⁸¹⁷ Mardin’de gayrimüslim halkların ihtiyaçları gözardı edilmezdi. Ticari, sosyal ve kültürel alanda olduğu gibi yiyecek ve içecek konusunda kural ve kaidelere uymak şartıyla istedikleri gibi davranırlardı.

Kafa yapan içki türlerinden olan şarap, farklı dinlerden insanların (Yahudi, Hristiyan, Müslüman)yaşadığı şehirde üretimi rahatlıkla yapıldı. Bu hususta bir sorun çıktığına dair bilgilere rastlanmamıştır. Üzümden ayaklarla tahta teknelerde ezilerek veya yere yatay olarak kurulan tahta mengeneler arasında sıkılarak elde edilen üzüm suyundan şarap yapıldı. Şarabın şehir içi pazarlarda ticareti yapılır, en fazla Hristiyan milletlerden olan Ermeniler ve Süryaniler tarafından tüketilirdi.⁸¹⁸

⁸¹³H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 61. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret* , s.131.

⁸¹⁴Aygün Attar, “Artuklular Döneminde Mardin,” s. 23.

⁸¹⁵Mazi, milattan önce de kullanılan içerisinde, kimyasal maddeler bulunduran ve eski tarihlerde çeşitli hastalıkların tedavisinde (dizanteri, tifo, malarya), boya-mürekkep ve deri İşleme alanlarında kullanılan Meşe ağacında oluşan Ur gibi maddedir.

⁸¹⁶C. Kuş, “ Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Ağında Harput’un Yeri ve Önemi”, s. 635.

⁸¹⁷Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 57, 58.

⁸¹⁸Y. Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 23. , M. Suat Bal, *Türkiye Selçukluları’nda Ticari Hayat (1220-1277)*, s. 50. , B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s.74. , S. Uskun, *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu’da Ticaret ve TicaretYolları*, s. 53.

3.2.3. Tarım

El-Cezire bölgesinde bulunan şehirlerde Selçuklu Türkleri Anadolu'ya gelmeden öncede tarım faaliyetleri yapıldı. Artuklular, bölgede hüküm sürmeye başlayınca ekonomik faaliyetleri ticaret ve tarıma bağlıydı. Ayrıca Artuklu topraklarından ticaret yollarının geçmesinin avantajından yararlanılarak üretilen tarım ürünleri fazlalığı olan Pamuk, buğday, üzüm, fındık, tacirler tarafından ihraç edilerek ülke ekonomisine önemli katkı sağlanırdı.⁸¹⁹

El-Cezire bölgesinden geçen seyyahlar eserlerinde bölgede yoğun olarak tarım yapıldığını bağ, bahçe, bostan bulunduğunu ve topraklarının verimliliğinden bahsetmiştir.⁸²⁰ Mardin ve Nusaybin'de zeytin, fındık, meyvecilik-sebzecilik, bağ ve bahçecilik çok fazla yapıldı. Mardin hükümdarlarının yaptırdıkları su kanalları aracılığıyla sulanabilen arazilerde bahçeler kurularak meyve, sebze ve pamuk üretimini artırmayı hedefleyerek ürün fazlalığını ticarete kazandırmaktı.⁸²¹ İbn Batuta, Mardin'e bağlı olan Nusaybin'in çok eski ve orta büyüklükte bir şehir olarak tasvir ettikten sonra burada meyvebahçeleri ile meyve ağaçlarının çok fazla olduğunu söyler.⁸²²

Müstemfi, Mardin'de Tur-Abdinde bulunan aynı adı taşıyan bir tepeden aşağı akan, Şavr Nehri'nin şehri yeteri kadar suladığını ve bu nehrin şehir için yeterli olduğunu bildirerek burada hububat, pamuk ve bol meyve yetiştirilerek ürün fazlalığının ticaretinin yapıldığını belirtir.⁸²³ Mardin'de yetiştirilen meyveler lezzetlidir ve çok fazla meyve yetiştiği için pahalı değildir. Cezire bölgesinin en güzel şehirlerinden olan Nusaybin'de buğday, arpa, üzüm yetiştirilirdi. Şehirde yerel halkın yağmurla suladıkları çiftlikleri ve hayvan sürüleride bulunurdu. Nusaybin, Müslüman fetihlerinden beri, meyve üretiminin bol ve ucuz olduğu yerlerden birisidir. Özellikle kuru meyve ve tahıl ürünleri bol yetiştiği için ihtiyaç fazlası çevre şehirlere ve ülkelere ihraç edilirdi.⁸²⁴

⁸¹⁹ Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 58.

⁸²⁰ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 222., H. Erkan Bedirhanoglu, "XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme", s. 26., Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 60.

⁸²¹ H. Erkan Bedirhanoglu, "XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme", s. 26., Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 60, 61.

⁸²² Ebû Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, (1997), (Çev. A. Sait Aykut), 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 230.

⁸²³ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s.136., Y. Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", s. 43., Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 60.

⁸²⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 199, 211.

Emeviler dönemi şairlerinden olan Cerir b. Atiye, Mardin şehrini anlatan şiirinde şehirde zeytinyağı çıkarıldığı söylemini ifade ederek zeytin tarımının yapıldığını ve zeytinyağı elde edildiğini anlatmaktadır. Mardin’de diğer tarım ürünlerinden hariç yetmiş çeşit üzüm yetiştirilirdi.⁸²⁵ Kavun, kayısı ve incir gibi tarım ürünleri Mardin’de yetişmekteydi.⁸²⁶ Mardin ve çevresinde hasadı yapılan tarım ürünleri şehirde, ticaretten sonra halkın ikinci sırada gelen en önemli ekonomik gelir kaynağı olmuştur.⁸²⁷

3.2.4. Hayvancılık

Geniş meralara ve sulak arazilere sahip olan, Anadolu Selçuklu Devleti’nde Türkmenler genellikle beyaz renkli keçiler ile geniş kuyruklu koyunlar yetiştirirlerdi. 1103 senesinde Urfa Kontu Baldin, Mardin yakınlarındaki tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylülere saldırmış ve bir milyon koyuna el koyarak Urfa’ya götürmüştü. Sadece bu bilgiye bakılarak Mardin ve çevresinde küçükbaş hayvancılığın ne kadar yaygın olarak yapıldığı görülmektedir. Mardin’in bir köyünden kırk beş bin adet koyun ve keçi çıkabiliyordu.⁸²⁸ Mardin üzerinden Anadolu, Irak ve Kafkaslar arasında canlı hayvan ticaretinin yapıldığı bilinmektedir.⁸²⁹ Burada küçükbaş hayvan ticaretiyle en fazla Ermeniler meşgul olurdu.⁸³⁰

Artuklu ülkesinde yapılan dericilik ve deri ürünlerinden elde edilen, çizme, sahtiyan, kürk, gibi ürünlere bakıldığı zaman, yine Artuklular zamanında Mardin’de gelişen yünlülük sanayi ve “mer’iz” olarak bilenen yünlü dokuma ürünleri ile İlhanlı veziri Fazlullahın mektubunda Mardin’den beş bin adet sahtiyan (işlenmiş deri) istemesi Mardin ve çevresinde hayvancılığın net olarak yapıldığını göstermektedir. Burada üretilen hayvanların ihtiyaç fazlası başta el-Cezire olmak üzere canlı veya et olarak İran, Ermenistan ve Azerbaycan bölgesine Ermeni tüccarlar vasıtasıyla ihraç edilirdi.⁸³¹

⁸²⁵ S. Kaya, “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri”, s. 71.

⁸²⁶ Y. Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, s. 618. , Y. Bedirhan, “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, s. 380.

⁸²⁷ Ömer Demirel, “Sosyo-Ekonomik Açısından Mardin Tüccar ve Esnafı (19. YY)”, (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006, s. 630.

⁸²⁸ Y. Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, s. 619. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, s. 126.

⁸²⁹ Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 58.

⁸³⁰ Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 113, 118.

⁸³¹ S. Kaya, “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri”, s. 72, 73.

3.3. Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe)

Mardin'e bağlı günümüzde Kızıltepe ilçesi olarak bilinen şehrin ilk ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, Eski Çağdaki isminin “*Adenystrai*” olduğu yönünde iddialar vardır.⁸³² Buna karşın İlk Çağlarda bu bölgedeki esas yerleşim yerinin Düneysir'in iki km doğusunda yer alan “*Tel-Ermen*” olduğunu da hatırlatmalıyız.⁸³³ Orta Çağ Arap kaynaklarında geçen Düneysir, birçok medeniyete ev sahipliği yapan ve dönemin büyük devletleri arasında sürekli mücadele sahası olan “*el-Cezire* bölgesinde *Diyâr-ı Bekr-ı*” kısmında önde gelen kültür ve ticaret merkezi olarak adlandırılmıştır.⁸³⁴

Cezire, “*Ceziretû Asur, İklîmi Asûr*” denilen İslam coğrafyacısı müelliflerin yukarı Mezopotamya ismini verdiği yerdir. Kutsal Kitap Tevrat, Nuh'un Gemisi'nin buraya oturduğunu ve yeryüzünde ilk şehirler Cezire bölgesinde kurulduğunu belirtir. Yine Tevrat'tın verdiği bilgilere göre cennet, el-Cezire içerisinde. Bazı hadislerle göre bölgeden geçen Fırat Nehri cennet ırmaklarından.⁸³⁵

İşte tam olarak bahsi geçen bu bölgede pazar amaçlı kurulan Düneysir, tarihin ilk dönemlerinden beri eski Sami Kavim Medeniyetinin önemli yerlerinden olduğu için yerli Süryani literatüründe “*Beyt Nahreyn*”⁸³⁶ batı literatüründe “*Mezopotamya*,” İslam'da ise “*el-Cezire*” ismi ile zikredilen coğrafyanın Diyar-ı Rabie bölgesinin önemli bir merkezi idi.⁸³⁷ İslamiyet öncesi burada yaşayan Süryaniler, el-Cezire bölgesinin Diyar-ı Rabie kısmına yani Tur Abdin'den Sincar Dağlarına, Ceziretu İbn Ömer (Cizre)'den Nusaybin'e kadar uzanan kısmına Beyt Arbaya (Arapların yurdu) diyorlardı.⁸³⁸

⁸³² M. Streck, “Dunaysir”, *IA*, C.III, 1997, s. 664., D. Sourdel, “Dunaysar”, *EF*, II, 1965, s. 626; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, Ankara 1993, s. 229. , Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s.14.

⁸³³ Adnan Çevik, *XI-XIII. yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), MÜTAE, İstanbul 2002, s. 123.

⁸³⁴ Adnan Çevik, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı,” *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIII, (Haziran 2009), s. 49., Ali Mıynat, “Gümüş Sikkeler ve Çağdaş Yazılı Kaynaklar Işığında Bir Artuklu Şehri Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe)'İN Yükselişi (12.-13. Yüzyıllar),” *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı. 33 (2018), s. 46. , Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s. 15.

⁸³⁵ Ramazan Şeşen, “Cezire,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, s.509.

⁸³⁶ Bar Hebraeus, *Ebu'l-Farac, Ebu'l-Farac Tarihi*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, C I, s. 74.

⁸³⁷ Ahmet Aslan, “Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)'de Arap Edebiyatı Çevresi”, *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, (Temmuz-Aralık 2008), s.259, 260., A.Çevik, “Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı,” s. 49.

⁸³⁸ E. Honigman, “Nasibin”, *İ. A. C. IX*, İstanbul 1993, s. 99-101., Ramazan Şeşen, “Cezire,” *D.İ.A.C. III*, Ankara 2003, s. 509.

El-Cezire bölgesi, XI. yüzyılda itibaren Büyük Selçuklu fetihleriyle Türk himayesine girmeye başladı. Mardin ve çevresi 1103 yılından itibaren Türkmen ailelerinden olan Artukluların eline geçmişti.⁸³⁹ Yaklaşık üç yüz yıl süren Artuklu egemenliği zamanında Mardin, Düneysir ve Nusaybin şehirleri ticari ve ekonomik olarak büyük oran da gelişme gösterdi. Bu şehirlerde refah düzeylerin artmasına bağlı olarak kültürel açıdan büyük gelişme yaşandı. Artuklu yöneticileri vergi miktarını düşürerek ticari faaliyetlerin gelişmesini desteklediler.⁸⁴⁰

Vergilerin düşük tutulması neticesinde Artuklu şehirleri ekonomik olarak toparlanmaya başladı. Artuklu şehirlerindeki ekonomik toparlanma kendini hissettirince el-Cezire bölgesindeki insanlar, iş bulma umuduyla Artuklu Devleti topraklarına akın etmeye başladı.⁸⁴¹ Artuklu kentlerine olan göç, sosyal ve kültürel alışkanlıkların değişmesini ve farklılaşmasını hızlandırdı. Irak, Suriye ve Anadolu ticaret güzergâhları arasında bulunan Düneysir şehri, uluslararası pazar haline gelince ticari ve iktisadi yönden gelişmesi şehirde eğitim hayatının gelişmesine de katkı sağladı. Artuklular döneminde Düneysir’de dini ve edebi eğitim veren birçok medrese ribat, hangah ve cami kuruldu.⁸⁴² Bunlar arasında Türk-İslam mimari eserlerinin en önemlilerinden olan Kızıltepe Ulu Cami,⁸⁴³ Şehidiye Medresesi, Altın Boğa Medresesi,⁸⁴⁴ el-Camiul Cedid en-Nasiri, el-Cemiul-Atik, el-Camiu’l-Ğarbi, Han es-Sebil eş-Şihabi, er-Ribat et-Taci, el-Mescid er-Raisi, Mescid Ğazi, Mescid Nasır, el-Mescidun-Nizami, Medresatu Harzem, el-Medrasetuş-Şihabiyye, el-Medrestul-Kutbiyye’yi sayabiliriz.⁸⁴⁵

3.3.1. Ticaret

Bölgenin ticari potansiyelini kavrayan Artuklular, hemen komşu devletler ve Anadolu beylikleri ile dengeli politika izleyerek ticari faaliyetleri genişletme yoluna gitmiştir. Aslına bakılırsa Cezire’nin Artukluların eline geçmesiyle ticaret yollarının güzergâhlarında bazı değişiklikler de olmuştur. Musul ve Nusaybin istikâmetini

⁸³⁹ Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi* 1, Ankara 1990, s. 164-170; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, 123-231., Mehmet Taşdemir, “Mardin” *D.İ.A.*, Ankara 2003, XXVIII, 43-48.

⁸⁴⁰ Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s. 239.

⁸⁴¹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 212-218.

⁸⁴² Coşkun Alptekin, “Artuklular,” s. 417.

⁸⁴³ Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 70.

⁸⁴⁴ Katip Ferdi, *Mardin Artukluları Tarihi*, (Çev. Ali Emiri), Mardin Halkevi Neşriyat, Cumhuriyet Matbaası, Mardin 1939, s. 43.

⁸⁴⁵ Ahmet Aslan, “Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)’De Arap Edebiyatı Çevresi”, s. 260.

izleyerek Halep, Şam, İran ve Anadolu üzeri geçerek farklı bölgelere giden ticaret yolu Düneysir'in 10 km güneydoğu yönünden “*Kefertoşa*⁸⁴⁶”dan geçirdi. Bu yol daha sonra Düneysir adını alacak olan Koçhisar Köyü'ne çekilmiştir. Yol değişimine bağlı olarak ticaret yolları üzerinde bulunan bu köyde Düneysir Ticaret Pazarı adında kurulan, uluslararası Pazar kendini göstermeye başladı.⁸⁴⁷

Ayrıca Düneysir'in Irak ve Suriye arasında bir geçiş bölgesi olması, Irak'ın yiyecek iâşesinin büyük oranda buradan sağlanmasıya karadan ve denizden bölgesel ve uluslararası ticari gelişmelere bağlı olarak dönemin dünya ticaretinin en işlek olduğu coğrafyalardan birisi olan Orta Doğu coğrafyasının ticari canlılığı Düneysir Pazarı'nı daha işlek hale getirmişti.⁸⁴⁸ Düneysir, ticari olarak gelişme göstermeye başlamış ve uluslararası pazar haline gelince Anadolu şehirlerinden, İstanbul ve Trabzon üzeri gelen tüccarlar ile Doğu Akdeniz'in önemli limanlarından olan Beyrut Limanı'na Avrupa'dan gelen tüccarlar ellerindeki malları doğu ülkelerine, doğudaki malları batı ülkelere ulaştırmada el-Cezire bölgesindeki önemli ticaret şehirleri üzerinden aktarım yaparlardı.

Düneysir'de artık mal ithal-ihrâç edilen şehirlerden birisiydi. Anadolu Selçuklu Devleti ve Artukluların ticari faaliyetleri geliştirmek için başarılı siyasi politikalar izlemesi ülkelerindeki ticaret yolları üzerinde bulunan şehir ve kazalarda büyüme görülmüştür. Sade küçük bir pazar yeri olan Düneysir'in köy özelliğini kaybedip büyük ticaret merkezi olması bu duruma bir örnektir.⁸⁴⁹

Ticari canlılık nedeniyle Düneysir Pazarı'na gelen tüccarların barınması ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için han, hamam, çarşı, funduk,⁸⁵⁰ cami, medrese ve çeşitli

⁸⁴⁶Günümüzde Kızıltepe'ye bağlı *Koçlu Köyü* olup, Osmanlı kaynaklarında *Kefertut* adıyla zikredilir. Bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, Yâkût (ö. 626/1229) kendi zamanında buranın bir diğer isminin *Koç Hisar* olduğunu belirtir. (Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, II, nşr. F. Abdülaziz, Beyrut 1996, 544) Şehrin adıyla ilgili olarak daha ilginç bir yorum İbn Hallikan'dan gelmektedir. Ona göre, Düneysir isminin *dünyanın başı / merkezi* anlamına gelen Farsça *Dünyâ-Ser* terkinin bozulmuş bir formudur ve burası dünyanın dört bir tarafından gelen ticaret kervanlarının kavşağı konumunda olduğundan bu adla anılmıştır. (İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâ'i-z zamân*, V, nşr. İ. Abbas, Beyrut 1994, 147; A. Çevik 2002: 126)

⁸⁴⁷A. Mıynat, “Gümüş Sikkeler ve Çağdaş Yazılı Kaynaklar Işığında Bir Artuklu Şehri Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe)'in Yükselişi (12.-13. Yüzyıllar),” *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı. 33 (2018), s. 48, 49. , O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 219. , S. Kaya, “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri”, s. 74, 80.

⁸⁴⁸A. Çevik, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı,” s.47.

⁸⁴⁹A. Mıynat, “Gümüş Sikkeler ve Çağdaş Yazılı Kaynaklar Işığında Bir Artuklu Şehri Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe)'in Yükselişi (12.-13. Yüzyıllar),” s. 46,47.

⁸⁵⁰Funduk, Grekçe orijinli bir terim (*πανδοχείον*) olup, özellikle Kuzey Afrika'da, insan ve hayvanların konaklayabileceği, Müslüman Doğu'daki *kervansaray* ve *hanlara* benzeyen *küçük hanları* ifade

binalar inşa edilmiştir. İbn Cübeyr, komşu memleketlerden ticaret yapmak için gelen çok sayıda tüccarların Düneysir’ de ticaret yaptığını yine burada haftanın perşembe, cuma, cumartesi ve pazar günlerinde dört gün süreyle pazarlar kurulduğunu ve bu pazarlarda çevre köy ve kasaba halkının da alışveriş yaptığını belirtmektedir.⁸⁵¹

Haftanın dört gününde burada pazar kurulması buraya gelen yerli ve yabancı tüccarların bu pazarla ne kadar alakalı olduğunu gösteriyor. Yine mal arz-talep derecesinin buradan fazlaca karşılanması buraya pazar yeri ve şehrin kurulmasının ne kadar isabetli olduğunu ortaya koymaktadır. Düneysir’den Anadolu, Irak, Suriye ve el-Cezire bölgesi ticaret merkezlerine ticaret yolu rahatlıkla ulaşırdı. Lakin bölgede siyasi karışıklıklar yaşandığı zaman bu yollar üzerinde bazen eşkıyaların saldırılarına tüccarlar maruz kalmaktaydı.⁸⁵²

12.yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve Moğolların istilasına kadar Düneysir ticari olarak büyük gelişme göstermişti. Bölgede Artuklu hükümdarlarının başkentleri olan Diyarbakır ve Mardin gibi şehirlerle ticari ve ekonomik olarak yarışır hale gelmişti. Uluslararası büyük bir ticaret merkezi haline gelen Düneysir Pazarları’nda Karadeniz yolu veya Kaflaslar üzeri Anadolu’ya gelen ticari mallarile Akdeniz ve İstanbul üzeri gelen Rum, Frenk ve Avrupalı tüccarların Anadolu’ya ithal ettiği ticari emtia İslam coğrafyasına ve el-Cezire bölgesine ulaştırılmasında büyük etken olan Düneysir Pazarı, birçok ülkeden gelen malların ithalat ve ihracatının gerçekleştiği bölgenin en büyük antrepo merkezlerinin başında gelmekteydi.⁸⁵³

Yakût-el Hamavi, Moğol istilasından önce Mardin yakınlarından geçtiği, zaman Düneysir Pazarı’nın kurulduğu yerin büyük bir köy olduğu ve adının Koçhisar olduğunu otuz yıl aradan sonra yine buradan geçerken Koçhisar’ı gördüğünde ise büyük bir ticaret merkezi olduğunu çarşı pazarlarının kalabalık ve gelişmiş ticaret faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığından dolayı Koçhisar’ın artık bir köy vasfında değilde Artuklu ülkesinin

etmektedir. Funduklar, dört köşesi çeşitli yapılarla çevrili bir avludan müteşekkildi. (Le R. Tournau, “Funduk”, *EP*, vol. 2, 1965, 945).

⁸⁵¹ Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 57.

⁸⁵² Ali Mıynat, “Gümüş Sikkeler ve Çağdaş Yazılı Kaynaklar Işığında Bir Artuklu Şehri Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe)’ın Yükselişi (12.-13. Yüzyıllar),” s.49, 50., Y. Bedihan, *Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu’nun Ticaret Şehirleri*, s. 42. , M. Kaya, *XII. ve XIII.Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti’nde Dış Ticaret*, s. 104, 105.

⁸⁵³ S. Kaya, “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri”, s. 74.

önemli ticaret merkezlerinden bir şehir olduğunu belirtir.⁸⁵⁴ Artuklular, pazar civarında ticari faaliyetler destekler nitelikte yatırımlar yapması tüccarlara can, mal güvenliğini sağlama yerli yabancı tüccarları bölgeye çekmiş ve Düneysir Pazarı'nın bölge için önemli ve güvenilir bir ticaret merkezi haline gelmesini sağlamıştı.⁸⁵⁵ Düneysir XIII. yüzyıl da koca koca çarşıları ve pazarları olan Kûç-Hisar olarakta bilinirdi. İbn Cübeyr, 1184 yılında geçtiği Düneysir'den bahsederken kale surlarının bulunmadığı ve şehrin düz bir ova üzerinde kurulduğunu bildirir.⁸⁵⁶

Düneysir'e mallarını satmak için gelen çevre beylikler, devletler ve uluslararası ticaret yapan tüccarlar, Haftanın belirli günlerinde burada kurulan pazarda ticaret yaparlardı. Uzak yerlerden gelen tüccarlar için özellikle düzenli ve temiz hanlar, konaklarınsa edilmişti.⁸⁵⁷ Düneysir Pazarı çevresinde İtalya'n ve diğer yabancı tüccarlara ait dinlenme merkezleri kurulmuştu. Pazar, her yıl haziran ayında kurulurdu. İbn Cübeyr, bu zaman içerisinde pazar yerine giden yolun her iki tarafında bulunan konaklama yerlerinin tüccarlar tarafından dolduğunu belirtir.⁸⁵⁸ Düneysir Pazarı'nda ticari faaliyetlerde bulunmak için Haziran ayında Suriye ve Anadolu üzerinden doğu-batı, kuzey-güney yönlü dünyanın dört bir tarafından çok sayıda yabancı tüccarlar gelirdi.⁸⁵⁹

Karadeniz'in kuzeyinden getirilen Rus-Kıpçak-Çerkez kökenli carıye, köle, kürk, çeşitli Rus kumaşları, gıda ürünleri ile Rum ve Avrupalı tüccarlar tarafından Avrupa'dan ve İstanbul'dan getirilen Frenk-Rum köleleri, kumaş, elbise ve maden ürünleri gibi ticari mallar, Ermeni ve Gürcü tüccarların Kafkas bölgesinden getirdikleri küçükbaş hayvan, katır, Gürcistan dokuma perdeleri, halı, kilim, kumaş türleri ve Türkiye tüccarlarının pazara getirdiği çok sayıda dokuma ürünleri olan yünlü ve ipeklili

⁸⁵⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 211. , O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.219, 220. Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s.57.

⁸⁵⁵ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran Ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s. 137.

⁸⁵⁶ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s. 137.

⁸⁵⁷ Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 57,58., Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 96. , S. Kaya, "Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri", s. 75.

⁸⁵⁸ A. Nurullah Özdal, *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 308. , Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 190. , Mustafa Sarıbyık, "XIII.Yüzyılda Bir Ticaret ve Kültür Şehri Olarak Kızıltepe-Koçhisar-Duneyisir" , (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006, s. 600. ,Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 58.

⁸⁵⁹ S. Kaya, "Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri", s. 74.

dokuma halı, kilim, sahtiyan, elbiseile deri ürünleri, madenlerden üretimi yapılan ev eşyaları, bol miktarda meyve-sebze, cins atlar ve küçükbaş hayvanalım satımı bu pazarda gerçekleştirilirdi.⁸⁶⁰ Nusaybin ve Düneysir, eski tarihlerden beri bölgenin ticaret üssü olan Diyarbakır'ı kuzey Suriye'ye, Ermenistan'a ve İran'a bağlayan ticaret yolları üzerinde bulunan önemli merkezlerdendi. Artuklu Devleti'nin bu denli önemli ticaret yolları üzerinde bulunması ve ticarete önem vermesine bağlı olarak Artuklu ticaret havzası, Hazar, Mısır, Anadolu, İran, Irak ve Kafkaslar bölgesini içine almaktaydı.

Artuklu ülkesinden geçen uluslararası ticaret yolları üzerinde canlı hayvan nakliyatının gerçekleştiği yerlerden biriside Düneyesir Ticaret Pazarıdır.⁸⁶¹ İbn Hallikan, farklı yerlerden gelen tacirlerin devamlı Düneysir'de konakladığı ve ticari faaliyetlerde bulunduğu için Düneysir isminin “*Dünyanın başı*”manadaki “*dünya-ser*”den geldiğini belirterek aslında şehrin ticari boyutunun büyüklüğünü ve uluslararası alanda ticaret merkezleri içerisinde ne kadar ilgi gördüğünü ortaya koymuştur. Şehrin isminin bu şekilde belirtilmesinin sebebi Selçukluların Anadolu coğrafyasında sağladığı güvenlik ve ticaret politikalarının yansması olarak Artuklu bölgesinde buranın dahir ticaret merkezi haline gelmesi ve ticaret kervanlarının devamlı uğrak yeri olmasından dolayı dünya ticaretinin başı veya merkezi konumuna gelmesi Düneysir isminin koyulmasında etkili olmuştur.⁸⁶²

Mardin'in güney tarafında bulunan Düneysir, Artuklular döneminde bölgenin ekonomik olarak kalkınma planlamasının faaliyete geçirilmesiyle birlikte çeşitli yatırımların bölgeye yapılması ve bölgede can mal güvenliğinin sağlanmasına paralel olarak Düneysir'de ticari faaliyetlerin gelişmesi bölgeye olumlu yansımıştır.⁸⁶³ Düneysir'in uluslararası ticaret merkezi haline gelmesiyle hinterlandı olan Mardin ve diğer Artuklu şehirlerinde buradaki ticarete bağlı olarak önemli ölçüde ticaret

⁸⁶⁰ Y. Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”,s. 623, 624.

⁸⁶¹ Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 57,58. , Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 191.

⁸⁶² S. Kaya, “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri,”s. 74.

⁸⁶³ O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 364. ,Y. Bedirhan, “Selçuklu Türkiye'sinde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri,”s. 22. , İ. Kayaoğlu, “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat,” s. 371. , B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s.55. , S. Uskun, *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu'da Ticaret ve Ticaret Yolları*, s. 74. , M. Suat Bal, *Türkiye Selçukluları'nda Ticari Hayat(1220-1277)*, s. 107. , H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 82.

yoğunluğu ve iktisadi kalkınma görülmüştü.⁸⁶⁴ Düneysir'e (Koçhisar) ticaret yapmak için gelen birçok kervanın yollarda Moğol eşkıyaları tarafından soyulduğu bilinmektedir. 1317 senesi Mardin'den Şam'a giden dokuz yüz kişilik kervanı basan Moğollar, kervandaki herkesi öldürerek malları gasp etmişti.⁸⁶⁵ 1252 yılında da Anadolu'dan Bağdat istikametine giden kervanı basan Moğollar, kervanda bulunanların tümünü öldürmüştü. Başka bir yerde mısır şekeri yüklü kervanı basan Moğollar kervandaki insanların tamamını öldürerek altmış bin dinar altını gasp etmişlerdi.⁸⁶⁶

3.3.2. Tarım

Artuklu ülkesini gezen ve Düneysir'in, iklimi hakkında bilgi veren İbn Cübeyr, şehrin düz ova üzerinde kurulduğunu, su değirmenlerinden ve sulanan bahçelerden bilgi vermekle birlikte⁸⁶⁷ yine Düneysir'in çöl sıcakları gibi sıcaklığa sahip olduğunu buna rağmen, çiçek ve sebze yetiştirildiğini, ekili alanların oldukça geniş ve yiyecek erzağının bol olduğunu bildirir.⁸⁶⁸ Aynı şekilde Düneysir hakkında bilgi veren Yakût el Hamevi, toprağının fazla sıcak olmasına rağmen havasının güzel olduğundan bahsederken, şehrin çevresinde akarsu bulunmadığı için halkın ihtiyacını kuyu sularından elde ettiğini ifade eder. Yetiştirilen tarım ürünlerinden halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra ihtiyaç fazlası ürünler bölgede bulunan Düneysir Pazarı'nda satılırdı.

Pazara yakın kasaba ve köylerden gelen insanlar evlerinde kendi imkânları ile yaptığı el işipamuklu dokuma havlu, bez ve süs eşyaları ile kendi bağ bahçelerinde yetiştirdiği tarım ürünlerinin pazarda ticaretini yaparlardı.⁸⁶⁹ Artuklu bölgesinde hasadı yapılan tarım ürünlerinden ihtiyaç fazlası olan pamuk, buğday, üzüm gibi kuru tarım ürünlerinin ekonomik değeri yüksek olduğu için ticareti yapılırdı.⁸⁷⁰

⁸⁶⁴ M. Gül, "Yakındoğu'da Moğol Hakimiyeti ve Mardin," s. 372.

⁸⁶⁵ Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 192., S. Kaya, "Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri," s. 75.

⁸⁶⁶ Y. Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri," *Tarih Okulu Dergisi*, S.24, (Aralık 2015), s. 42.

⁸⁶⁷ A. Mıynat, "Gümüş Sikkeler ve Çağdaş Yazılı Kaynaklar Işığında Bir Artuklu Şehri Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe)'in Yükselişi (12.-13. Yüzyıllar)," s. 49.

⁸⁶⁸ Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 95. , S. Kaya, "Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri", s. 74.

⁸⁶⁹ Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 95.

⁸⁷⁰ Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s.191. Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 58.

Düneysir’de üzüm yetiştiriciliği için çok sayıda bağ-bahçe bulunurdu. Artuklular şehirde açtırdığı su kanalları ile tarım ürünlerinin verimliliğini artırmak ve ihtiyaç fazlası tarım ürünlerini uluslararası ticaret merkezi olan Düneysir Ticaret Pazarı’nda satarak şehrin ekonomik olarak kalkınması amaçlanmıştır. Buradan kuru meyve en fazla ihraç edilen ürünlerin başında gelirdi ve el-Cezire bölgesine ihraç edilirdi. Bu pazara gelen yerli ve yabancı tüccarlardan alınan vergilerden, Artukluların iktisadi olarak kalkınmasında büyük payı vardı.⁸⁷¹

3.4. Meyyafarikin (Silvan)

Günümüzde Diyarbakır iline bağlı ve Silvan ilçesi olarak bilinen Meyyafarikin Toros Dağlarının eteğinde Diyarbakır’ı Bitlis’e bağlayan bölgenin en önemli ticari ve askeri geçiş yollarının üzerinde kurulmuştur. Şehrin ne zaman kurulduğu pek bilinmemekle birlikte tarihinin milattan önceki yıllara gitmediği de belirtilmektedir. İbnü’l Erzak, Meyyafarikin’deki Melki Kilisesi’nde bulunan Süryanice bir kitaptaki bilgilere dayanarak buranın daha önceden geven ve çalılarla kaplı olduğunu yine Sasani hükümdarı I.Yezdicerd’den (399-420)izin alan piskopos Mârûsâ tarafından Meyyafarikin’in kurulduğunu ve Mârûsâ’nın, İran’dan buraya ismini veren din şehitlerinin cenazelerini getirdiğini belirtir.⁸⁷²Farklı kaynaklarda geçen şehrin adı Grekçe’de “*Martyropolis*” (şehitler şehri)⁸⁷³, Süryanice’de “*Mipherket, Muhârikin, Muphargin*”Ermenice“*Nphkert*”Arap kaynaklarında ise “*Mâfârkin, Mefârkin, ve Fârkin*”olarak geçmektedir. El-Hamavi’nin verdiği bilgilere bakıldığı zaman şehrin isminin Grekçe’de geçen isimle aynı olması(din kurbanlarının şehri)“*Medûr-Sâladır*”buradaki gömülü Hristiyanlara atıfta bulunulmuştur.⁸⁷⁴

Öncesinde dini açıdan ön plana çıkan Meyyafarikin’de kurulan Ermeni Tigran Beyliği yıkıldıktan sonra şehir Romalıların eline geçmiştir. Askeri amaçlı olarak kullanılan şehir için Roma İmparatorluğu’ndan sonra İstanbul’da kurulan (Doğu Roma)

⁸⁷¹ Y. Bedirhan, “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, s. 618. , M. Kaya, *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti’nde Dış Ticaret*, s. 60. , H. Çalışkan, *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, s. 48.

⁸⁷² Ahmet Savran, “Meyyafarikin,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s.511. , Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s.13.

⁸⁷³ Mert Demir, Mustafa Şahin, “Moğolların Meyyafarikin Kuşatması,” *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.6, No.1, (Bahar 03. 2021), s. 384.

⁸⁷⁴ A. Savran, “Meyyafarikin,” s. 511.

Bizanslılar ile Sasaniler arasında uzun yıllar sürecek mücadeleler başlamıştır.⁸⁷⁵ El-Cezire bölgesinde İslamiyet'in yayılmaya başlaması ile birlikte Hz. Ömer'in⁸⁷⁶ komutanlarından olan Iyaz b. Ganm tarafından Meyyafarikin fethedilmiş ve bölgede Arap-İslam egemenliği başlamıştır.⁸⁷⁷

Daha sonra bölgede İslamiyet'i kalıcı kılmak isteyen Emevi ve Abbasi Devleti burada istimalet ve iskân politikası uygulayarak bölgeyi İslam yurdu kılmayı amaçlamıştır.⁸⁷⁸ Arapça “ada” olarak adlandırılan el-Cezire, Fırat ve Dicle nehirleri ortasında kalan topraklardır. El-Cezire, bölgevalisi olan Velid b. Ukbe (645-647) tarafından Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr-ıolmak üzere üç idari taksime ayrılmıştır. İbn Hurdazbih'in verdiği bilgilere göre Meyyafarikin Diyâr-Rebia bölgesi içinde kalmıştır.⁸⁷⁹ Emevi ve Abbasilerden sonra Arap egemenliğinin bölgedeki son varisi olan ve 984 yılından itibaren başkenti Meyyafarikin olmak üzere 102 yıl hüküm sürecek Mervani Hanedanlığının⁸⁸⁰ egemenliği başlamıştır. Mervaniler zamanında şehirde kale surları onarıldı. Köprüler, sulama kanalları ve çarşı pazar yapıldı.⁸⁸¹ Yapılan yatırımlar ve Meyyafarikin'in dedevletin başkenti olması nedeniyle siyasi bakımdan öneminin artması şehri siyasi ve ekonomik olarak daha fazla ön plana çıkarmıştır.⁸⁸²

Mervaniler, ticareti canlı tutmak için Kafkasların ve Doğu Anadolu'nun o dönemlerde güneye açılan ticaret kapısı olan Meyyafarikin'de tüccarların güvenle konaklaması ve ticaretini sürekli ve daha rahat yapılabilmesi için ticari amaçlı hanlar ve kervansaraylar inşa etmiştir. Buna bağlı olarak bölgede ticaretin sürekliliği sağlanmış ve şehiriktisadi olarak gelişmeye başlamıştır.⁸⁸³ Mervanilerin zamanla bölgedeki etkisinin azalması aynı zamanda Selçuklu Türklerinin bölgeye gelmesi ile kalıcı olarak

⁸⁷⁵ Adnan Alkan, Kenan Arınç, “Silvan Şehrinin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları”, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6, S.11, (Haziran 2018) s. 67.

⁸⁷⁶ Gürhan Bahadır, “Ortaçağ Anadolu'sunda Türk-İslam Medeniyetinin Oluşması (636-1100), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.8, S.16, (2011), s.115.

⁸⁷⁷ El- Belâzurî, *Fütûhul Büldan*, (Çev. Mutafta Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s 251.

⁸⁷⁸ Ercan Gümüş, “İbnü'l -Erzak ve Eseri Meyyafarikin ve Amid Tarihi Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Işığında Bir Değerlendirme,” *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.7, (2012), s.10.

⁸⁷⁹ A. Çevik, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı,” s. 36, 50.

⁸⁸⁰ Yusuf Baluken, “Târihu Meyyafarikin,” *İslam Araştırmaları Dergisi*, S 42, (2019), s. 160,161. , Abdürrahim Tufantöz, “Mervaniler,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 230. , Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 29.

⁸⁸¹ İbn'ül Erzak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, 1975,(Çev. Mehmet Emin Bozarslan), Koral Yayınları, İstanbul 1975, s. 99, 100,

⁸⁸² Adnan Alkan, Kenan Arınç, “Silvan Şehrinin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları,” s. 67,71.

⁸⁸³ Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 57.

Türk-İslam yurdu haline getirilen Meyyafarikin ve bölgenin diğer şehirleri 1085 yılında fethedilerek Türk egemenliğine geçmişti.⁸⁸⁴ Necmeddin İlgazi, 1113-1114 senelerinde Mardin'e hakim olduktan sonra Büyük Selçuklu sultanı, Sultan Mahmut'a çok güzel bir şehir olan ve eşi benzeri görülmemiş Meyyafarikin beldesinin iyi yönetilmediği ve harabeye döndüğünü bildirmişti. Bu haber üzerine Sultan, Meyyafarikin valisi Ruzzik'e haber göndererek şehri Necmeddin İlgazi'ye teslim etmesini emretmiştir. 1118 yılında İlgazi, Meyyafarikin şehrine girerek hâkimiyeti altına almıştır.⁸⁸⁵

İlgazi, Meyyafarikin ve köylerinde çalışma faaliyetleri başlatarak şehrin yeniden yapılanmasını başlattı.⁸⁸⁶ El-Cezire bölgesinin önemli şehirlerinden birisi olan Meyyafarikin, Artuklu öncesi durumu pek parlak değildi. Yaşanan iç karışıklıklar ve istilalara uğrayan şehir, Artuklular ile birlikte yapılan çalışmalar sonucu iktisadi ve ticari açıdandaha belirgin olarak kent görünümü kazandı.⁸⁸⁷ Ancak Mısır'da kurulan Eyyübi Devleti'nin haçlılara karşı İslam siyasi birliğini sağlama politikası neticesinde Artukluların elinde bulunan Meyyafarikin 1185 yılında bir süre Eyyubilerin eline geçti. Eyyubilerin, burada Artuklu sistemi ticari faaliyetler yürüttüğü ve Artukluların kurduğu darphanede kendi adlarına kestirdiği sikkelerden anlaşılmaktadır. Bir süre sonra şehir Mardin hükümdarı Yavlak Arslan tarafından 1191 yılında Eyyubilerden tekrar geri alındı.⁸⁸⁸

3.4.1. Ticaret

Necmeddin İlgazi, Meyyafarikin'e hakim olduktan sonra yol kesen soyguncuları, eşkıyaları ortadan kaldırarak şehrin güvenliğini kontrol altına aldı. Böylece şehirde Artuklu hâkimiyetinin başlamasıyla başta ekonomik çalışmalar olmak üzere çeşitli kamu, dini ve sosyal binalar (han, hamam, mescid, medrese vb.)⁸⁸⁹ inşa edilmiştir.⁸⁹⁰ Şehirde düzenin sağlanması üzerine halkın ekonomik durumu düzelmeye başlamış ve sosyal faaliyetlerdeki hareketlilik günlük hayata yansımıştır. N. İlgazi

⁸⁸⁴İbnü'l Esir, "El Kâmil Fi't- Tarihi Tercümesi-İslam Tarihi," C.10, s. 132.,İbn'ül Erzak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, s. 115.

⁸⁸⁵İbnu'l-Erzak Ahmed B. Yusuf B. Ali, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı)*, s. 31, 32. , İbnü'l Esir, "El Kâmil Fi't- Tarihi Tercümesi-İslam Tarihi," C.10, s. 468. Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s.14.

⁸⁸⁶İbnu'l-Erzak, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı)*, s. 32.

⁸⁸⁷Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 55.

⁸⁸⁸Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 104.

⁸⁸⁹Ara Altun, "Artuklu Sanatı," *TDVİslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, s. 418, 419.

⁸⁹⁰Mustafa Alican, "Artuklular Döneminde Meyyafarikin (Silvan)," *International Journal Of History*, C.5, S. 5, (Eylül 2013), s. 11.

kendisinden önce kötü yönetilen ve ağır vergilerden şikâyetçi olan halkın üzerindeki vergileri kaldırmıştır.⁸⁹¹ İlerleyen yıllarda Artuklu meliki olan Kutbeddin İlgazi'de (1176-1184) tahta cülus ettiği zaman bir müddet kaldığı Meyyafarikin'dehalkın ekonomik durumunun iyileşmesi ve ticaretin gelişmesi için ticari mallardan alınan tüm vergileri kaldırdığını duyurarak bu duyuruyu yazdırıp şehrin giriş kapısına astırmıştır. Yapılan tüm bu çalışmalar sonucu şehrin ekonomik olarak büyümesi hem ticaret kapasitesini artırmış hem de halkı refaha kavuşturmuştur.⁸⁹²

Şehir çarşılarında ticari faaliyetlerde bulunan el-Cezire, Yahudi ve Artuklu tüccarlar burada ticareti yapılan malları satın alarak Diyarbakır, Mardin gibi büyük ticaret merkezlerine ve komşu ülkelere ihraç ederlerdi. Ayrıca şehirde üretim yapan meslek gruplarının örgütlenmesiyle şehir içi ticaretin önemli aktörlerinden olan bezciler, attarlar, demirciler, manifaturacılar, eczacılar, attarlar, yağcılar, manavlar, oduncular, fırıncılar, terziler, berberler, bakırcılar, ayakkabıcılar, köle satıcı ve camcılar çarşısı kurulmuştu.⁸⁹³

Üretimi yapılan dokuma ürünleri ve maden üretiminden elde edilen ürünler şehrin ticari ve ekonomik olarak önemli gelir kaynaklarının başında sayılmaktaydı.⁸⁹⁴ Meyyafarikin'in eski sakinlerinden olan Yahudilerin kendilerine ait mahallesinin olması burada Yahudi tüccarlarının da ticaret yaptığını göstermektedir. Kendilerine ait mahallede oturan Yahudiler genellikle cam işleriyle meşgul olurdu.⁸⁹⁵

Yahudi tüccarlar toptancı tüccarlar olarak da bilinirler, batıdan Hindistan ve Çin'e kadar kara ve deniz ulaşımı ile ticari faaliyetlerde bulunurlardı.⁸⁹⁶ Akdeniz üzeri Anadolu'ya gelen Yahudi tüccarlar kara yolu olarak Anadolu ve İran üzeri Hindistan ve Çin'e veya kuzey ticaret yolunu kullanarak Almanya'dan devam ederek Rusya üzerinden Hazar ülkesine ulaşırlardı. Bu tüccarlar genellikle Avrupa'dan doğu

⁸⁹¹S. Kaya, "Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri," s. 77.

⁸⁹²Ali Mıynat, "Gümüş Sikkeler ve Çağdaş Yazılı Kaynaklar Işığında Bir Artuklu Şehri Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe)'ın Yükselişi (12.-13. Yüzyıllar)," s. 50., Mustafa Alican, "Artuklular Döneminde Meyyafarikin (Silvan)," s. 12. , Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, s. 239.

⁸⁹³M. Alican, "Artuklular Döneminde Meyyafarikin (Silvan)," s. 12. , A. Attar, "Artuklular Döneminde Mardin," s. 22, 23. Hüseyin Kayhan, "Artuklu Hakimiyetinde Meyyafarikin'in Tarihi Gelişimi," <https://www.academia.edu/10032513>, (7 Mart 2021), s. 267. , Hilal Arslan, *Artuklular Dödenemin Mardin*, s. 58

⁸⁹⁴S. Kaya, "Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri," s. 77

⁸⁹⁵Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 103.

⁸⁹⁶Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s.138,139

lkelerine hadım erkek, kadın ve erkek esirler ile Bizans ipeği, kürk ve kılıç gtrrlendi. Hindistan ve Çin'den misk, tarçın, baharat ve ipekli dokuma çeşitlerini Avrupa ülkelerine ve Bizans'a getirirlerdi. İstanbul'da ikamet edip ticaret yapan Yahudi tüccarlar bulunurdu.⁸⁹⁷ X. yüzyıldan beri Meyyafarikin'de ticareti yapılan ipek mendil ve tl dokuma geleneği Akkoyunlular zamanına kadar devam etmiştir.⁸⁹⁸ İbn Havkal, şehirde ticareti yapılan ürünlerinden bahsederken en meşhurlarının Sebiniyyat kumaşları ve yörede tanınmış elbiseler olduğunu belirtmektedir.⁸⁹⁹

Meyyafarikin'de çıkan yangınlar hakkında ayrıntılı bilgi veren İbnü'l-Erzak, kubbe çarşının üç defa, şehir kapı arşısının ise dört defa yandığını söyler. şehirde ticaret yoğunluğundan dolayı arşı, pazar sayısı artmış ve bu artış vergi olarak şehrin mali gelirine yansımaktaydı. Ticari gelişmeye bağlı şehir arşı ve pazarlarının hem kendi üretimi olan ürünler hem de Bağdat, Suriye vediğer komşu devletlerinden ithal edilen ynl ve pamuklu dokumalar, kumaş eşitleri, hayvansal gıda ürünleri, meyve sebze, işlenmiş deri ve bakır, demir bronz gibi maden yapımı ticari malların, İbnü'l-Erzak'ın yandığını söylediği arşı ve pazarlarda ticareti yapılırdı.⁹⁰⁰ Bu arşıların kasten yakıldığı veya aşırı yoğunluktan dolayı kaza sonucu yandığına dair net bir bilgi olmasa da kesin olarak bildiğimiz birkaç defa aralıklarla arşıların yanmasına rağmen yeniden onarılarak faaliyete geçirilmesiyle şehrin ticari faaliyetlerinde fazla aksama olmadığı grlmştir.⁹⁰¹ Artuklular ile birlikte hızlı bir şekilde değişime uğrayan Meyyafarikin'de ağır vergilerin kaldırılması ve ticareti teşvik edici yatırımların yapılması bölgeye yerli ve yabancı tüccarları çekmiştir. Güvenlik gerekçesiyle şehrin, etrafındaki yıkılan surlar yeniden onarılmıştı. şehirde imar faaliyetlerinin Necmeddin Alp tarafından başlatıldığı kitabelerde belirtilmektedir.⁹⁰²

Nasır-ı Hüsrev, şehri tasvir ederken merkezinde çok güzel bir cami olduğunu ve şehrin kenar mahallelerinde çarşılarının ve hamamlarının bulunduğunu belirterek aslında şehir merkezinde yaşanan ticari yoğunluktan dolayı çarşılarının kenar

⁸⁹⁷Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s.138, 139. , S. Yerasimos, "Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye," *Türkiye Tarihi zerine Araştırmalar/Belgeler*, s. 92.

⁸⁹⁸ř. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 196.

⁸⁹⁹Hseyin Kayhan, "Artuklu Hakimiyetinde Meyyafarikin'in Tarihi Gelişimi", s.271.

⁹⁰⁰İbn'l-Erzak, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, s. 90, 121, 129, 147.

⁹⁰¹İbn'l-Erzak, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, s. 90, 129. , A.Nurullah zdal, *Orta ağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, s. 297.

⁹⁰²O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 219.

mahallelere taşıdığını vurgular.⁹⁰³ Bölgede kurulan diğer pazarlar gibi Meyyafarikin’de haftanın belirli günleri pazarlar kurulur yakın köyler ve kasabalardan insanlar bu pazarlara gelerek mallarını satarlar ve kendi ihtiyaçları olan yiyecek, giyecek ve ev eşyaları aldıktan sonra evlerine giderlerdi. Pazar kurulduğu zaman şehrin nüfusunda belirli oranda artış görülürdü.⁹⁰⁴

Meyyafarikin’in ekonomik olarak gelişmişliğini gösteren diğer bir faktörde yapılan düğünlere ve sosyal etkinliklere harcanan paralara bakılması gerekmektedir. 1148 senesinde Hüsamettin Timurtaş’ın kızı Zümrüt Hatun ile İmadeddin Zengi’nin oğlu Musul Atabeyi Seyfeddin Gazi’nin nikâhı yirmi bin dinara Meyyafarikin’in en ihtişamlı sarayında yapılmıştır.⁹⁰⁵

Meyyafarikin’de köle ticaretide yapılıyordu. 1176 yılında Anadolu Selçukluları ile Bizans İmparatorluğu arasında yapılan Miryakefalon Savaşı’nda Selçukluların galip gelmesiyle esir olarak ele geçirilen Bizans askerleri köle olarak satılmak üzere Sivas ve Yabanlu Pazarı gibi çeşitli esir pazarlarına götürülürdü. Bu esir askerlerden Meyyafarikin pazarlarına getirilerek burada satıldığı da görülmektedir.⁹⁰⁶ Buradan anlaşılacağı üzere Meyyafarikin pazarlarında sadece ticari mallar değil, aynı zamanda köle ticareti de yapılmaktadır.⁹⁰⁷

İbnû’l-Erzak’ın verdiği bilgilere bakılırsa 542/1147 yılında kendisinin Maden’den getirdiği bakır ile Hüsamettin Timurtaş’ın bastırdığı sikkeler ile Emir Necmeddin’in bastırdığı ve “*el- Fülusu’n-Necmiye* olarak bilinen bakır paralardan anlaşılacağı üzere Artukluların Meyyafarikin’de para bastırdığı görülmektedir. Halk tarafından bu sikkeler alış-veriş için kullanılırdı.⁹⁰⁸ Moğolların bölgeye gelmesiyle Meyyafarikin’in Moğollartarafından kuşatılması (1259) sonucu şehir büyük oranda tahrip olmuştu. Moğolları şehri kuşatmasının birkaç nedeni vardır. Ancak Abûl Farac, Moğolların şehri kuşatmasındaki sebeplerden biri olarak Bağdat’ın alınmasından sonra Moğol Hanı’ndan El-Kâmile yarlık (ferman) getiren görevlinin şehirde öldürülmesi

⁹⁰³ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s. 155.

⁹⁰⁴ H. Kayhan, “Artuklu Hakimiyetinde Meyyafarikin’in Tarihi Gelişimi,” s. 270.

⁹⁰⁵ H. Kayhan, “Artuklu Hakimiyetinde Meyyafarikin’in Tarihi Gelişimi,” s. 269.

⁹⁰⁶ M. Alican, “Artuklular Döneminde Meyyafarikin (Silvan),” s. 12.

⁹⁰⁷ S. Kaya, “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri,” s. 77, 78.

⁹⁰⁸ M. Alican, “Artuklular Döneminde Meyyafarikin (Silvan),” s. 12, 13.

olarak izah etmektedir.⁹⁰⁹ Yapılan büyük tahribata nazaran 1336 tarihli İlhanlı maliyesi ile ilgili bilgileri aktaran Hamdullah Müstefi, Meyyafarikin'in gelirinin Hani ile beraber 224 bin dinar olduğunu söyler. Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğu zaman yaklaşık Mardin kadar (Mardin=236 bin dinar) geliri olan Meyyafarikin'in tahrip edilmesine rağmen tekrardan Moğollar tarafından derlenip toplandığını göstermektedir. Kısa sürede derlenip toplanan şehirde güvenlik politikası ve bulunduğu konum gereği Artuklu tarım ve ticaret politikası Moğolların iktisadi politikalarının belirlenmesi üzerinde etkili olmuştur.⁹¹⁰

3.4.2. Sanayi

XII. yüzyılın önemli coğrafyacılardan biri olan İdrisi, Meyyafarikin'de keten, kumaş bezleri, havlu ve mendil imal edilerek ihraç edildiğini aktarır.⁹¹¹ Meyyafarikin şehrinde üretilen ipek tül ve ipek mendiller en fazla İslam coğrafyasında dolaşıma sokularak ticareti yapıldı. Şehirde üretilen dokumalar ihraç edilerek şehir ekonomisine katkı sağlanmaktaydı.⁹¹² Meyyafarikin'de üretimi yapılan ipekli tül ve mendillerin X. yüzyıldan beri İslam coğrafyasında ilgi görmesi şehirde dokuma sanayisinin Artuklu öncesi ve sonrası da yıllarca devam ettiğini ortaya koymaktadır.⁹¹³ Diyarbakır gibi çevre illerden getirilen bakır, demir gibi maden ürünlerinden yapılan kılıç, zırh, tepsi, kazan, tabak, kaşık, bardak ve çeşitli ev eşyaları ile camdan yapılan vazo, bardak ve şamdan ürünleri yerel tüccarlar tarafından şehir çarşı pazarlarında satılırdı. Özellikle şehre yakın nahiyelerin ve köylerin halkı şehirde kurulan pazarlara yoğun ilgi gösterirdi.⁹¹⁴

3.4.3. Tarım

Meyyafarikin elverişli iklim şartlarına sahip olması nedeniyle eskilerden beri burada meyve ve sebze bol miktarda yetişirdi.⁹¹⁵ Artukluların hüküm sürdüğü bölgede coğrafi şartların sağladığı imkânlar doğrultusunda tarıma elverişli topraklar ve bol akarsulara sahip olması nedeniyle pamuk, buğday, kuru meyve sebze gibi tarım ürünleri

⁹⁰⁹ Abûl-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, C.2. s. 572.

⁹¹⁰ Mert Demir, Mustafa Şahin, "Moğolların Meyyafarikin Kuşatması," s.402.

⁹¹¹ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 222. , Ş. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, s. 373.

⁹¹² Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, s. 58.

⁹¹³ O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 222. , Y. Şentürk, *Selçuklularda İktisadi Hayat*, s. 33. , B. Nuroğlu, *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, s. 48.

⁹¹⁴ Aygün Attar, "Artuklular Döneminde Mardin," s. 23, 24.

⁹¹⁵ Mert Demir, Mustafa Şahin, "Moğolların Meyyafarikin Kuşatması," s. 383.

yetiştirilirdi. Tarım ürünlerinden daha fazla verim elde etmek için bölgede sulama kanalları yapılmış ve çeşitli bağ-bahçeler kurulmuştu. Elde edilen tarım ürünlerinden, halk ihtiyaç fazlasını çarşı pazarlarda satardı. Bu bölgede yaşayan eski uygarlıklardan beri “*Bereketli Hilal*”denilen yer verimli toprakları ve bol akarsuları ile üzerinde yaşayan insanlara her dönem can vermiş ve beslemiştir. Meyyafarikin’de tarımla uğraşan iki yüz altmış beş köy bulunurdu. Şehirde ticaretle beraber tarım faaliyetleride önemli ticari unsurlarının başında gelmekteydi.

Özellikle kuru üzüm başlıca ihracat ürünlerindendi. Komşu şehirlere ve ülkelere ihraç edilirdi. Halkın elde edemediğiaz bulunan ve zenginlerin daha çok ulaştığı şeker ihtiyacı kuru üzümünden karşılardı.⁹¹⁶ Müstevfi, Meyyafarikin’in çok güzel iklimi ve meyvelerinin bol olduğunu belirtir.⁹¹⁷ Meyyafarikin’de bol miktarda üzüm yetiştirilirdi. Üzümden şarap üretimi yapılırdı. Şarap en fazla gayrimüslimler tarafında tüketilirdi.⁹¹⁸ Şehir hakkında bilgi veren Evliya Çelebi, Meyyafarikin üzümünün çok beğenilen ve tüccarlar tarafından en çok aranan tarım ürünleri arasında olduğunu ayrıca buradaki KürtKızlarının çok güzel olduğunu, dağlarında meyve bağlıklarının bulunduğunu belirtir.⁹¹⁹

Şehirde 1172 senesinde insani felakete ve kıtlığa neden olan yaşanmış üzücü olaya bakılırsa, beklenmedik şekilde aşırı yağmur yağması ve ardından kar yağışına dönmesinden dolayı yaşanan ani hava değişikliği nedeniyle başta tarım ürünleri olmak üzere birçok canlı zarar görmüştür. Pamuk, üzüm ve zeytin ağaçları soğuktan kömür gibi kararmış, kar’ın ağırlığından çok sayıda ev ve ahır çökmüş binlerce hayvan telef olmuştu. Köyler başta olmak üzere küçük yerleşim yerleri yok olmuş,halk açlıktan ve soğuktan kırılmıştı. Aniden gelen bu felaket İran, Mısır ve Orta Doğu devletlerinin tamamında etkili olmuştu.⁹²⁰

⁹¹⁶Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 187. , H. Erkan Bedirhanoglu, “XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme,”s. 26. ,S. Kaya, “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri,” s. 71.

⁹¹⁷Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s. 157.

⁹¹⁸C. Kuş, “ Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Ağında Harput’un Yeri ve Önemi,” s. 635.

⁹¹⁹Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*,(1970),(Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, S.164.

⁹²⁰H. Kayhan, “Artuklu Hakimiyetinde Meyyafarikin’in Tarihi Gelişimi,” s 266.

3.5. Urfa

Güneydoğu Anadolu bölgesinde⁹²¹ bulunan ve el-Cezire bölgesinin sınırları içinde kalan şehir⁹²² kendi adıyla anılan büyük bir platonun orta kısmında⁹²³ Musul ve Halep'i birbirine bağlayan eski bir yol üzerinde kurulmuştur. Yöre halkı söylentilerinde Hz. İbrahim ve Nemrut hikâyelerine konu olmuş “*Kutsal şehir, peygamberler şehri*” isimleri ile anılmıştır. Ayrıca Urfa'yı Nemrut'un kurduğuna inanılmaktadır.⁹²⁴ Urfa şehrinin kuruluşu ve isminin kökeni hakkında çeşitli kaynaklarda farklı görüşlere yer verilmiştir.⁹²⁵

Abu'l-Farac, Enoch'un 180 adet şehir kurduğunu ve (Urfa) Edessa'nın bu şehirlerden en küçüğü olduğunu söyler.⁹²⁶ Süryani Mihail, Urfa şehrinin Nuh Tufan'ından sonra Hz. Nuh zamanında, Kenan'ın çocuklarından olan Nemrut'un Urfa şehrini kurduğunu belirtir. Amir Harrak, Nemrut'un “*Erek*” şehrinin idarecisi olduğunu ve bu şehirde (Urfa) Edessa'nın isimlerinden birisi olduğunu aktarır.⁹²⁷ Dini inançları ile ön plana çıkan Urfa, Yahudi ve Müslümanlarca Hz. İbrahim'in yaşadığı kutsal şehir olarak kabul edilmektedir.⁹²⁸ Hz. İbrahim buranın ismini “*Ur*” yani “*şehir*” olarak koymuştur. Urfa çevresine M.Ö II. yy 'da Selekos İmparatoru (175-164) IV. Antiokhos Epiphanes kendi ismini vererek şehrin adı, Partların eline geçene kadar “*Antiokheia*” ismiyle devam etmiştir. Yine Urfa'nın adı Hitit yazılarında “*Hur Memleketleri*” Asur yazılarında “*Hanigalbat*” olarak geçmektedir. Şehrin, Süryani ve Grek vesikalarındaki ismi “*Orhai*” olarak yazılmıştır.⁹²⁹

Arap kaynaklarında ise “*Orhai*,” suyu çok fazla anlamında olan “*Vurhai*”ye dönüşmüş ve “*Orhai*” isminin “*Orhe, Orha*” isimleri ile kullanılmaları sonucu Urfa

⁹²¹Bahattin Çelik, Kaya Tolon, “Yeni Bulgular Işığında Urfa'da Neolitik Dönem,” *Seleucia*, Olba Kazısı Serisi, S.8, (Nisan-Mayıs 2018) s. 212.

⁹²²Yasemin Sarı, “Cezire Bölgesinin Önemli Şehirlerinden Urfa ve Çevresinin Zengi Ailesinin İçinde El Değişimi,” *İstem*, C.15, S.30, (2017), s.372.

⁹²³İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. 213.

⁹²⁴Ahmet Nezih Turan, “*Şanlıurfa*,” *T.D.V İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010, s. 336.

⁹²⁵Hasan Akyol, “Bizans-Sasani Mücadelelerinde Urfa (VI. ve VII. Yüzyıllar),” *The Journal of Mesopotamian Studies*, C.3, S.1, (Kış 2018), s.23.

⁹²⁶Gregory Abū'l Farac, *Abū'l Farac Tarihi*, C.I, s.71.

⁹²⁷Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, (Ed. Mehmet Sait Rızvanoğlu), Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2008, s. 1,3. Ahmet Nezih Turan, “*Şanlıurfa*,” s.337.

⁹²⁸Mehmet Alparslan Küçük, “Anadolu'daki Arzi Mevud: Urfa,” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.2,(2016), s.168.

⁹²⁹Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, s. 336, 337.

kelimesi ortaya çıkmıştır.⁹³⁰ Anadolu'nun kadim şehirlerinden olan Urfa verimli toprakları ve ticaret geçiş bölgesinde bulunduğundan dolayı zamanla Medlerin, Perslerin, Makedonyalıların egemenliği altında kalmıştır. Devam eden tarihi süreçte Urfa'yı ve Mezopotamya bölgesini M.Ö 117 yılında Roma İmparatorluğu ele geçmiştir. Bu imparatorluğun çeşitli sebeplerden dolayı ikiye ayrılması ile başkenti İstanbul olan (Bizans)Doğu Roma İmparatorluğu'na kalan Urfa, özellikle bölgede hem idari hem de Hristiyanların dini merkezi haline gelmiştir.

Arap yarım adasında İslamiyet'in ortaya çıkması ve farklı bölgelere yayılması üzerine Hz. Ömer döneminde İyaz b.Ganm komutasındaki İslam ordusu tarafından fethedilen şehir,⁹³¹ sosyal ve kültürel açıdan zengin bir birikime sahipti. İslam fetihleri ile kentte farklı din ve kültür etkileşimiyle kültürel çeşitlilik ve zenginlikler ortaya çıkmış bir taraftan Urfa Okulu bir taraftan Harran Felsefe Okulu bu kültürel zenginliğin farklı bölgelere taşınmasına düşünce ve sanat adamlarının yetişmesinde etkili olmuştur.⁹³²

Aslında Cezire bölgesinde Arap varlığı Eski Çağlara kadar gittiği belirtilmektedir. Araplar uzun yıllar boyunca farklı nedenlerden dolayı Hicaz bölgesinden kuzeye Mezopotamya bölgesine kadar göç etmişlerdir. Göçlerin en yoğun olanı İslam fetihleri ile başlamıştır. İslam fetihlerinden yüzyıl önce Bahreyn ve Yemame bölgelerinde yaşayan "Adnani"⁹³³ boylarından olan Reîa ve Mudar aşiretleri Basra ve Küfe şehirlerinde yaşarken fetihlerle beraber Kuzey el-Cezire'ye yerleşmişlerdir.⁹³⁴ İslam fetihleri ile bölgede Müslümanların yoğunlaşması ve Müslüman idaresinin güçlenmesi sonucu bir süre sonra Urfa'nın Hristiyan dinimerkezi olma özelliği ortadan kalkmıştır.⁹³⁵

⁹³⁰ Abdülkadir Güzel, "Tarih Öncesi Bir Yerleşme Olan Şanlıurfa'nın Kuruluşuna Etki Eden Coğrafi Faktörler," *Marmara Coğrafya Dergisi*, C. 0, S. 19, (Ocak 2009), s. 109.

⁹³¹ Mehmet Sait Şahinalp, *Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi*, (Yayınlanmış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Bölgesel Coğrafya) Anabilim Dalı, Ankara 2005, s.110, 111.

⁹³² Mehmet Kurtoğlu, *Kültür Şehri Urfa, (Sanat, Edebiyat ve Düşünce)*, Şanlıurfa Valiliği Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009, s. 21.

⁹³³ Milli Arap geleneği Araplan, biri kuzey diğeri güney olmak üzere, iki büyük kola ayırır. Bunlardan Hz. İsmail'e nispet edilen kuzey Araplan Adnaniler diye isimlendirilirken, Kahtan'a nispet edilen güney Arapları da Kahtaniler olarak bilinir (M.C. Hamadi, *el-Ceziretü'l-Furatiyye ve'l-Musul*, Bağdat, 1977, s. 154); ayrıca bk. H. D. Yıldız, "Arap", *DİA*, m, s. 272-276

⁹³⁴ A. Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı," s. 44,45,46.

⁹³⁵ Ahmet Nezihi Turan, "*Şanlıurfa*," s. 337

El-Cezire bölgesine fetihlerle birlikte gelen Arap göçebe aşiretlerin yerleştirilmesine devam edilmiş⁹³⁶ böylece Urfa⁹³⁷ ve etrafı bölgeye yerleştirilen Arap aşiretlerin isimleriyle özdeşleşmiştir. Mudarlı aşiretinde bunlardan birisidir. “*Mudarlılar’ın diyarı*” manasına gelen “*Diyar-ı Mudar*” bölgesi Hz. Osman döneminden beri iskân edilmeye devam edilmiştir.⁹³⁸

Halifeler döneminin son bulmasıyla beraber bölgede Müslüman egemenliğini bir süre devam ettiren Emeviler ve Abbasilerden sonra Mervaniler ve Bizans arasında yaşanan çatışmalar sonucu Urfa Bizans İmparatorluğu’na bırakılmıştır. İran’da devlet kuran Selçuklu Türklerinin Anadolu’ya farklı zamanlarda akınlar düzenlemesi⁹³⁹ ve son olarak Bizans ile yaşanan Malazgirt Savaşı’ndan (1071) sonra Selçukluların galip gelmesiyle Anadolu’nun farklı bölgelerinde merkeze bağlı kalmak şartıyla kendi beyliklerini kuran Türkler buralara kalıcı olarak yerleşmişlerdir. Urfa ve çevresi ise Melikşah’ın 1087 yılında görevlendirdiği Emir Bozan tarafından fethedilmiştir.⁹⁴⁰

Büyük Selçuklu içinde yaşanan taht kavgaları dolayısıyla otorite boşluğundan faydalanılarak sürekli egemenlik mücadelesi içinde kalan Urfa dini kutsallığı, tarım ve ticaret yönü bakımından Orta Çağın önemli şehirlerinden biri olduğu için Hristiyan ve Müslüman bazı devletlerin mücadele sahası olmuş hatta⁹⁴¹ Haçlı Kontluğu, Zengiler, Eyyübiler gibi devletler belli aralıklarla şehre egemen olmuşlardır.⁹⁴² Eyyübi-Harzemşah çatışmasından faydalanan Alâeddin Keykubad hem bölgede Moğollara karşı güvenlik tedbiri almak hem de el-Cezire bölgesi ile olan ticareti canlı tutmak ve ticaretin güvenliğini sağlamak için Urfa’yı Anadolu Selçuklu topraklarına katmıştır.⁹⁴³

⁹³⁶ Selahaddin E. Güler, “Eski Çağdan Kurtuluş Savaşına 1920 Kadar Urfa’nın Tarihi,” *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü)*, (Haz. C. Kürkçüoğlu, M. Akalın, S. Kürkçüoğlu, Selahaddin E. Güler), 2. Basım, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları No.27, Ankara 2002, s. 25.

⁹³⁷ J. Barbaro, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, s.52

⁹³⁸ Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, s. 53, 54, 61, 62.

⁹³⁹ Abdullah Kaya, “Başlangıcından 1071’e Kadar Türklerin Anadolu’ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme,” *Ekev Akademisi Dergisi*, S.56, (Bahar 2014), s. 218.

⁹⁴⁰ Abdullah Ekinci, “Urfa ve Çevresine Türk Akınları (MÖ. VII-MS.XIV. Yüzyıl),” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.1, (2004), s.266. , Ahmet Nezih Turan, “*Şanlıurfa*,” s. 337, 338.

⁹⁴¹ İbnü’l Esir, “*El Kâmil Fi’t- Tarihi Tercümesi-İslam Tarihi*,” C.10, s. 469. , Abdullah Ekinci, “Urfa ve Çevresine Türk Akınları (MÖ. VII-MS.XIV. Yüzyıl),” s.268,269.

⁹⁴² İbnu’l-Erzak, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, s. 91, 92. , İbn Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye* (Selçuk Name) I, s 443,

⁹⁴³ Gregory Abü’l Farac, *Abü’l Farac Tarihi*, C.2, s.526, 527., İbn Bibi, *El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye* (Selçuk Name) I, s. 444., O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.196,197,

Bir süre Anadolu Selçuklularının elinde kalan şehir Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Eyyubilerin hâkimiyetine geçmiştir.⁹⁴⁴

3.5.1. Ticaret

Urfa, bölgede bulunan diğer kentlerin kalkınmasında önemli bir etkeni olan ulaşım ağına sahip eski merkezi şehirlerden birisidir. Eski tarihlerden beri doğu-batı ticaretinin güney kapısı olarak mevcut durumunu hep muhafaza edebilmiştir. Doğu-batı yönlü hareket halinde iki adet mühim ticaret yolu bulunurdu. Bu yollardan birisi Musul'dan gelen ve Dicle Nehri'ni aşarak Nusaybin üzerinden Mardin, Urfa ve Birecik'e ulaşırdı. Birecik'ten üç güzergâha ayrılan bu yol İskenderun, Halep ve Antakya üzerinden Akdeniz'e açılırdı.⁹⁴⁵

İkinci bir ticaret yolu ise Hindistan'dan başlayan Aşağı Türkistan ve Hemedan (İran) üzerinden Resulayn'dan geçerek Harran'a ulaşırdı. Harran'da toplanan ticaret kervanı daha sonra el-Cezire, Suriye ve Musul istikameti dağılırdı. Urfa'yı bölgede önemli kılan diğer bir ticaret yol istikameti ise kuzey-güney istikameti idi. Karadeniz ve İstanbul üzerinden gelen tüccar kfilesi el-Cezire bölgesi, Suriye ve Irak üzeri devam etmek için Sivas, Malatya ve Samsat üzerinden Urfa şehrine ulaşırdı.⁹⁴⁶ Avrupa'yı Anadolu yol ağlarından Mezopotamya üzeri Uzak Doğu ülkelerine ulaştıran ticari yollar üzerinde bulunan şehir, bölgede doğu-batı ticaretinin önemli ticaret merkez üssü haline gelmişti.⁹⁴⁷ Urfa üzerinden geçen ticaret yollarına bakıldığında zaman burada ticaretin ve iktisadi hayatın canlı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca şehir ticaretiyle alakalı çeşitli belgelerin bulunması şehirde ticaretin belli başlı kurallar çerçevesinde yapıldığını da ortaya koymaktadır.⁹⁴⁸

Urfa'nın⁹⁴⁹ ticaret merkezi olmasına etki eden önemli faktörlerden bir diğeri de buranın daha önceden belirtildiği gibi idari ve dini merkez konumunda olması ile soylu

⁹⁴⁴ Selahaddin E. Güler, "Eski Çağdan Kurtuluş Savaşına 1920 Kadar Urfa'nın Tarihi, Şanlıurfa" *Uygurluğun Doğduğu Şehir, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü)*, s.29, 30.

⁹⁴⁵ Abdulkadir Güzel, "1927 Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafya Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.1, (2012), s.251., Ahmet Nezihi Turan, "Şanlıurfa," s. 338, 339

⁹⁴⁶ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 181, 182., A. Güzel, "1927 Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafya Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi," s. 512, 252

⁹⁴⁷ A. Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı," s.55.

⁹⁴⁸ M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 105.

⁹⁴⁹ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s. 146.

kesimin burada yaşaması ve yoğun olarak ticari faaliyetlerde bulunması kentin ekonomik olarak gelişmesine katkı sağlamıştır. Edessa'nın (Urfa) gelişmiş ticaret kapasitesinden dolayı çevresinde bulunan ve ticareti gelişmiş olan Harran, Nusaybin, Suruç, Birecik ve Suriye'nin önde gelen ticaret şehri Palmira ile ticari ilişkilerde bulunulmaktaydı. Urfa'nın ticari ilişkileri bu şehirler ile sınırlı kalmayarak daha uzak mesafelere ulaşmaktaydı. Şehirde ticareti yapılan en önemli ürünlerin başında ipek, baharat, sanayi ürünleri, tarım ürünleri ve dışarıdan ithal edilen ticari mallar gelirdi.⁹⁵⁰

Anadolu'nun küresel ticaret yol ağları üzerinde bulunmasından dolayı bahsettiğimiz diğer ticaret şehirleri gibi Urfa şehride el-Cezire bölgesinin önemli ticaret şehirlerinden birisi olduğu için⁹⁵¹ devamlı farklı yerlerden gelen ticaret kervanlarının uğrak yeri olmuştur. Karadeniz'in kuzeyinden gelen Rus, Türk, Arap, Yahudive Avrupa kökenli tüccarlar Anadolu'ya ithal ettikleri kuzeyin ticaret mallarını burada farklı şehirlere dağıtarak ticaretini yaparlardı. Suriye, Mısır ve diğer güney ülkelerine köle ticareti⁹⁵² yapmak için giden tüccar kafilesi Malatya'yı geçerek güneye açılan ticaret kapısı olan Urfa'ya gelirdi. Buradan şehrin bölgedeki diğer ticaret şehirleri ile olan ticari ilişkisinden dolayı tüccarlar; Suriye'nin Palmira, Halep, Şam, Beyrut ve diğer şehirlerine ticaret yapmak için giderlerdi.⁹⁵³

Orta Çağ döneminde yoğun olarak ticareti yapılan ve fiyatında büyük oranda değişiklik gösteren ticaret unsurlarının başında köle gelirdi. Çünkü insan kaynağına dayanan köle ticaretinde fiyatı etkileyen bazı unsurlar mevcuttu. Bunların başında kölenin satıldığı bölgedeki siyasi ve ekonomik durum kölenin maharetleri, ırkı ve kusurları önemli etkendi.⁹⁵⁴ Köle ticaretinde Müslüman tüccarlar genellikle Anadolu üzeri Antalya, Konya veya Samsun, Sivas, Halep istikametini kullanırlardı. Çünkü Rodos korsanları özellikle Müslüman tüccarları denizlerde yağmalardı. Müslüman tüccarlardaliman şehirlerine getirilen köleleriburadan satın alarak Anadolu üzeri

⁹⁵⁰M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 106.

⁹⁵¹H. Erkan Bedirhanoglu, "XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme", s. 27.

⁹⁵²İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'İye Fi'l-Umuri'l-Ala'İye* (Selçuk Name) I, (1996), (Haz. Mürsel Öztürk), Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 63

⁹⁵³R. Turan, "Alaaddin Keykubad'ın Doğu Anadolu Siyaseti", s. 84. , İ. Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", s. 363, 364.

⁹⁵⁴Zeynep Güngörmez, "Orta Çağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler," *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 2S. 4, (2016), s. 93,94.

ticaretini yaparlardı.⁹⁵⁵ Binlerce kilometre uzak mesafeler arası ticaret yapan ve Orta Çağ tarihinin önemli tüccarları olan Yahudi, Pisalı, Latin, Venedikli ve Cenevizli tüccarlar Avrupa'dan Akdeniz üzeri ticaret yapmak için Anadolu'ya getirdikleri Latin, Rum ve Slav kökenli köleler⁹⁵⁶ ile çelik yapımı olan kalkan, miğfer gibi Orta Çağ silahları, cam, elbise, kumaş ve çeşitli ticari malların Anadolu'da ticaretini yaptıktan sonra güney istikameti Uzak Doğu ülkelerine gitmek isteyenler Urfa'da toplanırlardı. Burada hazırlıklarını tamamlayan tüccarlar farklı ülkelerden Anadolu'ya gelen, Hindistan ve Çin üzeri gitmek isteyen diğer ticaret kervanları ile birleştikten sonra yol alırlardı.⁹⁵⁷

Tüccarlar, Türkiye üzerinden Asya ülkelerine ulaşmak için doğu ve güney olmak üzere iki yol kullanırlardı. Güneyden giden birinci yol, Diyarbakır ve Musul üzeri devam ederdi. Yine güneyden giden diğer bir yol ise Urfa üzerinden Bağdat ve Basra Körfezi idi. Doğu'da kullanılan ticaret yolları ise Selçuklular zamanında yoğun olarak kullanıldığı gibi Moğollar döneminde Tebriz'in İlhanlı başkent olmasıyla Erzurum ve İran üzeri başta olmakla birlikte Erzurum ve Kars-Iğdır üzerinden Güney Kafkasya'dan devam ederdi.⁹⁵⁸

Orta Asya, Çin ve Hindistan pazarlarından doğu ve güney ticaret yolları üzerinden Avrupa, Orta Doğu ve Türkiye pazarlarına İran, Yahudi, Arap, Kafkas ve Avrupalı tüccarlar tarafından ulaştırılan doğu kökenli köleler, tıp malzemeleri, baharat çeşitleri ve ipekdoğu-batı arasında önemli ticari unsurların başında gelirdi.⁹⁵⁹ Eski Çağlardan beri Asurlu tüccarlarında önemli ticaret kolonileri kurduğu Mezopotamya bölgesinde⁹⁶⁰ devam eden ticari faaliyetlerin en önemli kesişim noktası olan İpek Yolu Ticareti, özellikle Anadolu Selçuklularının tüccarları koruma politikası, beraberinde komşu devletler ile yaptığı ticari antlaşmalar ve ticareti geliştirmek için yaptığı çeşitli

⁹⁵⁵ Zübeyde Güneş Yağcı, Mustafa Akkaya, "Güney-Kuzey Köle Ticaretinde Antalya Limanı," *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* C.12, S.16, (2017), s.122,123.

⁹⁵⁶ Z. Güngörmez, "Orta Çağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler," s. 94.

⁹⁵⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s. 52, 53.

⁹⁵⁸ Y. Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s. 255, 256.

⁹⁵⁹ Y. Bedirhan, Emre Erdem "Alaeddin Keykubad Devrinde Türkiye Selçuklu Devletinin İtalyan Şehir Devletleri ve Diğer Latin Toplulukları İle Olan Siyasi, İktisadi ve Ekonomik İlişkileri," s. 994, 995.

⁹⁶⁰ A. Eskikurt, "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", s.19-20.

yatırımlar ile büyük gelişme göstermişti.⁹⁶¹ Selçukluların siyasi ve maddi yatırımlarına bağlı olarak Anadolu'nun mevcutticaret şehirlerinde olduğu gibi Urfa ve çevresinde bulunan diğer ticaret şehirlerinde ticaret sistemli bir şekilde işlemekteydi. Karadan Anadolu üzerinden güneye ve Doğu Akdeniz şehirlerine açılan ticaret kapısı olan Urfa'nın, bölgede önemli ticaret merkez üssü olmasını önemli kılan diğer bir faktörde Akdeniz ticaretin de korsan faaliyetleri ve siyasi sorunlar dikkate alındığı zaman Suriye ve Doğu Akdeniz şehirlerine yiyecek, giyecek ve diğer ihtiyaçların karşılanması Urfa üzerinden sağlanıyordu.⁹⁶²

Ayrıca Urfa'da ticaretin gelişmesinde, bölgede bulunan diğer önemli bir ticaret şehri olan ve ticaretle meşgul 20 kadar Yahudi'nin yaşadığı Harran'ın katkısı küçümsenmeyecek kadar önemlidir.⁹⁶³ Çünkü Mezopotamya ile Anadolu bölgesinden gelen ticaret yollarının birleşiminde bulunan Harran'da⁹⁶⁴ toplanan ticaret kervanı Urfa üzerinden Suriye ticaretini gerçekleştirirdi. Harran, Anadolu'da Eski Çağlardan beri ticaret yapan Asurlu tüccarların devamlı kullandıkları önemli ticaret kentlerinin başında gelirdi. Asurluların bölgedeki ticari faaliyetlerine bakıldığı zaman Mezopotamya ve Anadolu ticaretini binlerce yıl Harran üzerinden gerçekleştirmiş olduğunu görüyoruz.⁹⁶⁵ Urfa şehrinde kendi üretimi olan mallar ile dışarıdan ithal edilen ticaret malları kendi isimleri⁹⁶⁶ ile anılan çeşitli çarşı pazarlarda ticareti yapıldı. Urfa'da kurulan başlıca çarşı ve pazarlar şunlardır: Uncu Pazarı, Tarakçı Pazarı, Terziler Çarşısı, Kazzazlar(ipek yapan)Çarşısı, Boyahane Çarşısı, Kuyumcular Pazarı, Bakırcılar Çarşısı, Saraççılar Çarşısı, Neccar(marangoz)pazarı, Baharatçılar Pazarı, Bıçakçılar Pazarı, Kazancı ve Demirciler gibi çok sayıda çarşı pazarlar bulunurdu.⁹⁶⁷

⁹⁶¹Y. Bedirhan, Emre Erdem "Alaeddin Keykubad Devrinde Türkiye Selçuklu Devletinin İtalyan Şehir Devletleri ve Diğer Latin Toplulukları İle Olan Siyasi, İktisadi ve Ekonomik İlişkileri," s. 994, 995.

⁹⁶²Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 622, 623, 624.

⁹⁶³Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, s. 65.

⁹⁶⁴Ahmet Nurullah Özdal, *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 294.

⁹⁶⁵Cihat. Kürkcüoğlu, "Anadolu'nun En Önemli Turizm Güzergâhlarından Biri:Câbir el Ensar-Harran-İmam Bakır-Han-el- Ba'rür-Şuayp Şehri-Soğmatar-Eyyub Nebi Güzergâhı ve Bu Bölgedeki Ören Yerleri," *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü)*, s. 143, 144, 145.

⁹⁶⁶Ahmet Nurullah Özdal, *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 295, 296.

⁹⁶⁷Cihat Kürkcüoğlu, "Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış" *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü)*, s. 78, 79, 80, 81.

Evliya Çelebi, şehrin çarşılarında dört yüz kadar dükkân bulunduğunu ve bu dükkânların fazla süslü olmadığı ancak çok sayıda kıymetli eşyaların satıldığını yine iki adet bedestenin olduğu zümrüt, mücevher gibi değerli taşların bu bedestenlerde ticaretinin yapıldığının bilgisini vermektedir. Şehirde belirtilen bu çarşı pazarlarda yerel ve uluslararası olmak üzere çok sayıda tüccarlar ticari faaliyetlerde bulunurdu. Kentte bu ticari faaliyete bağlı olarak şehir halkının ve bölge şehirlerinin ekonomik durumu oldukça gelişmişti.⁹⁶⁸

Selçuklu öncesi Urfa veel-Cezire bölgesinde ticari faaliyetlere bakıldığı zaman Emeviler döneminde güvenliğin sağlanması ile Çin'e kadar ulaşan İpek ticaret yolu üzerinde bulunan Ruha'da(Urfa) ilk başlarda üretimde ve ticaretle büyük oranda gelişme görülmüş hatta şehirler içerisinde Ruha ve Harran en fazla vergi veren şehirler statüsüne gelmiştir.⁹⁶⁹ Fakat Emevilerin ırkçı politikalarından dolayı ticaretin büyük kısmı ile uğraşan Hristiyanların ticareti bırakmasına sebep olmuştur. Abbasiler döneminde ise devlet işlerinde çalışanların ekonomik kazançlarının daha iyi olmasından dolayı ticaretle uğraşanların devlet işlerine yönelmesi üzerine Urfa ve çevresinde yapılan kervan ticaretinde önemli ölçüde azalma gerçekleşmesi bölge ticaretini sekteye uğramıştı.⁹⁷⁰

Urfa'da devlet otoritesinin tam sağlanamaması ve Arap yöneticilerinin birbirleri ile anlaşamaması yüzünden çıkan iş karışıklıktan faydalanan Bizans, 1031 yılında şehri tekrardan ele geçirdi. Ancak Arapların, Ermenilerin ve Selçuklu Türklerinin Edessa (Urfa) şehrine sahip olmak için farklı zamanlarda saldırılar düzenlemesi ve ticaret yollarını kesmesi ile ticaretin kesintiye uğraması neticesinde Bizans egemenliğinde sıkıntılı bir dönem geçiren şehir, eski mamur haline gelememiştir. Saldırıları yüzünden şehir büyük yıkımlara uğramış ekonomik olarak toparlanamamış ve ticari faaliyetlerinde önemli ölçüde aksamalar yaşanmasıyla halk ekonomik sıkıntılar çekmeye başlamıştır.⁹⁷¹

Urfa XII. ve XVI. yüzyılları arasında Osmanlı hâkimiyetine girinceye kadar bölgede etkili olan Türk devletlerinin, Haçlıların, Eyyubilerin ve Moğolların mücadele

⁹⁶⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970), (Çev. Zuhuri Danışman), 5. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970, s.46. ,M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 170.

⁹⁶⁹ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, s. 146

⁹⁷⁰ M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 106, 116.

⁹⁷¹ M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s.116, 119,120.

sahası haline gelmesiyle siyasi çıkmaz ve savaşlar sonucunda kültürel ve ekonomik olarak herhangi bir olumlu gelişme yaşayamamıştır. Osmanlı fethine kadar geçen bu süreçte şehir tarihi boyunca en sık karışıklıkları bu dönem arasında yaşamıştır. Bu dönemde yaşanan olumsuzluklar nedeniyle kayıt tutulan mevcut arşiv belgeleri yok olmuş, şehrin demografik ve ekonomik yapısıyla ilgili yeteri kadar bilgiler elde edilememiştir.⁹⁷²

Bir ülkede ticaretin gelişmesinde devlet erkânının uyguladığı politikaların başında en etkin olanı tüccarların can ve mal güvenliğinin sağlanmasıdır. El-Cezire bölgesinde ve Anadolu'da, Anadolu Selçuklu Devleti birinci dönem beylikleri⁹⁷³ ve Osmanlı döneminde dahil olmak üzere yaptırılan çok sayıda han ve kervan sarayları mevcuttur.

Urfa'da yapılan başlıca han ve kervansaraylar ise şehir merkezine 36 km uzaklıkta olan Çarmelik Kervansarayı, Harran yakınlarında kurulan Suriye sınırına 15 km uzaklıkta olan Han-el Bağrur Kervansarayı, Birecik, Urfa, Diyarbakır kervan yolu üzerinde kurulan Titriş Kervansarayı, Mırbi Kervansarayı,⁹⁷⁴ Gümrük Hanı, Samsat Kapısı Hanı, Kumluhayat Hanı, Meçek Hanı, Millet Hanı, Topçullar Hanı,⁹⁷⁵ Barutçu Hanı gibi ticari amaçlı çok sayıda hanlar Urfa ticaret yolu üzerinde yapılmıştır.⁹⁷⁶

3.5.2. Sanayi

M.Ö 5000 yıllarında bakırın bulunup işlenmeye başlanması ile ortaya çıkan bakırcılık sanatının Urfa'da binlerce yıldır işlendiği Hassek, Kurban ve Lidar Höyüklerinde yapılan arkeoloji kazılarında ortaya çıkarılmıştır.⁹⁷⁷ Şehirde günümüze kadar ulaşan bakır zanaatkârlığı eski bir gelenek olan çekiç dövme tekniği ile farklı şekillerde ev eşyaları üretimine devam etmektedir. Bakır ustaları burada ilk defa Selçuklu bakır ustaları tarafından uygulanantombaklama tekniği ile çalışırlardı. Bu

⁹⁷²M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s.123, 124, 127,128.

⁹⁷³Hüseyin Kayhan, "Artuklu Hakimiyetinde Meyyafarikin'in Tarihi Gelişimi,"<https://www.academia.edu/10032513>, (7 Mart 2021), s.267, 266.

⁹⁷⁴Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu," s.117,122. , Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü)," *Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış*, s. 78,79.

⁹⁷⁵Adil Özme, "Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme," *Belleten*, C.69,S.254, (2005), s.133,135. , Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü)," *Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış*, s.77.

⁹⁷⁶Adil Özme, "Urfa Barutçu (Yahudi) Hanı," *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XIV-I, (2005), s.242.

⁹⁷⁷Kifayet Özkul, "Gelenekten Geleceğe Bakır İşletmeciliği ve Urfa," (Ed Zehra Doğan) *6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi Bildiri Kitabı 2*, Asos Yayınları, Ankara 2019, s.146

teknik Osmanlılar dönemi de uygulanmıştır. Tombaklama tekniği nedir diye soracak olursak, bakır ustalarının kimya maharetlerinin ön plana çıkarmasıyla bakır işleme malzemelerinin yüzey kısmına cıva ve altın karışımı kaplama çekerek yapılan eşyaya sanki altından yapılmış gibi bir görüntü kazandırmasıdır. Amaç bu teknikle ürüne sanatsal güzellik katmakla beraber ürünün kararmasını da önlemektir. Tombalak tekniğinde yapılan ürünler değerli olup zenginlerin süs ve ev eşyası kullanım alanlarında ilk sırada yerini alırdı. Urfa’da bakırdan üretimi yapılan tombaklama eşyalar ile çok sayıda tepsi ve kova gibi mutfak eşyası el-Cezireli ve bölgesel tüccarlar aracılığı ile Irak ve Suriye ticaret şehirlerine ihracat edilirdi.⁹⁷⁸

Selçuklular ile Anadolu’ya gelen ahilik geleneğinin yetiştirdiği meslek erbabı insanlar Selçuklu Devleti’nde dokuma, maden, silah, dericilik ve boyama sanayisinin en önemli nitelikli insanları yani farklı alanlarda mühendis kaynağı sayılırdı. Bu gelenek Selçuklu sonrasında Urfa’da aynen devam etmiştir. Dokuma atölyelerinde dokunan halı, kilim ve pamuktan üretilen ürünler şehir çarşı pazarlarında ticareti yapılırdı.

Şehirde sanayi alanının önemli bir unsuru olan silah sanayi IV. yüzyıldan beri Bizans ordusuna zırh ve kalkan üretirdi. Kentte silah üretme geleneği Selçuklu ve şehre egemen olan diğer devletler zamanında devam ederek kılıç, yay, miğfer, kalkan gibi farklı şekillerde kullanılan silahlar üretilmiştir.⁹⁷⁹ Şehir atölyelerinde pamuktan üretilen ve “kapu bezi” olarak bilinen kumaşlar bölgede rağbet gören ticari malların başında gelirdi. Ekonomik değeri yüksek olan bu kumaş bezi en fazla Bağdat ve Doğu Akdeniz şehirlerine ihraç edilirdi. Eski Türk geleneği olan dokumacılığın bir yan sanayi kolu olan boyacılık ve basmakalıp Urfa’da yaygın olarak kullanılırdı. Dokunan yünlü ve pamuklu kumaşlar şehirde kurulan boyama atölyelerinde çeşitli renklerde boyanırdı.⁹⁸⁰

Yine şehirde faaliyet gösteren sanayi dallarından bir diğeri ise debbağcılıktır. Anadolu’da Diyarbakır ve Tokat’ta olduğu gibi Urfa’da önemli derecede işlenmiş deri üretim merkezlerinin başında gelirdi. Burada imal edilen sarı renkli deriler, tüccarlar tarafından ilgi gören ürünlerin başında gelirdi.⁹⁸¹ Deri üretiminden çarık,⁹⁸² kemer, börk,

⁹⁷⁸Kifayet Özkul, “Gelenekten Geleceğe Bakır İşletmeciliği ve Urfa,” s. 147, 148.

⁹⁷⁹Abuzer Akbıyık, “Şanlıurfa’da Yaşayan Ahilik Kültürü,” *Şanlıurfa Uygarlığının Doğduğu Şehir, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü)*, Ankara 2002, s. 292,293. M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri’nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 107, 167, 168.

⁹⁸⁰M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri’nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 166, 167.

⁹⁸¹M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri’nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 168, 170.

süvari birliklerinin ihtiyacı, kundura, meşin ve kadınlar için uzun boğazlı çizme üretilirdi. Bu ürünler şehir içi pazarlarda halkın arzına sunulurdu. İhtiyaçlar karşılandıktan sonra ticareti yapılmak üzere tüccarlar vasıtası ile komşu illere ve ülkelere ihracatı gerçekleştirilirdi.⁹⁸³

3.5.3.Tarım

Mezopotamya'nın tarihte tarımın yapıldığı ilk yer olduğu ve Şanlıurfa'da ortaya çıkarılan Göbekli Tepe arkeoloji kazılarına dayandırılarak tarihin en eski kültür merkezi olduğu söylenmektedir. Mezopotamya uygarlıklarından olan Sümerler burada arpa ve buğday tarımı yapmışlar hatta buğdaydan un ve arpadan bira yapmasında öğrenmişlerdi.⁹⁸⁴

Uygun iklimi nedeniyle insan yaşantısına elverişli olan Mezopotamya bölgesinde⁹⁸⁵ zamanla insanlar çoğaldı ve şehir devletleri ortaya çıktı. Bu duruma müteakib olarak Harran Ovası gibi tarıma elverişli bölgeler ihtiyaçlar doğrultusunda daha fazla işletilmeye başlandı. Bölgenin bulunduğu coğrafi konum gereği zamanla uluslararası ticaretin merkez üssü olması bölgede üretilen tarım ürünlerinin ihtiyaç fazlasının ticaretinin yapılmasını kolaylaştırmıştır.⁹⁸⁶ Bölgenin önemli şehirlerinden olan Urfa, Haran⁹⁸⁷ ve çevre şehirlerdebağ-bahçe, bostan bolca bulunurdu.⁹⁸⁸ Urfa bağ-bahçelerinde hurma, üzüm, armut, badem; bostanlarında ise soğan, turp, tere ve fasulye yetiştirilirdi. Ayrıca bölge sakinleri temel ihtiyaç olan arpa, buğday ve darı'da yetiştirirdi. Bölgede tarımın daha verimli ve yaygın yapılması için Fırat ve Dicle nehirlerinden faydalanılarak su seviyesinden yüksekte kalan tarla ve bahçeleri sulamak amacıyla su kanalları inşa edilmiştir.⁹⁸⁹

⁹⁸² Çarık, işlenmemiş büyükbaş hayvanların derisinden ilkel yöntemler ile yapılan papuç.

⁹⁸³ Abdulkadir Güzel, "1927Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafya Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi," s. 250., M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 168.

⁹⁸⁴ Süheylâ Balcı Akova, "Tarım Coğrafyası, Coğrafya Lisans Programı," *İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi*, İstanbul 2010, s. 61.

⁹⁸⁵ H. Erkan Bedirhanoglu, "XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme", s. 26.

⁹⁸⁶ Abdulkadir Güzel, "Tarih Öncesi Bir Yerleşme Olan Şanlıurfa'nın Kuruluşuna Etki Eden Coğrafi Faktörler," s. 118.

⁹⁸⁷ İbnü'l-Erzak, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, s.81.

⁹⁸⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s. .213.

⁹⁸⁹ Süheylâ Balcı Akova, "Tarım Coğrafyası, Coğrafya Lisans Programı," s.62, 63.

Urfa'nın ticari olarak bulunduğu işlevinden başka eskilerde olduğu gibi ilk İslam fetihlerinde bir tarım şehri olarak ön plana çıktığı görülmektedir.⁹⁹⁰ Evliya Çelebi, şehirde yetişen mercimek, nohut ve pamuğun yörede tanındığını özellikle yetişen nar'ın insan kafası büyüklüğünde olduğunu aynı özellikte nar'ın Bağdat ve Gemlik'te yetiştiğini ancak Urfa nar'ının daha sulu ve dünyaca meşhur olduğunu söyler.⁹⁹¹

1963 senesinde İstanbul üniversitesinde Prof. Halet Çambel ve Prof. Braidwood başkanlığında kurulan “*Tarih öncesi karma projesi araştırmaları*” Urfa bölgesinin tarımcı köy topluluklarının en eski yeri olduğunu belirlemiştir.⁹⁹² Urfa'da ziraat faaliyetlerinin yaygın olarak yapılması ve verimli Harran Ovası'na yakın olması nedeniyle tarım ürünleri ticareti bölgede tüccarlar için önemli kazanç kapısı sayılırdı. Selçuklular için ekonomik getirisi yüksek olan ticari malların başında gelen tarım ürünleri ticareti bölgede yaygın olarak yetiştirilirdi.⁹⁹³

Hatta bazı zengin insanların önemli gelir kaynaklarının başında şehir dışında bulunan köylerdeki sahip oldukları büyük tarım arazileri gelirdi. Bu insanlar elde ettikleri tarım ürünleri ticaretinden yüksek miktarda para kazanırlardı. Civar köylerde ve kasabalarda yaşayan insanlar ürettikleri tarım ürünlerini şehir içi çarşılarda veya bazı günlerde şehir dışında kurulan pazarda satarlardı. Bu çarşı pazarlarda ticareti yapılan tarım ürünleri en fazla el-Cezire şehirleri Bağdat ve Suriye'ye ihraç edilirdi. Halep'ten ise kına, zencefil, sabun ve nişasta ithal edilirdi.⁹⁹⁴

3.5.4. Hayvancılık

Güneydoğu Anadolu kış ve bahar aylarında Akdeniz'den bölgeye ulaşan nemli hava kütlelerinden yağış almaktadır. Tarım için önemli olan yağış miktarının bölgede yetersiz olması ayrıca kıtlık ve çekirge istilasının da olumsuz etkileri nedeniyle insanlar tarım faaliyetlerinden yeteri kadar beslenme ve ekonomik gelir elde edemediği için bu olumsuz şartlarda göz önünde bulundurarak diğer bir yaşam kaynağı olan hayvancılık yapmak zorunda kalmışlardır.⁹⁹⁵ Savaş veya kıtlık durumlarında bazen bölgedeki köyler

⁹⁹⁰ A. Çevik, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı,” s. 43.

⁹⁹¹ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (1970), (Çev. Zuhuri Danışman), C. 5, s.47.

⁹⁹² Cihat Kürkçüoğlu, “Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış” *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü), s. 67.

⁹⁹³ Ş. Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, s. 187.

⁹⁹⁴ M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 107,108.

⁹⁹⁵ Abdulkadir Güzel, “1927Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafya Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi,” s. 246, 247.

basılarak mal gasp etme olaylarıda meydana gelirdi. Urfa Kontu Baldin, Mardin köylerine saldırarak çok sayıda koyunu gasp ederek Urfa'ya götürmüştü.⁹⁹⁶ Mera hayvancılığının daha yaygın olarak yapıldığı Urfa'da en fazla küçükbaş hayvan yetiştirilirdi. At ve deve de şehirde hem yük hem de ulaşım aracı olarak kullanılırdı.⁹⁹⁷ Tarlaların ekilmesi ve ürün hasadında ihtiyaç duyulan öküz ve eşekte yetiştirilirdi ve bu hayvanların ticareti pek fazla yapılmazdı.⁹⁹⁸

Koyun sütünden elde edilen yağ, peynir yine koyun eti, yünü ve derisi Urfa ticareti ve yöre halkı için önemli gelir unsurlarının başında gelirdi. Buradan komşu şehirlere ve ülkelere et ve diğer hayvansal gıda ürünleri ihracatı hariç at, koyun ve deve canlı olarak ihraç edilirdi.⁹⁹⁹ Türkler de en önemli savaş aracı olan atların ticari değeri oldukça yüksekti ve Urfa'da atlardan yetiştirilirdi. Burada yetiştirilen Arap atları çok yüksek fiyatlardan satılırdı. Günümüzde şehirde atçılık hâlâ ilgi görmektedir. Suruç kazasının bazı köylerinde yetiştirilen yarış atları bazı ailelerin geçim kaynağını oluşturmaktadır.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁶Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 619.

⁹⁹⁷Abdulkadir Güzel, "1927Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafya Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi," s. 246, 247.

⁹⁹⁸M. Sait Şahinalp, *Urfa Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, s. 117.

⁹⁹⁹Bedirhan, "Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları", s. 619, 620. , Y. Bedirhan, "Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret", 377,378.

¹⁰⁰⁰Abdulkadir Güzel, "1927Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafya Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi," s. 247.

SONUÇ

Selçuklular, Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri yendikten sonra Türkmen nüfusununda Horasan Bölgesi'ne akın etmesiyle birlikte yeni topraklar arayışına girdiler. Rum diyarı topraklarının kendileri için daha uygun olacağını düşünerek yönünü batıya çevirdiler. Batı da büyük güç olan Bizans İmparatorluğu Malazgirt Savaşı'nda ağır yenilgiye uğratılınca Bizans'ın doğu kanadı çökmüş oldu. Bu fırsatı değerlendiren Türkmenler akın akın Anadolu'ya girmeye başladılar. Artık Anadolu kapıları tamamen Türklere açılmıştı.

Savaş sonrası Selçuklu Devleti'nin kasıtlı olarak Anadolu'ya gönderdiği Türkmenlere kendilerine devlet kurmalarını ve merkeze bağlı kalmalarını söylemiştir. Anadolu'da merkeze bağlı kalmak şartıyla Saltuklu, Mengüceklı, Artuklu ve Danişmend beyliği gibi Türk beylikleri kurulmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti'nin temelleri ise İznik'te Kutalmışoğlu Süleymanşah tarafından atılmıştır. Anadolu Selçuklu sultanları, Anadolu'da verdiği mücadeleler sonucu siyasi birliği sağladıktan sonra ülkenin ticaret yolları üzerindeki stratejik önemine vurgu yaparak bu hususta askeri ve siyasi politikalar gütmüştür.

Selçukluların Anadolu'da güvenli ticaret yapılabilmesi için yabancı tüccarlara can ve mal güvenliği garantisi sağladığı dönemin yerli ve yabancı kaynaklarında bilgileri mevcut olup günümüze kadar ulaşmıştır. Anadolu Selçukluları Anadolu'yu belki tarihte bir daha eşine az rastlanır şekilde iskân etmiş, ticari ve ekonomik olarak tarihi zirveye ulaştırmıştır. Bu dönemde Doğu ve Güneydoğu şehirlerinin ticaret ve ekonomik yapısına baktığımız zaman hem ticaret bakımından hem deticaret yolu olarak birbirleri ile bağlantılı olan bu şehirlerin iktisadi durumu bugünle kıyaslanamayacak derecede çok gelişmiş olduğu gibi uluslararası alanda ün yaptığı da görülmektedir. Günümüz Anadolu şehirlerinin birçoğu o tarihlerde pek fazla bilinmezken bu şehirler Selçuklular ile adeta ticarete altın çağını yaşamıştır.

Erzincan, bugüne kıyasla o devirlerde Anadolu'nun önde gelen büyük şehirlerindendi. Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan İpek Yolu'nun üzerinde olması şehre ayrı bir kültür güzelliği katmıştır. Şehirde önemli oranda ticari faaliyetler yapılmaktaydı. Bakır'ın çok az bulunduğu dönemde Erzincan'da bakır madeni ve işletilmesi zanaatkarlıkta adını dünya'ya duyurmuştu. İran ve batı arasında ticarete yön

veren Erzincan'ın günümüzde bu ticari özelliği oldukça az bilinmektedir. En fazla savaşlardan ve yıkıcıdepremlerden çok etkilenen şehireski önemini koruyamamıştır.

Erzurum, doğudan Anadolu'nun giriş kapısıdır. Önemli geçiş noktasında kurulduğu için bugün olduğu gibi Selçuklular zamanında da yoğun nüfuslu ve ticari olarak gelişmiş şehirlerden birisiydi. Erzurum'da bugüne göre o, devirlerde daha yoğun olarak ticaret yapılarıdır. Özellikle küçükbaş hayvancılık ve dokuma ticareti yaygındır. Bugün ise şehirde ticarete büyükbaş hayvancılık, sağlık ve eğitim sistemi daha ön plana çıkmaktadır.Şartların ve ticaret sisteminin zamanla değişmesi kurulduğu yerden dolayıErzurum'dangenel anlamda eski ticari işlevselliğinden pek fazla birşey kaybettirmemiştir.

Battal Gazi diyarı Malatya, Selçuklular zamanında ticaret ve tarım şehriydi. Ayrıca Anadolu'nun en büyük yünlü dokuma sanayisi burada kurulmuştu. Şehir, konumu gereği eski tarihlerden beri ticari olduğu gibi askeri geçiş yollarının da merkezi idi. Günümüzde aynı eskiden olduğu gibi bol miktarda kuru meyve tarım ürünlerinin yetiştiği merkezlerden olan Malatyaaynı şekilde askeri üs olarakta hâlen önemini korumaktadır. Ancak eski işlevine bakıldığı zaman sanayide adından dünya çapında bahsettiren şehir bugünün şartlarıyla değerlendirildiği zaman sanayi ve ticari yönden pek fazla kendini gösterememiştir.

Harput, Selçuklular zamanında ticaret kervanlarının uğrak yerlerindendi ve ticari hayat oldukça gelişmişti. Dönemin önde gelen büyük şehirlerinden biri olan Harput, Selçuklular dönemi altın çağını yaşamıştı. Çeşitli tarım ürünlerinin yetiştiği ve farklı sanayi kollarının gelişme gösterdiği, çarşı-pazarlarının cıvıl cıvıl olduğu bir kentti. Zamanla değişen şartlar ve yol güzergâhları şehri kendi kaderine terk etmiştir. Bugün ilçe düzeyinde olan Harput ticari amaçlı pek fazla ilgi görmemektedir.

Bitlis, Artukluların bölgeye hakim olmasıyla bayındır hale gelmiştir. Orta Çağ ve dahaöncesinde Anadolu'yu Kafkaslara ve Toroslardan Güneydoğu'ya bağlayan ticaret yollarının üzerinde bulunan vadi için de kurulan Bitlis Anadolu' da kendi kendine yetebilen şehirlerden birisiydi. Özellikle buradaKafkas ve Ermeni tüccarlarınticarete aktif olduğunu da gördük. Değişen yollardan dolayı şehre eskisi gibi ilgi olmasada kendine has yapısıyla ve Van Gölü'nün verdiği olanaklardan faydalanan şehir bölgede yaşanan terör olaylarına rağmen kendinden fazla birşey kaybetmemiştir.

Ahlat, Artuklular döneminde ekonomik olarak gelişmiş ve kendi tüccarları uluslararası ticaret yapmaya başlamıştı. Anadolu'da eşine az rastlanan ilim, kültür merkezlerinden olan Ahlat, ticarete kendine has olan tüccarları ile kayıtlara geçmiştir. Şehir, Selçuklular zamanında aynı özelliğini korumasına rağmen Moğolların şehri yakıp yıkmasıyla eski önemi yitirmiştir. Günümüzde ise ilçe düzeyinde olan Ahlat'ın o eski görkeminden ve tarihi şahsiyetinden pek fazla bir şey kalmamıştır. Şimdisedece tarihi eserleri ile ön plana çıkan şehirde eski ticari fonksiyonuda kalmamıştır.

Mezopotamya'nın en kadim şehirlerinden olan ve ilk yerleşme yerlerinden biri sayılan Diyarbakır, bulunduğu konum gereği Eski Çağlardan beri, Asurlu tüccarlar tarafından ticaret yapılan şehirlerden birisidir. Tarihin her döneminde ticari ve kültürel değerini koruyan Diyarbakır birçok uygarlığın hayat bulduğu bölgenin en büyük şehirlerindendir. Selçuklular zamanında ticaret ve yapılan tarımla kendini gösteren şehirde, demir (Hani) ve bakır (Ergani) madeni de çıkarılıp işlenirdi. Yerleşim olarak bölgedeki ekonomik gelişmelere yatkın olan hatta bölge ekonomisine yön veren Diyarbakır, Selçuklu dönemi ticaret ve sanayi olarak ekonomik getirisi büyük olan şehirdi. Orta Çağda ticareti en fazla Bağdat ile yapardı. Günümüz Türkiye'sinde ticari olarak ikincil şehir statüsünde olsa dahi hâlen tarihi ve kültürel değer özelliğini korumaktadır.

Anadolu'nun en eski kadim şehirlerinden olan Mardin Artukluların hâkimiyetinde bölgenin en büyük şehirlerinden ticaret ve tarım merkezlerinden biri olmuştur. Artuklu başkenti olan şehrin askeri ve ticari olarak önemli yerde kurulmasına karşın adının ne olduğu tam olarak Eski Çağ kaynaklarında belirtilmemiştir. Farklı etnik kökenden ve dinden yaşayan birçok insanı barındıran şehrin Selçuklular dönemi farklı milletlere rağmen adaletli yönetim ve ticaret şehri olarak adında söz ettirmesi şehri cazip hale getirmiştir. Günümüzde eski durumuna göre ticaret hacmi bakımından fazla gelişmemiş olan Mardin sadece kültürel ve turist amaçlı ziyaretçileri ağırlamaktadır.

Düneysir ve Meyyafarikin, önemli yol kavşaklarında kurulduğu için Artukluların bölgeye hâkim olmasıyla yapılan bayındırlık çalışmaları ile ekonomik olarak kalkınmıştı. Ticaret ve tarım yerleri olan bu şehirlerden özellikle Düneysir (Kızıltepe) önceden bir köy olmasına rağmen dönemin uluslararası ticaret merkezlerinin başında gelmekteydi. Bu iki şehri aynı zamanda büyük ticaret merkezleri

olan ve yanı başında bulunan Mardin ve Diyarbakır'a rağmen kendi alanında ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Günümüzde ise ilçe olan bu şehirlerin eski ticaret görkemive tarihi değerleri anlatılmıştır. Ticari olarak o eski tarihlerinden yoksun olduğu görülmektedir.

Urfa, Peygamberler şehri olarak bilinmektedir.İlahi dini inançların merkezi olarak öne çıkan şehir Yahudi, Müslüman ve Hristiyanlar için kutsal kabul edilir. Urfa Göbekli Tepe'deyapılan arkeolojik kazılarda eski tarihlerden beri insanların burada yaşadığı ve diniritüelleri için toplandığı ortaya çıkmıştır. Milattan 12,000 yıl önce inşa edilen bu tapınaklara farklı yorumlar yapılsada kesin olarak bilinen şey insan yaşamının Urfa çevresinde olduğu ve tarihin (0)sıfır noktası olarak kabul edildiğidir.Şehrin tarihi özelliği kadar Orta Çağlarda ticari ve tarım özelliği de öne çıkmaktadır. Ticaret yolu olarak Doğu Akdeniz şehirlerine karadan Anadolu üzeri açılan ticaret kapısı olan şehir, kendi üretim sanayi ve tarım ürünlerinide farklı bölgelere ihraç ederdi. Artuklu ve Selçuklular zamanında ticari olarak daha aktif olan Urfa ve Harran bölgenin en büyük tarım havzası idi. Şehirde günümüzde yapılan Gap projesi ile daha fazla tarım yapılmaktadır. Eskiden olduğu gibi şimdide Suriye topraklarına Urfa üzerinden geçiş sağlanmaktadır ancak eski ticaret hacmi yok denecek kadar azdır.

Sonuç olarak ele aldığımız şehirlerimizin Artuklular ve Selçuklular zamanında ki ticaret, sanayi, tarım, hayvancılık ve madencilik alanındaki ekonomik durumu ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Günümüzde ise bu şehirlerden bazıları eski özelliğini korurken bazıları ise savaşlar, terör olayları, doğa olayları ve çeşitli nedenlerden dolayı zamanla eski özelliğini muhafaza edememiştir. Tezimiz de devamlı bahsettiğimiz Eski İpek Yolu projesini canlandırmak isteyen Çin, Türkiye ve yol üzerindeki diğer devletlerin katkıları ile yapılan Bakü, Tiflis, Kars Demir Yolu Hattı, Çin'den başlayarak Türkiye üzeri (boğazdan) yeni yapılan Yavuz Sultan Selim Köprüsünden geçerek Londra'yakadar ulaşacak.

Bu demir yolu projesi ileAnadolu'nun ticaret hacmini artırmakla beraber doğu-batı ülkeleri arasındaki kara yolu ticaretini yeniden daha aktif hale getirmek vedenizlerde devam eden uzun yolculuğunalternatifi olarak bu yolun kullanılması hedeflenerek eski İpek Ticaret Yolu'nun canlandırılmasıamaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Abdurrahman İbnül Cezvi, *Fi Tarihil EL-Muntazam-Ümem'de, Selçuklular*,(2014) (Çev.Ali Sevim),Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

ABARJU, F., *Sivas'ta İktisadî ve Sosyal Hayata Bir Bakış (1930-1935)*,Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi, Malatya 1999.

ACAR, A., “ Arap Coğrafyacılarına Göre Mardin”, ”, (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006.

AK, R., Berna Ak Bingöl,“Mardin Artuklu Devleti'nin İktisadi Hayatı,”(Ed.İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, Ekim 2007, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.II, Mardin 2008.

AKBIYIK N., “Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde İşletmelerin Yapısı” *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.9, (2018), ss.203-238.

AKBIYIK, A., “Şanlıurfa'da Yaşayan Ahilik Kültürü,” *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü), Ankara 2002.

AKÇADAĞ, G., “Malatya Şehri Adı ve Şehrin Tarihi Süreçleri”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S. 9, (2016), ss.185-206.

AKÇAY A. -ÖZBİLEN, S., “Yeni Asur Dönemi'nde Yukarı Dicle Bölgesi ve Tarihi Coğrafya İçin Bazı Öneriler”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, C.8, S.15, (Bahar 2018), ss. 537-563.

AKDAĞ, M., *Türkiye'nin İçtimai ve İktisadi Tarihi 1243-1453*, Tekin Yayınevi C.1, 3.Baskı, İstanbul 1979.

AKDOĞAR, H.T., *Ammianus'un Karadeniz Tasviri Ammianı Descriptio Ponti Euxini*(Ammianus Marcellinus Rerum Gestarum Kitap XXII, Bölüm 8), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014.

AKKUŞ, M., İzzetullah Z., “Tarihi Beyhakiye Göre Selçuklu-Gazneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı” *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, 2016, ss.181-204.

AKOVA, S.B., “Tarım Coğrafyası, Coğrafya Lisans Programı,” *İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi*, İstanbul 2010.

AKPINAR,D., Nurettin Birol, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Sivas Vilayeti’nde Dokuma Sektörü ve Gelişimi”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.16, S.2, (2015), ss. 215-238.

AKSOY, F., “XII.-XIII. Yüzyıllarda Türkiye Selçuklularının Anadolu’nun Türk Yurdu Olmasına Etki Eden İktisadi ve Ticari Faaliyetleri” *Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Cilt.3, Sayı.1, Yıl.2019, ss.189-241.

AKYOL, H., “Bizans-Sasani Mücadelelerinde Urfa (VI. ve VII. Yüzyıllar),” *The Journal of Mesopotamian Studies*, C.3, S.1, (Kış 2018), ss. 21-41.

ALGÜL, H., “Türkiye Selçukluları Devrinde Akeniz Siyasetine Genel Bir Bakış,” *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ALİCAN, M., “Artuklular Döneminde Meyyafarikin (Silvan),” *International Journal Of History*, C.5, S. 5, (Eylül 2013),ss. 1-17.

ALİCAN, D.S., *Orta Çağ da Âmid (Diyarbakır)*,(Yayınlanmış Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, Adıyaman 2019.

ALKAN.A., ARINÇ, K., “Silvan Şehrinin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları”, Siirt Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.11, (Haziran 2018), ss.64-96.

ALPTEKİN, C., “Artuklular,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991.

ALTUN. A., “Artuklu Sanatı,” *TDV İslam Ansiklopedisi*,” C.3, İstanbul 1991.

AMMIANUS, M., *The History*, (Çev.: J. C. Rolfe), 1963.

ARDIÇOĞLU, N., *Harput Tarihi*, Harput Turizm Derneği Yayınları, İstanbul 1964.

ARINÇ, K.,“Tarihi ve Siyasi Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri”, (Ed. Veysel Gürhan, Ercan Gümüş), *1. Uluslararası Düinden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, İstanbul 2008.

ARSLAN, C., “Ahlat Şehri Kent Dokusu ve Eserleri”, *Kare Uluslararası Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi*, S.5, (Haziran 2019), ss.1-21.

ARSLAN, H., *Artuklular Döneminde Mardin*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ Anabilim Dalı, Sakarya 2019.

ARSLANTAŞ, Y., “Tarih Öncesi Dönemde Harput ve Çevresinde Tarım ve Hayvancılık”, (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri*, Elâzığ 2013.

ASLANAPA, O., “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat,” *Türkler*, C.6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,

ASLAN, A., “Artuklular Zamanında Düneysir (Kızıltepe)’de Arap Edebiyatı Çevresi”, *Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20, (Temmuz-Aralık 2008), ss. 259-281.

ATTAR, A., “Artuklular Döneminde Mardin,” *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.6, S.1, (2006), ss.1-26

AYLAR, M., “Orta Çağ İslam Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlat ve Çevresi”, (Ed. İNBAŞI, M.,- DEMİRTAŞ, M.), *Tarihi ve Kültürel Yönleri İle Bitlis*, C.1, 1.Baskı, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019.

AYTAÇ, İ., “Selçuklu Kervansarayları,” *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları Ankara, 2002.

AZİMLİ, D., “Uluslararası Ticari İlişkilerde Erzincan’ın Rolüne Dair (XV.-XVII Yüzyıllar),” (Ed. Kemal Taşçı, Kader Altın, Salih Kaymakçı) *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Erzincan 2019.

BAHADIR, G., “Ortaçağ Anadolu’sunda Türk-İslam Medeniyetinin Oluşması (636-1100), *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.16, (2011), ss. 113-126.

BAKIR, A., “Geç Orta Çağlarda el-Cezire Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrideki Kapasitesini Yükselten Faktörler”, (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006.

BAL, M.S., *Türkiye Selçukluları ’nda Ticari Hayat (1220-1277)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarih Anabilim Dalı, Ankara 1998.

BALUKEN,Y., “Târîhu Meyyafarikin,” *İslam Araştırmaları Dergisi*, S 42, (2019), ss. 149-180.

BAŞAK, O., “Diyarbakir’de Maden Sanatının Gelişimi” *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C.0, S.15, (Mart 2010), ss.53-68.

BAYKARA T., “Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi,” *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

BAYKARA, T., *Anadolu’nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No.56, EÜ Basımevi, İzmir 1990, s. 109.

BEDİRHANOĞLU, H. E., “XIII. ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyo-Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme, *The Journal of International Scientific Researches*, C.4,S.1,(2019), ss.25-32

BEDİRHAN, Y, *Selçuklular ve Kafkasya*, 2. Baskı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2014.

BEDİRHAN, Y., ATÇEKEN, Z., *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, 3. Baskı, Konya 2016.

BEDİRHAN, Y., *Orta Çağ Tarihi*, Nobel Akademik Yayıncılık, 1.Basım, Ankara 2012.

BEDİRHAN, Y, AYDIN O., “Artuklu’dan Selçuklu’ya Diyarbakır’da İktisadi ve Siyasi Hayat,” *International Social, Mentality end Researcher Thinkers Smart Journal*, C.7, S.41, (Şubat 2021), ss. 299-310.

BEDİRHAN, Y., ERDEM, E., “Alaaddin Keykubad Devrinde Türkiye Selçuklu Devletinin İtalyan Şehir Devletleri ve Diğer Latin Toplulukları ile Olan Siyasi, İktisadi ve Ekonomik İlişkileri”, *International Social, Mentality And Researcher Thinkers Smart Journal*, C.5, S.20, (Haziran 2019), ss.987-1002.

BEDİRHAN, Y., “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçuklu Devletinin Ticari Münasebette Bulunduğu Devletler ve Tacirler”, *International Journal of Social Science*, S.43, (Mart 2016), ss.325-346.

BEDİRHAN, Y., “Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu’nun Ticaret Şehirleri”, *Tarih OkuluDergisi*, S.24, (Aralık 2015), ss. 25-50.

BEDİRHAN, Y., “Milletlerarası Ticaret Bağlamında Türkiye Selçukluları Devrinde Üretimi Yapılan, İhraç ve İthal Edilen Ticaret Malları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.9, S.43, (Nisan 2016), ss. 616-628.

BEDİRHAN, Y., “Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.9, S.5,(Bahar 2014), ss. 371-402.

BEDİRHAN, Y., “Selçuklu Türkiye’inde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.11,S.11, (Eylül 2016),ss. 13-28.

BELLİ, O., “ Mardin’de Geleneksel Üretim Yapan Bakır ve Bronz Atölyeleri”, (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006.

BELLİ, O., İ. Günday Kayaoğlu, *Anadolu’da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*, İstanbul 1993.

BELLİ, O., *Anadolu 'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, İstanbul 2004.

BEYGU, A. Ş., *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi İstanbul 1936.

BEYSANOĞLU, Ş., *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakir Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular’a kadar*,Diyarbakir Büyük Şehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 1.C, 3.Baskı, Ankara 1998.

BORAN A., RAZAN, A., “Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kale”, *Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der*, S.42 (2019), ss.273-282.

BOZKUŞ, M. A., “Orta Çağ Alanya’ında Ticaret ve Ticari Yollar”, *Disiplinler Arası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, S.2, (2016), ss.209-223.

BOZ, M., *XIII.-XV. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentliler*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kırklareli 2014.

BULDUK, A. F., *Mardin Tarihi*, C.I, Bu eser T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Tarafından Basılmıştır, Ankara 1999.

BURYAKOV, Y. F., “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri,” *Türkler*, C.3, Ankara 2002.

CAHEN, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (2000), (Çev. Erol Üyepazarcı), 4. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

CAHEN, C., “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı,” *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

CANAN, D., *Eski Çağ'da Erzincan'ın ulaşım Ağları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisan Tezi) Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzincan 2019, s. 69.

ÇAĞATAY, N., “Anadolu Türklerinin Ekonomik Yaşamları Üzerine Gözlemler (Bu Alanda Ahiliğin Etkileri),” *Belleten*. C. LII, S.203, (Ağustos 1988), ss.485-501

ÇAKAR, E., UZUN, C., *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları No.3, Elazığ 2017, s.1.

ÇALIŞKAN, H., *Anadolu Selçuklu Devleti Ticaret Politikaları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kırıkkale 2018.

ÇANTAY, G., “Yollar, Göçler ve Mardin Kale-şehri,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, Ekim 2007, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.II, Mardin 2008.

ÇANTAY, G., “Türk Mimarisinde Kervansaraylar,” *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ÇAVUŞDERE. S ., “Selçuklular Döneminde Akdeniz Ticareti, Türkler ve İtalyanlar”. *Tarih Okulu* S.4, (2009) ss. 53-75

ÇELİK. A., YILDIRIM, T., “İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput”, (Ed. Enver Çakar), *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C.2, Elazığ 2013.

ÇELİK, B., TOLON, K., “Yeni Bulgular Işığında Urfa'da Neolitik Dönem,” *Seleucia*, Olba Kazısı Serisi, S.8, (Nisan-Mayıs 2018), ss. 211-232.

ÇETİN, A., “XIII.-XV. Yüzyıllarda Yakın Doğu'nun Sosyo-Ekonomik Hayatında Tüccarlar,” *Türkler*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ÇETİN, E., “Franz Taeschner’in Muhtelif Devirlerde Anadolu’nun Yolları ve Cihan Münakalatına Nazaran Vaziyeti İsimli Eseri Üzerine Notlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.17, (Mart 2014), ss.321-343.

ÇEVİK, A., *XI–XIII. yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), MÜTAE, İstanbul 2002.

ÇEVİK, A., “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIII, (Haziran 2009), ss.35-64;

ÇINAR, H., BULUT, M. İ., Yiğit, “Tarihi İpek Yolu’nun Kezey Anadolu Güzergâhı,” *Medeniyetler Güzergâhı İpekYolu’nun Yeniden Doğuşu*, (Ed. Mehmet Bulut), Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014,

ÇİÇEK, K., “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Toplum ve Ekonomi,” *Türkler* C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ÇİFTÇİOĞLU, İ., “ Türkiye Selçuklu Devleti İktisat Tarihine Genel Bir Bakış” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, (1998), ss.137-146.

ÇOLAKOĞLU, E., “Kent Tarihi ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum”, *Türk İdare Dergisi*, S.479, (2014), ss.29-34.

ÇORUH, H., “*Temettuat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260-1844)*”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1997.

DARKOT, B., “Erzincan, Arzincan”, *İA.Tarih,Coğrafya,Etnoğrafya ve Biyografya Lugatı*, 29.Cüz, 3.Baskı Milli Eğitim Basımevi İstanbul 1977.

DARKOT, B., “Malatya”, *İA, TCEB Lugatı*, C.I, Baskı.5, MEB, İstanbul 1979.

DEMİR, M., ŞAHİN, M., “Moğolların Meyyafarikin Kuşatması,” *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.6, No.1, (Bahar 03. 2021), ss. 381-406.

GÖĞEBAKAN, G., “Malatya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003.

DEMİRAL, B., EVİN H., “Malatya Büyükşehir Belediyesi: Arakentten Bütünkente Bir Dönüşüm Hikayesi”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.5, (Ekim 2014), ss.77-87.

DEMİRCİ, D., *Gelen Dost Ertokuş Kervansarayı*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı İslam Tarihi, Isparta 2006.

DEMİREL, Ö., “ Sosyo-Ekonomik Açından Mardin Tüccar ve Esnafı (19. yy)”, (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006.

DEMİREL, Y., *Türk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Harput Çarşıları*, Manas Yayınları, Elazığ 2005.

DENİZ, A., TUYSUZ, C., YARDIMCIEL, A., “Orta Aras Havzası’nda Tarihi Yollar: Bölgedeki Kültürel ve Ekonomik Etkileşimler”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.6, S.9, (Mart 2015), ss. 225-234.

DENİZ, B., “Anadolu-Türk Halı Sanatının Kaynakları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C.14, S.1 (Nisan 2005), ss.79-103.

DENİZ, B., “ Orta Asya Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygıları,” *Türkler* C. 4, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002.

DENİZ, T., TOMBAL K., Madencilik ve Cevher Hazırlamanın Kısa Tarihi, *Fen ve Matematik Bilimleri Alanında Akademik Çalışmalar Kitabı*, Gece Kitaplığı Yayınevi Ankara 2020.

DÖNMEZ, E. N., “Anadolu Selçuklu Ticaret Yollarının Tanıkları: Kervansaraylar ve Köprüler(Harita Üzerinde Bir Deneme)”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, ss.124-133. C.1, Glabus Dünya Basımevi, İstanbul 2003.

DURMUŞOĞLU, K., “XIII. XV. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Erzincan ve Çevresi”, (Ed. Kemal Taşçı, Kader Altın, Salih Kaymakçı) *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Erzincan 2019.

EBU BEKR-İ TİHRANİ, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (2014), (Çev. Mürsel Öztürk), T.T.K, 1.C, 3.Baskı, Ankara 2014.

EBUL-FAZL MUHAMMED B.HÜSEYİN-İ BEYHAKİ,*Tarihi Beyhaki*,(2019), (Çev. Necati LÜGAL),TürkTarih Kurumu, Ankara 2019.

- EĞİLMEZ, E., “*Erzurum ve Çevresinin Orta Çağ Boyunca Tarihi Coğrafyası*”, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2004.
- EKİNCİ, A., “Urfa ve Çevresine Türk Akınları (MÖ. VII-MS.XIV. Yüzyıl),” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.1, (2004), ss.259-273.
- EKİNCİ, A., PAYDAŞ K., *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, (Ed. Mehmet Sait Rızvanoğlu), Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2008.
- EL-BELÂZURÎ, *Fütûhul Büldan*, (Çev. Mutafta Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- ERALP, T. N., *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Kullanılan Silahlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- ERDEM, İ., “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.33, (2003), ss.49-67.
- ERSAN, M., ALİCAN, M., *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- ERTAŞ, K., “19. Yüzyılda Bitlis’te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.16, S.60, (ocak 2017), ss, 217-233.
- ESKİKURT, A., “Orta Çağ Anadolu Ticaret Yolları” *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.33, (Güz 2014), ss.15-40.
- ERUZ, F., "Seljuk Period / Selçuklu Dönemi" *Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004.
- EVLIYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*,(1970), (Çev. Zuhuri Danışman), 3. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970.
- EVLIYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*,(1970), (Çev. Zuhuri Danışman), 4. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970.
- EVLIYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*,(1970), (Çev. Zuhuri Danışman), 5. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970.

EVLİYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*,(1970), (Çev. Zuhuri Danışman), 6. Cilt, Zuhuri Danışman Yayın Evi, İstanbul 1970.

FLEET. K., *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, (Çev. Ö. Akpınar), İstanbul 2009.

FERDİ, K., *Mardin Artukluları Tarihi*, (Çev. Ali Emiri), Mardin Halkevi Neşriyat, Cumhuriyet Matbaası, Mardin 1939.

GABASHVİLİ, M., “İlhanlı Devletinin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri,” *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GENÇ, M., “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kökboya ve Cehri İle İlgili Bazı Kayıtlar,” *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, C.7, S.13, (2014) SS.174-212

GENÇ, S., “Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbasi İlişkileri,” *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GÖĞEBAKAN, G., “Malatya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003.

GÖYÜNÇ, N., “Diyarbakir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1994.

GREGORY ABÜ’L-FARAC, *Abü’l Farac Tarihi*, C.II,(1987), (Ömer Rıza Doğruel), 2. Baskı, T.T.K, Ankara 1987.

GREGORY ABÜ’L-FARAC, *Abü’l Farac Tarihi*, C.I, (1945), (Çev. Ömer Rıza DOĞRUEL), 2.Baskı, T. T. K, Ankara 1987.

GUY LE STRANGE, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, *İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, (2015),(Ed. Nihal METİN), (Çev. Adnan

GÜÇLÜAY, S., “Orta Çağ da Ticari Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.11,Sayı.2, (2001), ss.295-304.

GÜÇLÜAY, S., *Avrupa ile Türk-İslam Dünyası Arasında Hayat Damarı Olan Ticaret Yolları (IX-XIV. Yüzyıllar)*, s.1436.

GÜÇLÜAY, S., “Anadolu Selçuklu Devletinin Ticaret Politikası”, (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), *Türkler Ansiklopedisi*, C. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GÜLER, S. E., “Eski Çağdan Kurtuluş Savaşına 1920 Kadar Urfa’nın Tarihi,” *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü)*,” (Haz. C. Kürkçüoğlu, M. Akalın, S.Kürkçüoğlu, Selahaddin E. Güler), 2. Basım, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları No.27, Ankara 2002.

GÜMÜŞ, E., “İbnü’l –Erzak ve Eseri Meyyafarikin ve Amid Tarihi Üzerine Türkiye’de Yapılan Çalışmalar Işığında Bir Değerlendirme”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.7, (2012), ss. 3-13.

GÜNDOĞDU, H., “Tarihi Türk Halıcılığı,” *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GÜNGÖRMEZ, Z., “Ortaçağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 4, (2016), ss.87-105.

GÜLER, Ö., *Orta Çağ da Karadeniz Tarihi ve Coğrafyası*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2018.

GÜLER, Ö., “Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Orta Çağ’da Karadeniz Ticareti”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S. 45, (Ocak 2020), ss.23-35.

GÜL, M., “ Yakındoğu’da Moğol Hakimiyeti ve Mardin”, (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006.

GÜNEL, G., “Anadolu Selçuklu Dönemin de Anadolu’da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler”, *Kebikeç Dergisi*, S.29, (2010), ss.133-146.

GÜRBÜZ, O., *Saltuklular*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum 2002.

GÜZEL, A., “Tarih Öncesi Bir Yerleşme Olan Şanlıurfa’nın Kuruluşuna Etki Eden Coğrafi Faktörler,” *Marmara Coğrafya Dergisi*, C. 0, S. 19, (Ocak 2009), ss. 108-129.

GÜZEL, A., “1927Tarihli Urfa Salnamesinin Tarihi Coğrafya Özellikleri Bakımından Değerlendirilmesi,” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.1, (2012), ss.231-262.,

HAYLİ, S., “Harput’un Tarihi Coğrafyası”, *Doktora Semineri*, Elazığ 1992.

- HEYD, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (1975), (Çev. Enver Ziya Karal) T.T.K Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000.
- HINZ, W., *İslam'da Ölçü Sistemleri*,(1989),(Çev.Sevim Acar),Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, S.5, İstanbul 1990.
- HİTTİ,P. K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Trc., S. Tuğ), İstanbul 1980.
- HONİGMAN, E., “ Nasibin,” *İ. A, C. IX*, İstanbul 1993,
- HUMPREYS, R. S., "XIII. Yüzyılda Eyyubiler, Memlükler ve Latin Doğu", (Çev. Mustafa Kılıç), *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.11, S.1, (2007), ss. 359-378.
- IRWIN, R., *Cambridge Resimli İslam Ülkeleri Tarihi*, (2005), (Ed. Francis Robinson), (Çev. Zülal Kılıç), 1.Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- İBN BİBİ, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye* (Selçuk Name) I, (1996), (Haz. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- İBN BİBİ, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye* (Selçuk Name) II, (1996), (Haz. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- İBNİ BİBİ, Farsça Muhtasar Selçuknamesinden, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, (1941), (Çev. M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara 1941.
- İBN BATUTA, *iİbn-i Batuta'ya göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı ile selşukAhailik*, (1993), (Çev.Mehmet Şeker), Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları:195, Ankara 1993.
- İBN BATUTA TANCI, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, (1997), (Çev. A. Sait Aykut), 9. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- İBNÜ'L ESİR, “*El Kâmil Fi't- Tarihi Tercümesi-İslam Tarihi*,” C.10, (1991), (Çev. Abdulkerim Özyayın), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (1979), (Trc. M.B. Eryarsoy), C. II, Beyrut, 1979.
- İBN'ÜL ERZAK, *Mervani Kürtleri Tarihi*, 1975,(Neşr. Bedevi Abdüllatif Avad) (Trkç Çev. Mehmen Emin Bozarslan), Koral Yayınları, İstanbul 1975.

İBNU'L-ERZAK AHMED B. YUSUF B. ALİ, *Meyyâfârikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (1992), (Çev.Ahmet Savran), Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.

İBN HAVKAL, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (2014),(Çev. Ramazan Şeşen), (Ed. Nihal Metin), Yeditepe Yayınevi, 2.Baskı İstanbul 2017.

İMER, Z., Diyarbekir’de İpekçilik ve İpek Dokumacılığı, [https://www.academia.edu/20106067/\(20. Mayıs 2020\)](https://www.academia.edu/20106067/(20.Mayıs2020)).

İNALCIK, H., *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.

İNALCIK, H., “İpek,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2020.

İNBAŞI, M., “Erzincan Kazası (1642 Tarihli Avarız Defterine Göre)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.41, (2009), ss. 189-214.

İNBAŞI, M., “XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri”, *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.14, S. 33 (Şubat 2010), ss. 243-261.

İNCE, Y., “Kârhânededen Baruthâneye Karaman Eyaleti’nde Barut Üretmi (18-19 Yüzyıllarda)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.13, S.1, (Aralık-2011), ss.11-30.

İSAYEV, E., ÖZDEMİR, M., “Büyük İpek Yolu ve Türk Dünyası”, *Zeitschrift für die Welf der Türken*, S.3 N.1, (2011), ss.111-120.

JEAN BAPTİSTE., Tavernier,*Tavemier Seyahatnamesi*, (Editör Stefanos Yerasîmos, (Çeviren Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

JOSAPHAT BARBARO, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, (2005), (Çev. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 2016.

KAEGİ,W. E., *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (Trc., Mehmet Özay), İstanbul 2000.

KAFALI, M., *Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi*, Berikan Yayınevi, 2.Baskı, Ankara 2015.

KAFESOĞLU, İ., *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, 2. Basım, İstanbul 2014.

KAFESOĞLU, İ., Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu, “Türkiye Selçukluları ile İlgili Makaleler”,*Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı,10-11, (1979,1980).ss.1-28.

KALA, A., *Ahi Kümelenme Modeline Göre Anadolu Sanayi Devrimi*, Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

KALAN, E., “XIII-XIV.Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları’nın Ticaret Politikaları” *Avrasya Etüdleri Dergisi*, Sayı 45, (2014), ss.43-62.

KANBAROVA, G., Alaettin Güneri, “Batıyı Doğu ile Birleştiren Dünya TicaretYollarında Selçuklu Kervansaraylarının Önemi”(Ed. Hakan Yalap) *1.Uluslararası İpek Yolu Akademik Çalışmaları Sempozyum Bildirileri Kitabı*, ss.232-244Nevşehir 2017.

KANCURA, H., *Türkiye Selçuklu Devletindeki Siyasi ve Ticari Gelişmeler*(1192-1220), (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi),Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Van 2006.

KARABACAK, Ahmet Hamdi - Sadi Bayram, "Sahib Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, (1981), S. XIII, ss. 21-96

KARAÇAM, H., *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2012.

KARADOĞAN, A., “Ad Bilimi Perspektifinden Anadolu’nun Türkleşmesi Sürecine Farklı Bir Bakış,” *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002.

KARAMAĞRALI, H., “Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Ahlat,” *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002.

KARA, R., “Erzincan Adı Üzerine”,*Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ed. Hüsrev Akın), Erzincan 2016

KAVAK, O., Diyarbakır ve Çevresinde Neolitik Dönemden (M.Ö. 10.000) Günümüze Maden”, *Diyarbakır Valiliği Dicle Üniversitesi Diyarbakır’da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu 1-3 Haziran 2010*,Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları Cilt III, Diyarbakır 2010,

KAYA, A., “Başlangıcından 1071’e Kadar Türklerin Anadoluya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme,” *Ekev Akademisi Dergisi*, S.56, (Bahar 2014), ss. 211-232.

- KAYAOĞLU, İ., “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.24, S.1, (1981), ss.359-373.
- KAYA, M., ÖZTÜRK İ., “ Evliya Çelebinin Gözlemlerinde İpek Yolu Güzergâhındaki Anadolu Şehirleri”, *I.Uluslararası İpek Yolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ed. Hakan Yalap), Nevşehir 2017.
- KAYA, M., *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devleti'nde DışTicaret*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya 2004.
- KAYA, Ö., Türkiye Selçuklularında Ticari ve Ekonomik Hayat, “*Kayseri Büyükşehir Belediyesi Şehir Kültür Sanat Dergisi*”, Sayı 11, (2017), ss. 40-45.
- KAYA, S., “Artuklularda İktisadi Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.21, S.1, (Mart 2019), ss. 67-85.
- KAYHAN, H., “Dilmaçlı Hâkimiyetinde Bitlis’in Tarihi Gelişimi”, (Ed. Mehmet İNBAŞI, Mehmet DEMİRTAŞ), *Tarihi ve Kültürel Yönleri İle Bitlis*, C.1, 1.Baskı, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019.
- KAYHAN, H., “Artuklu Hakimiyetinde Meyyafarıkın’ın Tarihi Gelişimi,” <https://www.academia.edu/10032513>, (7 Mart 2021),
- KAYSERİLİ, A., *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Erzurum 2011.
- KEÇİŞ, M., “ XIII. XIV. Yüzyıl Bizans ve İslam Kaynaklarına Göre Kuzeybatı Anadolu Yol Ağları”, *Belleten*, LXXVII, S.280 ,(2013),ss.849-874.
- KELEŞ, B., “Memlüklerde Ticaret,” *Türkler*, C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KELEŞ, E., “İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti’nin yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.5, S.18, (Aralık 2018), ss. 558-585.
- KEMALOĞLU, M., “Türkiye Selçuklularında İçtimai Müesseseler ve Eserler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.1, S.4, (2014), ss.1-24.

- KESİK, M., *1071 Malazgirt Zafere Giden Yol*, 2.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- KILIÇ, D. A., “Geçmişten Günümüze Erzurum Kütüphaneleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S.19, (2002), ss.341-348.
- KILIÇ, R., ”Büyük Selçuklu Devleti’nin Türkmenler Tarafından Kuruluşu Faaliyetleri ve Türkmenistan’ın Stratejik Önemi”, *Türkmen Halkının Kemale Gelmesi ve Dünya Medeniyeti’ne Çıkış Tarihi 1. Uluslararası Bilim Konferansı Bildiri Özeti*, ss.1-9. AşkabatTürkmenistan 2011.
- KILIÇ, R., “Türkiye Selçuklu Hâkimiyetinde Erzincan ve Çevresinde İktisadi ve İhtimai Durum”, (Ed. Kemal TAŞLI, Kader ALTIN, Salih KAYMAKÇI) *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Erzincan 2019.
- KIRZIOĞLU, F., “Selçukluların Ani’yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri,” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, (1970), TTK Basımevi, Ankara 1971
- KOCA, S., *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan’dan Uluğ Keykubad’a 1071-1220)*, Berikan Yayınevi, 2.Baskı, Ankara 2019.
- KOCA, S.,“Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar,”(Ed.Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ansiklopedisi*, C.VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KOCA, S., “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler),” *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KOCA, S., “Türkiye Selçukluların da Ekonomik Politika”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt.8, Sayı.23, (1996), ss.465-484.
- KOCA, S., “Türkiye Selçuklu Hükümdarlarının Temel iç ve Dış Politikaları ve Bu Politikalardan Güttükleri Amaçlar”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmalar Dergisi*, Sayı.1, (2016), ss. 9-38.
- KOÇAK, M. E., “Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği İpek Yolu”, *Genel Türk Tarihi Araştırmalar Dergisi*, C.1, S.1, (Ocak 2019), ss. 37-46
- KONYALI, İ. H., *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihi Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1960.
- KONYALI, İ. H., *Konya Tarihi*, Enes Kitap Sarayı, Ankara 1997.

KORKMAZ, N., “Anadolu Selçuklu Kervan Sarayları” *Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi*, Sayı 453, (2009), ss.40-41.

KORKUSUZ, M. Ş., *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, Kent Yayınları, İstanbul 2003,

KÖHLER, W., *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, 1. Baskı, (1989), (Almancadan Çev. Haydar Işık), Alan Yayıncılık, İstanbul 1989.

KÖKEN, A., NÜKET, H., BÜKEN, Ö., “Ahi Evran (1171-1261) ve Ahilik ile Hekimlik Ahlakı Üzerine Bir Değerlendirme” *Lokman Hekim Dergisi*, C.8, S.1, (Ocak 2017), ss. 54-70.

KÖKSAL, O., “Erzincan’dan Erzurum’a Yol Gider; Clavijo’dan Evliya Çelebi’ye Seyyahların Penceresinden Şehrin Sosyo-İktisadi Panoraması”, (Ed. Hüsrev Akın),*Erzincan Üniversitesi Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, C.1, Erzincan, 2016.

KÖK, B., “Lü’lü, Bedreddin” *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003.

KÖSE, B. A., *Orta Çağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars, (Coğrafi, Siyasi, Ekonomik ve Kültürel açıdan İncelenmesi)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2009.

KÖYMEN, M. A., “Türkiye Selçukluları Devleti’nin Ekonomik Politikası.” *Belleten*, C. L, S. 189, (Aralık 1986), ss.613-620.

KÖYMEN, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara 2017.

KÖYMEN, M. A., “Büyük Selçuklu Devletinin Kuruluşu III”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 16, sayı 3-4, (1958), ss. 1-42.

KUBAN, D., *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

KUCUK, S. S., (Sakal-Sevm mad.) “Anadolu Selçukluları(1075-1308)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.36, İstanbul 2009.

KUCUR, S., *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları* (Vakfiyelere Göre), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 1993.

KURTOĞLU, M., *Kültür Şehri Urfa, (Sanat, Edebiyat ve Düşünce)*, Şanlıurfa Valiliği Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009.

KUŞ, C., “ Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput’un Yeri ve Önemi”, (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri*, Elâzığ 2013.

KÜÇÜK, C., “Erzurum,”*TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1995, s.321.

KÜÇÜK, Mehmet A., “Anadolu’daki Arzı Mevud: Urfa,” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.2,(2016), ss.167-196.

KÜRKÇÜOĞLU, E., “Başlangıcından Malazgirt Savaşına Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri,” *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

KÜRKÇÜOĞLU, C., “Anadolu’nun En Önemli Turizm Güzergâhlarından Biri:Câbir el Ensar-Harran-İmam Bakır-Han-el- Ba’rür-Şuayp Şehri-Soğmatar-Eyyub Nebi Güzergâhı ve Bu Bölgedeki ÖrenYerleri,” *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü)*, Ankara 2002.

KÜRKÇÜOĞLU, C., “Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış”*Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, (Coğrafya-Tarih-Mimari-Arkeoloji-Turizm-Sanat-Edebiyat-Halk Kültürü)*, Ankara 2002.

LERUSALİMSKAYA, A. A, “ İpek Yolunda Kafkaslar,” *Türkler*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

MARKO POLO, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C.1,Tercüman 1001 Temel Eser87, (Yayına Hazırlayan. Filiz DOKUMAN), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1972.

MAZAHİRİ, A., *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Varlık Yayınevi, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul 1972.

MERCAN, İ. H., *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 3.Baskı,Berikan Yayınevi, Ankara 2017.

- MERÇİL, E., *Selçuklularda hükümdarlık Alametleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- MERÇİL, E., “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,” *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- METİN, T., “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Türk İskanına Dair Bir İnceleme: Malatya Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4, S.2, (Aralık 2013), ss. 137-156.
- MESÛDÎ, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*,(2018), (Çev. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 2018
- MIYNAT. A., “Gümüş Sikkeler ve Çağdaş Yazılı Kaynaklar Işığında Bir Artuklu Şehri Düneysir (Koçhisar-Kızıltepe)’ın Yükselişi (12.-13. Yüzyıllar)”, *Tarih Okulu Dergisi* ,Sayı. 33 (2018), ss. 45-65.
- MİNHAC-İ SİRAC el-CÜZCANİ, *Tabakat-ı Nasırı Gazneliler, Selçuklular, Atabeylikler veHarezmsahlr*, (2015), (Çev. Erkan GÖKSU), 1.Baskı,Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- MİROĞLU, İ., “Erzincan” *TDV.İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1995.
- NASIROĞLU, M., *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi(Mardin,Nusaybin, ve Hasankeyf)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2010.
- NAYIR, Ş., *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi),İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2010.
- NUROĞLU, B., *Türkiye Selçuklu Devletinin Uyguladığı Ekonomik Politikalar*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Trabzon 2004.
- ÖGEL, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*, Kültür Bakanlığı Yayınları, C.1, 3. Baskı, Ankara 1991.
- ÖZCAN, K., YENEN, Z., “Anadolu-Türk Kent Tarihine Katkı: Anadolu Selçuklu Kenti (XII. Yüzyılın Başından XIII. Yüzyılın Sonuna Dek),” *Megaron Dergisi*, C.5, S.2, (2010), ss.55-66.

ÖZCANLI, M., “Unesco Kültür Mirasında Diyarbakır Surları”, *Social Sciences Studies Journal* SSS Journal C.4, S. 24 (kasım 2018), ss.5106-5115.

ÖZDAL, A. N., *Orta Çağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar* (x-XIV. Yüzyıllar), Selenge Yayınları, İstanbul 2016.

ÖZDAL, A. N., *Orta Çağ İslam Dünyasında Ekonomik Ekosistem*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.

ÖZDEMİR, V., *XII. ve XIII. Yüzyılda Türk-Gürcü Münasebetleri (Türkiye Selçukluları ve Doğu Anadolu Türk Beylikleri Döneminde)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2011.

ÖZEN, F., “ İlhanlılar Devrinde Erzincan”, *Türk Tarihine Dair Yazılar-II*, (Ed. Alp aslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan), XXXX Yayınevi, Ankara 2017.

ÖZEN, F., “İlhanlılar Devrinde Erzurum”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.56, S.2,(Aralık 2016), ss. 256.286.

ÖZGÜDENLİ, O. G., “Şeref Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010.

ÖZKUL, K., “Gelenekten Geleceğe Bakır İşletmeciliği ve Urfa,” (Ed Zehra Doğan) 6. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi Bildiri Kitabı 2*, Asos Yayınları, Ankara 2019.

ÖZME, A., “Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme,” *Belleten*, C.69,S.254, (2005), ss. 131-144

ÖZME, A., “Urfa Barutçu (Yahudi) Hanı,” *Sanat Tarihi Dergisi*, S.XIV-I, (2005), ss.241-259.

ÖZTUNA, Y., “Selçuklular”,*Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi Yayınları, C.28, Ankara 1980.

ÖZYURT, H., *Kirman Selçuklularının Büyük Selçuklular, Melikler ve Atabeyliklerle olanmünasebetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı 2017.

- PAMUK, B., “Erzurum Şehir Tarihinin Kaynakları ve Litaratürü,” *Türkiye Araştırmaları Litaratür Dergisi*, C.3, S.6, (2005), ss.633-688.
- PAMUK, Ş., *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayıncılık, 10. Baskı İstanbul 2005.
- PARLA, C., “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ MFD*, (2005/1), C.22, S.1, ss. 57-84.
- RİCE, T. T., *Anadolu Selçuklu Tarihi*, (2015), (Çev. Tuna Kağan TAŞTAN), 1. Basım, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015.
- RUY GONZALES de CLAVİJO, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (1993), (Çev. Ömer Rıza Doğruel), Ses Yayınları, 1.Baskı, İstanbul 1993,
- SALMAN, F., “Başlangıcından Türkiye Selçuklularına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı,” *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- SARIBIYIK, M., “XII.Yüzyılda Bir Ticaret ve Kültür Şehri Olarak Kızıltepe-Koçhisar-Düneysir” , (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), *1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Mardin 2006.
- SARI, Y., “Cezire Bölgesinin Önemli Şehirlerinden Urfa ve Çevresinin Zengi Ailesinin İçinde El Değişimi,” *İstem*, C.15, S.30, (2017),ss 371-392.
- SAVRAN, A., “Meyyafarikin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004.
- SAYRAFÎ, H., *Nüzhetü'n-Nüfûs ve'l-Ebdân*, I, (1970), (Thk. Hasan Habeşî), Kahire, Matbaatü Dârü'l-Kütûb.
- SEVİM, A., MERÇİL, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- SEVİM, A., *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Basımevi, Ankara 1990.
- SEVİM, A., YÜCEL, Y., *Türkiye Tarihi 1*, Ankara 1990,
- SEVİM, A., “Dilmaçoğulları” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1994.
- SEVİN, N. A., *Antik Çağ ve Sonrasında Civa-Zencefre Kullanımı ve Neikaia Kenti*, (Ed. Aynur Özfirat), Ege Yayınları, İstanbul 2014.

- SOLMAZ, G., “Orta Çağda Erzurum Kalesi,” *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.12, (1999), ss.231-249.
- SOLMAZ, S., “Danışmendliler,” *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- SOURDEL, D., “Dunaysar,” *EI*, II, 1965.
- SÖKMEN, S., N.ÖLMEZ, F., “Bitlis’te Geleneksel Gej Dokumacılığı”, *Tarih Kültür Sanat Araştırmaları Dergisi*, C.2, No.4 (Kasım 2013), ss.173-186.
- SUNGUROĞLU, İ., *Harput Yollarında*, C.1, Eazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, No. 2, İstanbul 1958.
- SÜMER, F., *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1985.
- SÜMER, F., “Ahlat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989.
- SÜMER, F., *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK Basımevi, Ankara 1990.
- SÜMER, F., “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Bellekten*, C.L, S.197, (Ağustos 1986), ss.447-494.
- SÜMER, F., “Ahlatşahlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989.
- STAVİSKY, B. Y., “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi,” *Türkler*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- STRECK, M., “Dunaysir,” *İA*, C.III, 1997.
- ŞAHİNALP, M. S., *Şanlıurfa Şehri’nin Kuruluş ve Gelişmesi*, (Yayınlanmış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Bölgesel Coğrafya) Anabilim Dalı, Ankara 2005.
- ŞAHİN, İ., “Anadolu’da Oğuzlar,” *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ŞAHİN, G. İ., *Orta Çağ’da Erzincan*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Şanlıurfa 2018.
- ŞEKER, M., “Anadolu’nun Türk Vatanı Haline Gelmesi,” *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,

ŞENTÜRK, Y., *Selçuklularda İktisadi Hayat*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1993.

ŞEN, Y., “Yabancı Yolcunun Uzun Hikâyesinde Kervanlar ve Kervansaraylar”, *Osmanlı Mirası Araştırmalar Dergisi*, C.4, S.8, (Mart 2017), ss.151-167.

ŞEŞEN, R., “Cezire”, *D.İ. A*, C. III, Ankara 2003.

ŞEŞEN, R., “Cezire,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993.

ŞİHABEDDİN B. FAZLULLAH EL-ÖMERÎ, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesaliku'l Ebsar*, (2014), (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

TABAKOĞLU, A., *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.

TABAKOĞLU, A., “Medeniyet ve Toplum Rektörlük Dersi Bin yıllık Türkiye İktisat Tarihi”, *Tarih Bölümü Konferansları-4*, Sakarya Üniversitesi 2012.

TAESCHNER, F., *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı* (2008), (Çev. Nilüfer Epçeli), C.1, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

TAESCHNER, F., *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (2008), (Çev. Nilüfer Epçeli), 2. Cilt, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

TAŞCI, K., *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)* (Yayınlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2013.

TAŞDEMİR, M., “Mardin,” *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.28, Ankara 2003.

TAŞKIRAN, H., “Müslüman Coğrafyacı ve Seyyahlara Göre Bitlis ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Durumu, 10. ve 17. Asırlar Arası” (Ed. Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş), *Tarihi ve Kültürel Yönleri ile Bitlis*, C.1, 1. Baskı, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara 2019.

TEKİN, R., *Ahlat Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

TEOMAN, B., “Malatya’da Basılmış Danışmentli ve Anadolu Selçuklu Sikkeleri,” *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.1, (2016), ss.49-66.

TEZCAN, M., “İpek Yolu’nun İran Güzergahı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.3, C.1,(2014), ss.96-123.

TEZCAN, M., “Bagaiş-Balalış” Adından “Badlis-Bidlis” Adına:Ermeni ve Bizans Kaynaklarında “Bitlis” Adının İlk Görünümleri, (Ed. Mehmet İnbaşı, Mehmet Demirtaş), *Tarihi ve Kültürel Yönleri ile Bitlis*, C.1, 1.Baskı, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara2019.

TEZ, Z., *Orta Çağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Diyarbakır 1991.

TEXIER, C., *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. 3, (2002), (Çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

TIZLAK, F., “Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik”,(Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal çiçek, Salim Koca), *Türkler Ansiklopedisi*, C.VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

TIZLAK, F., “XVIII. Yüzyıl Sonu İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Harput Çevresinde Madencilik Faaliyetleri, (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Elâzığ 2013.

TOGAN, A. Z. V., “ Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuku ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.1, İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul 1931

TOKSOY, A., “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu’ya Yapılan Türk Akınları,” *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

TOKUŞ, Ö., “Fethinden Danişmendlilere Kadar Malatya”, *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu*, (Ed.C. Kabakcı, İ.Gökhan, N.Ağırnaslı,E.Karakay),C.II, Kahramanmaraş 2016,

TUDELA’LI BENJAMİN-RATİSBON’LU PETACHİA, *Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, 2. Baskı, (2009), (Çev. Nur Arslantaş), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

TUDELA’LI BENJAMİN, RATİSBON’LU PETACHİA, *Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Afrika Gözlemleri Üç Kıtada Sosyal, Siyasi, Ekonomik*

İlişkiler Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri, (Çev.Nuh Aslantaş) Kaktüs Yayınları, İstanbul 2001.

TUFANTÖZ, A., “ Mervaniler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004.

TUNCEL, M., “Bitlis Şehri (Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım)”, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.4, (1996), ss 101-110

TUNCEL, M., “Bitlis” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6 İstanbul 1992.

TUNCER, O. C., “Diyarbir Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu,” *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, C.0, S.7, (2010),ss. 113-126.

TUNCER, O. C., *Diyarbakır Kiliseleri*, Ankara 2002.

TUNÇ, Z., “Akkoyunlular Döneminde Harput”, (Ed. Enver Çakar), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten geleceğe Harput Sempozyumu Bildirileri*, Elâzığ 2013.

TURAN, N. S., “Selçuklu ve Osmanlı Anadolu’sunda Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Gelişim Süreci”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S.52, (Ekim 2010), ss.151-187.

TURAN, A. N., “Şanlıurfa,” *T.D.V İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010.

TURAN, O., *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat,28.Baskı, İstanbul 2019.

TURAN, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1318)*, Ötüken Neşriyat Yayınları, 16.Baskı İstanbul 2018.

TURAN, O., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 11. Basım, İstanbul 2017.

TURAN, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 21 Basım, İstanbul 2017.

TURAN, O., *Selçuklular ve İslamiyet*, Ötüken Neşriyat Yayıncılık, 11.Basım, İstanbul 2018.

TURAN, O., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 2014.

- TURAN, O., “Selçuklu Kervansarayları,” *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- TURAN, R., “Alaaddin Keykubad’ın Doğu Anadolu Siyaseti”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.3,(Haziran 1988), ss.79-87.
- TURAN, Ş., *Türk- İtalyan İlişkileri*, Metis Yayınları, İstanbul 1990.
- TÜYSÜZ, C., “Türkmenler,” *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- UMAR, B., *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, Ankara 1993.
- USKUN, S., *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu’daTicaret ve Ticaret Yolları*,(Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Anabilim Dalı, Aksaray 2018.
- USTA, A., “Artuklular,” *Türkler*, C. 6, Ankara 2002.
- UYUMAZ, E., “ Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237), *Türkler*, C.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- UZUNÇARŞILIOĞLU, İ. H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri; Siyasi, İdari, Fikri, İktisadi, Hayat; İlmi ve İctimai Müesseseler; Halk ve Toprak*, TTK Yayınları, 8.Baskı, Ankara 1937.
- ÜNAL, M. A., “Harput”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul 1997.
- VALİDİ, A. Z., “ Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuku ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.1, İstanbul Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.
- YAĞCI, Z. G., AKKAYA, M., “Güney-Kuzey Köle Ticaretinde Antalya Limanı,” *International Periodical for the Languages,Litareture and History of Turkish orTurkic* C.12, S.16, (2017), ss. 115-130.
- YAŞAR, M. A., “Artuklu Dönemi Mardin Bölgesinde Fıkıh”, *3.Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi kitabı*, (Ed. Hasan Çiftçi-Kaldygul Adılbekova), Mardin 2018.
- YAŞA, R., “Doğu Anadolu’da Bir Türk Kültür Merkezi: Ahlat.”, *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*,C.2, S.2, (Ocak 2013), ss. 15-27.
- YAZICI, N., *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2014.

YERASİMOS S., “Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,” *Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar/Belgeler*, III Cilt Bir Arada, (Paris Üniversitesi Doktora Tezi), (Fransızcadan Çev. Babür Kuzucu), Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

YILDIRIM, A. S., “XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Ticaret Yolları Üzerinde Erzincan” (Ed. Kemal Taşçı, Kader Altın, Salih Kaymakçı) *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Uluslararası Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Erzincan 2019.

YILDIRIM, E., *Bitlis Yöresi Ziyaret Fenomeni ve Ziyaret Yerleri*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum 2004.

YILDIRIM, N., “Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.52, S. 2, Ankara (2012), ss.1-9.

YINANÇ M. H., “Diyale-Diyarbakir,” *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 4.Baskı, C.21, İstanbul 1976.

YİĞİT, H., “Sosyal Hizmetler açısından Selçuklu Kervansarayları,” *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

YÜKSEL, İ., *Tarih Öncesi Dönemde Malatya*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş 2018.

ZENGİN, M., “Memlük Türk Sultanlığı’nın Anadolu Hakimiyeti Mücadelesi: Malatya’nın Zaptı (28 Nisan 1315)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.33, S.55, (Mayıs 2014), ss. 91-120.

